

Національний університет
«Кієво-Могилянська академія»

Лариса Масенко

НАРИСИ з СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

Київ

Видавничий дім
«Кієво-Могилянська
академія»

2010

У посібнику викладено історію соціолінгвістичних студій та головні теми, що становлять предмет соціолінгвістичних досліджень, як-то: форми існування мови, білінгвізм, мовна ситуація і мовна політика. Навчальний матеріал орієнтовано передусім на специфіку сучасної соціолінгвістичної ситуації в Україні.

Додані до книжки студентські есеї, написані впродовж 2002–2009 років, дають уявлення про мовну ситуацію міст, містечок і селищ різних областей країни.

Посібник призначено викладачам, аспірантам і студентам філологічних факультетів, але він може зацікавити й ширше коло читачів, яким не байдужі проблеми мовного життя сучасної України.

Рецензенти:

Костянтин Тищенко – доктор філологічних наук,
професор Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Надія Сологуб – доктор філологічних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту української мови НАН України

*Рекомендовано до друку Вченою радою НаУКМА
(Протокол № 7 від 24 вересня 2009 р.)*

ПЕРЕДМОВА	5
Вступ. ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ	7
Розділ 1. ІСТОРІЯ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ	15
1.1. Становлення української соціолінгвістики	15
1.2. Дослідження мовної ситуації України й українсько- російського білінгвізму	21
1.3. Вивчення питань мовної політики	29
1.4. Методи соціолінгвістичних досліджень	38
Розділ 2. ФОРМИ ІСНУВАННЯ МОВИ	40
2.1. Літературна мова	40
2.1.1. З історії української літературної мови	42
2.2. Койне	54
2.3. Побутово-розмовне мовлення. Просторіччя. Сленг	57
2.4. Суржик у системі розмовних форм побутування української мови	68
2.5. Соціальні діалекти	83
2.5.1. Загальне визначення	83
2.5.2. Професійні соціолекти	86
2.5.3. Групові, або корпоративні соціолекти (жаргони)	88
2.6. Таємні мови, або арго	92
2.6.1. Професійні арго.....	92
2.6.2. Арго злочинців.....	94
Розділ 3. БІЛІНГВІЗМ	97
Розділ 4. МОВНА СИТУАЦІЯ УКРАЇНИ	106
4.1. Загальне визначення. Критерії класифікацій мовних ситуацій	106
4.2. Кількісні показники вживання української та російської мов. Оцінні характеристики мов	108
4.3. Мови національних меншин	116
4.4. Комунікативне середовище: вибір мови спілкування.....	118
4.5. Володіння мовами	126

Розділ 5. МОВНА ПОЛІТИКА.....	131
5.1. Загальні зауваги	131
5.2. Мовна політика СРСР та її наслідки.....	135
5.3. Мовна політика України в добу незалежності.....	143
Додаток. ЕСЕЙ СТУДЕНТІВ НАУКМА З СОЦІОЛІНГВІСТИКИ	158
<i>Людмила Виногородська</i> (2002 р.). Місто Рівне	158
<i>Роксоляна Свято</i> (2002 р.). В кайданах імперії, або Мовна ситуація в столиці	159
<i>Андрій Титаренко</i> (2002 р.). Подорожуючи Україною	162
<i>Наталія Брагінець</i> (2003 р.). Особливості мовної ситуації селища міського типу Чорнобай Черкаської області	163
<i>Христина Косоноцька</i> (2003 р.). Мовна ситуація Львова	167
<i>Ніна Павлюк</i> (2004 р.). Деякі аспекти мовної ситуації на українському телебаченні	169
<i>Ольга Радомська</i> (2004 р.). Мовна ситуація міста Житомира	171
<i>Наталя Нікітіна</i> (2005 р.). Мовна ситуація мого міста (Новий Розділ)	177
<i>Надія Коваль</i> (2006 р.). Мовна ситуація міста Тернополя	179
<i>Ірина Ковальчук</i> (2007 р.). Мовна ситуація в Дніпро- петровську	184
<i>Анастасія Левкова</i> (2007 р.). Мовна ситуація м. Старо- костянтинівська Хмельницької області	188
<i>Анастасія Левкова</i> (2007 р.). Мій особистий досвід двомовності	193
<i>Олена Коваленко</i> (2008 р.). Мовна ситуація в м. Черкасах	196
<i>Юлія Кропив'янська</i> (2008 р.). Мовна ситуація Києва.....	199
<i>Віктор Ніколенко</i> (2008 р.). Leopoldis multiplex (лінгвістична пастораль)	202
<i>Катерина Поправка</i> (2008 р.). Мовна ситуація в школах міста Києва	205
<i>Ольга Цимбал</i> (2008 р.). Мовна ситуація в Полтаві	209
<i>Анна Загребельна</i> (2009 р.). Думайте українською!	211
<i>Анна Лях</i> (2009 р.). Мовна ситуація в моїй школі	214
<i>Надія Мельниченко</i> (2009 р.). Мовна ситуація Києва: локальний аспект (на прикладі Деснянського району)	216
<i>Світлана Романюк</i> (2009 р.). Мовна ситуація Донецька.....	218
<i>Катерина Чорнокур</i> (2009 р.). Мовна ситуація в моєму місті (Кривий Ріг)	222
<i>Тетяна Коптева</i> (2005 р.). Лексичний аналіз байкерського сленгу	225
<i>Дмитро Дроздовський</i> (2007 р.). Жаргон українського ньюзруму	230
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	236

Навчальний посібник «Нариси з соціолінгвістики» написано на основі спецкурсу «Вступ до соціолінгвістики», який викладався в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» впродовж 2002–2009 років.

Соціолінгвістика успішно розвивається в багатьох країнах світу, починаючи з 60-х років минулого століття. В Україні становлення цього напрямку наукових досліджень, як і інших, пов'язаних із соціологією, відбувається з певним запізненням. Об'єктивні, ідеологічно не заангажовані дослідження проблем стану й функціонування мов в українському суспільстві стали можливими лише наприкінці 1980-х років, в часи горбачовської перебудови, коли в республіках СРСР розгорнулись потужні громадянські рухи за права національних мов.

Упродовж останнього двадцятиліття українська соціолінгвістика сформувалась в окрему галузь мовознавства. Її здобутки пов'язані з появою низки досліджень з мовної ситуації України, досвіду мовних політик зарубіжних країн, білінгвізму, корпусного мовного планування. Інтенсивного розвитку набуло вивчення соціальних діалектів, зокрема опубліковано низку словників професійних та групових жаргонів, а також теоретичні праці з жаргонології.

І все ж розвиток соціолінгвістичного напрямку в Україні не має системного характеру, ця дисципліна викладається лише в окремих університетах як вибірковий курс, впровадження її в навчальний процес гальмує й брак підручників.

Відтак стан вивчення широкого кола питань, пов'язаних із суспільним характером мови, двомовністю – індивідуальною й масовою, деформаціями постколоніальних міжмовних відносин тощо, не відповідає значущості тих завдань, що стоять перед українською соціолінгвістикою (а також психо- й етнолінгвістикою). Адже соціолінгвістичні знання дістають практичне застосування в галузі мовної політики, а впровадження ефективного мовного планування досі належить до нерозв'язаних нагальних потреб нашої держави.

Слід зауважити, що останніми роками у Львівському університеті започатковано видання серії «Мова і соціум», у перших двох

випусках якої вийшло два навчальних посібники професора Галини Мацюк – «До витоків соціолінгвістики: Соціолінгвістичний напрям у мовознавстві» (2008) і «Прикладна соціолінгвістика. Питання мовної політики» (2009). Перший з них присвячено історії соціолінгвістичних студій, другий – висвітленню мовної політики зарубіжних країн.

Пропонований увазі читачів посібник «Нариси з соціолінгвістики» орієнтовано передусім на специфіку сучасного мовного життя України. Тематично він є продовженням попередньої праці автора «Мова і суспільство» (2004).

Представлений у посібнику аналіз нинішньої української мовної ситуації базується переважно на колективному дослідженні «Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації», в якому брали участь викладачі кафедри української мови НаУКМА. Дослідження було виконано під керівництвом професора Юліане Бестерс-Дільгер у 2006–2008 роках у рамках проекту «Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи», який фінансувала програма INTAS.

Виклад матеріалу обмежено висвітленням форм побутування й стану української мови, українсько-російського білінгвізму, мовної ситуації та мовної політики України. У додатку вміщено зразки студентських робіт з соціолінгвістики.

Авторка висловлює вдячність Почесному Президентові НаУКМА Вячеславу Степановичу Брюховецькому за надану можливість упровадження курсу «Вступ до соціолінгвістики» до навчальної програми факультету гуманітарних наук і за створення сприятливих умов для його реалізації.

Моя щира подяка належить й усім студентам, які обирали мій курс і слухали його впродовж 2002–2009 років. Спілкування з ними упевнило мене в правдивості відомої сентенції *docendo discimus*. Інтерес, який виявляли студенти до тематики курсу, їхня допитливість, поставлені під час дискусій запитання й висловлені міркування нерідко давали змогу подивитися на ту чи ту проблему з нового ракурсу й стимулювали подальше її опрацювання.

І, нарешті, окрема моя сердечна подяка Ірині Ковальчук за допомогу у підготовці посібника до друку.

Предмет і завдання соціолінгвістики

Соціолінгвістика – мовознавча наука, яка вивчає соціальну природу мови, її суспільні функції, взаємодію мови і суспільства.

Мова є продуктом суспільства, яке її створює, але й мова, зі свого боку, формує суспільство. Як найважливіший засіб спілкування вона обслуговує соціум в усіх сферах людської діяльності. Мову, яка перестає всебічно обслуговувати суспільство, чекає занепад і зникнення. Тому вона значно більшою мірою, ніж усі інші реалії, пов'язані взаємодією із суспільним життям, заслуговує на визначення її як суспільного або соціального явища.

Соціолінгвістичний напрям у мовознавстві з моменту його виникнення називали по-різному: *соціологія мови*, *соціологічна лінгвістика*, *соціальна лінгвістика*, *лінгвістична соціологія* і, нарешті, *соціолінгвістика*.

Вважають, що термін *соціолінгвістика* вперше вжив американський вчений Х. Каррі у 1952 р. [Беликов, Крысин 2001: 14]. Сама назва цієї дисципліни свідчить про те, що вона синтезувала понятійний апарат і дослідницькі процедури двох наук – лінгвістики й соціології.

Витоки наукових досліджень, в яких мова вивчалась у її зв'язках із соціальними явищами, слід шукати в європейській традиції, передусім у Франції – батьківщині соціології. Наприкінці XIX ст. тут виникла школа соціальної лінгвістики, яка поєднувала методи дослідження трьох наук – мовознавства, соціології й психології. Засновником школи був Антуан Мее. Саме французька школа зробила внесок у виявлення ролі соціальних факторів у розвитку мови, виходячи з положення про те, що мова існує й розвивається під дією прийнятого способу життя людей. У працях А. Мее вперше було поставлено питання про співвідношення соціальної структури зі структурою мови, а також про зумовленість мовних змін соціальними причинами.

Вивчення мови як соціального феномена було пов'язане із розвитком у Франції діалектології й лінгвістичної географії. Разом із дослідженням діалектів французької мови тут було створено й програму

вивчення соціальних різновидів мови, опису механізмів впливу соціуму на мову. На початку ХХ ст. у Франції з'явилося багато праць, що досліджували *арго* – мову соціальних груп, переважно декласованих, створену для відокремлення групи від інших та втаємничення її мовлення. У дослідженнях французьких учених було показано роль арготичної субмови, поряд із говірками провінції й професійними соціолектами, у формуванні розмовного мовлення Парижа, яке, своєю чергою, справило значний вплив на французьку літературну мову [Теоретические проблемы 1981: 57–62].

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. соціальну лінгвістику збагатила теорія літературної мови Празької лінгвістичної школи, сформульована у працях Богуслава Гавранека, Вілема Матезіуса, Йозефа Вахека та ін., а також у низці програмних документів Празького лінгвістичного гуртка. Дослідження учених Празької лінгвістичної школи стимулювали практичні потреби кодифікації чеської мови, повернення їй повноти функцій після тривалого періоду германізації Чехії. Внеском учених цієї школи у розвиток мовознавства було принципово нове трактування літературної мови як особливої форми існування мови, виникнення якої на певному історичному етапі національного розвитку зумовлюють соціокультурні чинники.

Певну роль у становленні соціолінгвістики відіграла й німецька школа історичної лінгвістичної географії. Німецький учений Т. Фрингс довів необхідність включення соціального аспекту досліджень до діалектології [Тищенко 2007: 71].

У російському мовознавстві кінця ХІХ – початку ХХ ст. проблеми соціальної природи мовних явищ у різних їхніх аспектах опрацьовували І. О. Бодуен де Куртене, О. О. Шахматов, український учений О. О. Потебня, В. В. Жирмунський, А. П. Якубинський, Є. Д. Поліванов, Б. О. Ларін.

Серед російського доробку слід вирізнити праці І. О. Бодуена де Куртене, що розглядав мову як явище психосоціальне. Він писав: «Мова може реалізуватися тільки в суспільстві, і оскільки психічний розвиток людини взагалі можливий тільки у спілкуванні з іншими людьми, то відтак ми можемо сказати, що мовознавство – це наука психо-соціологічна». Бодуену де Куртене належить ідея двопланового членування мови – горизонтального, під яким він мав на увазі територіальне членування мови, і вертикального, яким позначав соціальну диференціацію мови. Він підкреслював важливість вивчення вертикального мовного шару, що становить «різноманітні видозміни того ж місцевого говору за суспільними класами, за заняттями і способом життя, за соціальними верствами тощо» [Бодуэн де Куртене 1963: 91].

Починаючи з 60-х років минулого століття, коли можна говорити про становлення соціолінгвістики як окремого напрямку мовознавства, вона активно розвивається у багатьох країнах. Особливою інтенсивністю відзначається її розвиток у США.

Розглядуваний напрям у США та західноєвропейських країнах виник як реакція на попереднє захоплення структуралізмом, як протиповага певним структуралістським догмам, що вилучали з лінгвістичного аналізу весь комплекс проблем, пов'язаних із темою «мова і суспільство». Представники соціолінгвістичного напрямку критично переглянули низку теоретичних постулатів структурної лінгвістики, зокрема настанову на обмеження лінгвістичних досліджень лише внутрішньомовними відношеннями, трактування мови як замкненої в самій собі системи, поза її зв'язком і взаємодією із зовнішнім світом, поза сприйняттям мови як форми соціальної поведінки людини [Швейцер 2009: 11].

Розвиток соціолінгвістики, яка залучала до лінгвістичного аналізу соціальний вимір, дав змогу глибше проникнути в природу мови, виявити умови її побутування й динаміку розвитку, по-новому представити онтологічну картину мови як суспільного явища.

Американська соціолінгвістика розвивається під впливом філософських принципів позитивізму, зокрема ідей семантичного позитивізму, які втілились у теорію так званої *соціальної, або культурної антропології*. Згідно з цією теорією, всі мовні форми залежать від загальнішої категорії – категорії форм культури. Мова розглядається як складовий елемент культури, що містить у собі й структуру соціальних взаємин. В основі культурної антропології лежить концепція етномовної відносності Гумбольдта – Сепіра – Ворфа, згідно з якою відношення людини до явищ дійсності значною мірою зумовлено мовою. «Кожна мова окреслює навколо народу, що нею говорить, коло, з якого можна вийти, лише увійшовши до іншого кола» (В. Гумбольдт) [Тищенко 2007: 44]. Отже, між мовними структурами і нормами культури та поведінки існують зв'язки. На цій основі в американській культурній антропології виникла теорія *ізоморфізму (відповідності)* елементів мови й культури, мови й соціальної структури. Теорія ізоморфізму мовних і соціальних структур втілена, зокрема, в концепції Б. Бернстайна про розгорнутий і обмежений код мовлення.

Американська соціолінгвістика висунула ідею поділу цієї галузі на *макро- і мікросоціолінгвістику*, запропонувала низку моделей мовленнєвої комунікації, розробила теорію диглосії, визначила напрями у вивченні мовних ситуацій і аспекти мовного планування, відшліфовувала техніку польових досліджень.

Розрізнення мікро- і макролінгвістики пов'язане з розподілом у соціології. Мікросоціологією називають вивчення соціальних

взаємодій, які відбуваються віч-на-віч. Макросоціологія вивчає більші групи, інституції та соціальні системи. Мікро- і макроаналіз насправді тісно пов'язані і доповнюють один одного.

Відповідно до мікросоціолінгвістики, як правило, відносять проблему вивчення мовної поведінки у межах малих груп (родини, трудового колективу, товариства друзів тощо), до макросоціолінгвістики – всі інші проблеми. Чіткої межі між мікро- і макролінгвістикою не існує. Не можна, приміром, вивчати загальну мовну ситуацію країни без вивчення мовної поведінки людини в різних комунікативних ситуаціях – у родині, на виробництві, в колі друзів тощо.

Оскільки соціолінгвістика – молода наука, а тема «мова і суспільство» містить багато аспектів, у зарубіжній науці досі тривають дискусії щодо визначення проблематики, яку має досліджувати соціолінгвістика.

Одні вчені відносять до цієї галузі широке коло питань, пов'язаних із суспільним характером виникнення, розвитку й функціонування мови, природою зв'язків мови із суспільством, її соціальної диференціації відповідно до поділу суспільства на класи, верстви і групи, тобто соціальними відмінностями у використанні мови. Сюди ж належить вивчення функціонального розмаїття мови у зв'язку з різноманітними сферами її застосування, дослідження білінгвізму, відносин мов у дво- і багатомовних суспільствах, вивчення мовних ситуацій, питання державної мовної політики, свідомого впливу на мови, нормалізаторської і кодифікаторської діяльності учених тощо.

Інші дослідники, наприклад американський соціолінгвіст Вільям Лабов, трактують соціолінгвістику вужче – як галузь знань, що «вивчає структуру мови і мовні зміни на основі даних, які отримує, досліджуючи повсякденне вживання мови» [Вахтин, Головка 2004: 16]. Іноді предмет соціолінгвістичних досліджень обмежують вивченням вербальної поведінки партнерів по комунікації.

Чимало зарубіжних учених дотримуються концепції, згідно з якою слід розрізнити два самостійних напрями – соціолінгвістику і соціологію мови. За такого підходу до компетенції соціолінгвістики відносять аналіз відображення в мові соціальних явищ і процесів, а до соціології мови – дослідження її як одного з активних соціальних факторів, що впливають на суспільні процеси [Никольский 1974: 99–100].

Опоненти такого поділу обстоюють належність обох типів відносин між мовою і соціальним світом до об'єктів соціолінгвістики, трактуючи її як міждисциплінарний науковий напрям. На думку російського дослідника Олександра Швейцера, «сам смисл існування міждисциплінарних напрямів полягає в тому, що ці напрями дають змогу побачити те, що неприступно спостереженню з позицій лише однієї з двох дисциплін, що взаємодіють. Синтез двох підходів – лінгвістичного й соціологічного – дозволяє дати глибше висвітлення

явищ, що перебувають у сфері перехрещення інтересів лінгвістики й соціології» [Швейцер 2009: 61–62].

Дещо іншого погляду дотримується американський соціолінгвіст Джошуа Фішман, який вважає, що соціолінгвістика входить до соціології мови як частина до цілого. Згідно з Д. Фішманом, соціолінгвістика розглядає лише «соціально модельовану варіативність у використанні мови», а соціологія мови орієнтована на ширші соціальні проблеми і має справу з «соціально модельованою поведінкою у зв'язку зі збереженням мови, переходом від однієї мови до іншої, мовним націоналізмом і мовним плануванням тощо» [Цит. за: Швейцер 2009: 62].

У своїй класичній статті «Соціологія мови» (1972) Д. Фішман висловив низку ідей, багато з яких стали основою для формування цілих напрямів соціолінгвістики. Згідно з Д. Фішманом, у соціології мови можна вирізнити три частини:

- 1) описову соціолінгвістику, яка вивчає прийняту в певній мовній спільноті форму соціальної організації використання мови, тобто вона відповідає на запитання: «Хто говорить, якою мовою, з ким, коли і з якою метою?»;
- 2) динамічну соціологію мови, яка відповідає на запитання: «Що викликає значущі зміни в соціальній організації мовного функціонування і мовної поведінки?»;
- 3) прикладну соціологію мови, пов'язану з мовним плануванням і мовними конфліктами [Вахтин, Головкин 2004: 30].

Соціолінгвістика розвивається у тісному зв'язку з такими мовознавчими дисциплінами, як *психолінгвістика* і *етнолінгвістика*. Психолінгвістика має спільний із соціолінгвістикою об'єкт дослідження, а саме мовленнєву діяльність людини, що спілкується. Відмінність полягає в тому, що мовленнєву діяльність у психолінгвістиці розглядають з погляду процесів породження і сприйняття мови, а в соціолінгвістиці – з погляду її соціальної зумовленості.

Пов'язана соціолінгвістика і з етнолінгвістикою – наукою, що за допомогою лінгвістичних методів вивчає культуру і національну психологію етносу. Етнолінгвістичні дослідження наближаються до соціолінгвістичних у дослідженні мови як виразника колективної ідентичності, засобу вираження мовної картини світу певного етносу. Їх об'єднує також низка проблем, які досліджують обидва наукові напрями, як-от: визначення типів мовних ситуацій, питання мовної політики і мовного планування, вивчення сфер свідомого впливу суспільства на функціонування мови тощо [Герд 2005: 6].

Виходячи з того, що кожен етнічний процес або етнічне явище мають свій соціальний бік, а на більшості соціальних явищ і процесів лежить відбиток етнічності, російський мовознавець М. Толстой вважав, що етно- і соціолінгвістику можна розглядати як два розділи

однієї широкої дисципліни з тією лише різницею, що перша вивчає передусім давні національні, народні, племенні особливості етносу, тоді як друга – особливості соціальної структури етносу (соціуму) на пізній стадії його розвитку [Толстой 1997: 306–307]. Російський соціолінгвіст Л. Б. Нікольський пропонував навіть назвати таку єдину науку терміном *етносоціолінгвістика*, або *лінгвоетносоціологія*, але цей термін не закріпився, як не відбулось і пропоноване об'єднання двох дисциплін [Герд 2005: 7].

Оскільки в Україні соціолінгвістика перебуває ще в стадії становлення, питання про поділ її на два напрями не стало предметом наукової дискусії. Поки що ця наукова царина об'єднує широкий спектр досліджень теми «мова і суспільство».

Формування української соціолінгвістики в окрему наукову галузь засвідчує достатньо розвинена на сьогодні в українській науковій мові соціолінгвістична терміносистема. До ядерної групи її базових термінів, що відображають актуальні напрями практичних і теоретичних досліджень, належать: *соціолінгвістика*, *мовна ситуація*, *мовна політика*, *мовна спільнота*, *соціолект*, *мовний код*, *мовні контакти* [Верста 2007: 19]. Базові терміни мають розвинені мікросистеми. Наприклад, *мовний код*, що позначає мовне утворення, за допомогою якого спілкуються члени мовної спільноти, утворює таку мікросистему термінів: *національна мова*, *літературна мова*, *кодифікована мова*, *некодифікована мова*, *діалект*, *соціолект*, *жаргон*, *арго*, *сленг*, *койне*, *піджин*, *креольська мова*, *природна мова*, *штучна мова*, *мова міжнародного спілкування*, *регіональна мова*, *мова більшості*, *мова меншості* [Верста 2007: 20].

Разом з тим, як зазначає австрійський славіст Герман Бідер, передісторія української соціолінгвістичної термінології, як і міжнародної загалом, сягає минулих епох. Основи її було закладено ще в XIX ст., причому не в наукових, а в публіцистичних працях. Особливо почесне місце в її формуванні належить І. Нечуєві-Левицькому та І. Франкові [Бідер 2009: 27].

Значна частина термінів, створених українською елітою в мовно-політичній боротьбі за права українського народу в XIX – на початку XX ст. як у підавстрійській, так і в підросійській Україні, ввійшла, з незначними змінами, до сучасного терміновжитку, як наприклад: *літературний язык*, *усна мова*, *писана мова*, *мова книжна*, *чуття мови*, *язикове почуття*, *народний язык*, *просторіччя*, *діалект*, *жаргон*, *зілляння мов* (у Франка) або *зливання мов* (у Нечуя-Левицького), *язиковий макаронізм* і *гибридизм* (у Франка), *язичіє*, *русизм*, *русифікаційні змагання*, *полонізаційні заходи* тощо [Бідер 2009: 27].

Напрямок соціолінгвістичних досліджень у кожній країні визначає, як правило, специфіка її мовної ситуації. Тож головне завдання

сучасної української соціолінгвістики полягає в науковому аналізі деформацій, яких зазнало мовне середовище країни в попередній колоніальний період.

Одним з головних об'єктів соціолінгвістичних досліджень в Україні має стати українсько-російський білінгвізм, формування й розвиток якого відбувалися під тиском асиміляційної політики Російської імперії в обох її іпостасях – самодержавній і комуністичній. Конфлікт, що характеризує сучасну мовну ситуацію України, поширення на її території двох мов, незсинхронізованість мовного розвитку Заходу і Сходу є наслідком радянської практики русифікації, лінгво-етнічної міксації, реалізацію якої в Україні й Білорусі полегшувала належність їхніх мов до групи слов'янських. Нинішній стан масової двомовності України, що має асиметричний характер, сформувався як перехідний етап в асиміляційному процесі, спрямованому на витіснення української мови російською.

Оскільки національна мова, культура й ідентичність становлять нерозривну цілісність, успіх будівництва самостійної держави залежатиме від того, чи вдасться керівній еліті надати мовному розвитку країни зворотного напрямку, тобто переорієнтувати нинішню російсько-українську двомовність на поступове зростання груп ситуативних двомовців за рахунок російських одномовців із подальшим формуванням і розширенням україномовних середовищ.

Потреба принципової зміни вектора розвитку білінгвальної ситуації вимагає активізації соціо-, психо- та етнолінгвістичних досліджень. Для практичних завдань державного мовного планування необхідно провести соціолінгвістичне обстеження різних територій і на його базі визначити показники демографічної і комунікативної потужності української і російської мов у різних областях, а також виявити їхні оцінні характеристики, враховуючи соціальну стратифікацію суспільства.

Очевидно, що різні регіони країни потребують різних стратегій і тактик впровадження оптимальної мовно-культурної політики. Слід врахувати при цьому й проблеми побутування інших мов на території України, проте, зважаючи на порівняно невелику їхню питому вагу в мовному житті країни, а також деформації міжмовних відносин, успадковані від радянського періоду, коли функцію мови міжнаціонального спілкування в УРСР виконувала не мова титульної нації, а мова загальноімперської інтеграції, ключовими у вивченні мовної ситуації України лишаються проблеми українсько-російської двомовності й диглосії.

Вимагають усебічного аналізу не тільки соціальні аспекти побутування української і російської мов, а й комплекс психологічних проблем, пов'язаних із мовною компетенцією і мовною поведінкою особистості, дослідженням факторів, що впливають на вибір мови

в білінгвальній ситуації, проблем мовної стійкості на індивідуальному й колективному рівнях, мовної свідомості тощо.

На окрему увагу заслуговує феномен мішаного українсько-російського мовлення, відомого під назвою *суржик*, що утворився під тиском російськомовного домінування в міській комунікації. Лінгвістичний аспект його дослідження вимагає розв'язання проблеми кваліфікації суржику, визначення його місця в системі усно-розмовних форм побутування мови, виявлення співвідношення елементів кожної з мов, що бере участь у його творенні, а також характеру їхньої сполучуваності. Соціальна складова у дослідженні суржику полягає у виявленні його соціальної бази і соціофункціонального статусу.

Слід зазначити, що за радянської доби спонтанна гібридизація української та російської мов підтримувалась і репресивною мовною політикою, яка перетворила лексикографічну й редакторську практики на засіб нівеляції самобутніх рис української мови з метою штучного стимулювання процесів зближення її з російською мовою. Впровадження офіційної практики внутрішньої русифікації української й білоруської мов вносить додатковий аспект у спільну для всіх країн пострадянського простору лінгвістичну тематику, пов'язану з дослідженням так званої новомови – мови тоталітарного суспільства.

Соціолінгвістичні дослідження мовної ситуації України, спрямовані на вирішення практичних завдань розширення соціальної бази української мови і повернення їй функціональної повноти, сприятимуть накопиченню важливого матеріалу для майбутніх теоретичних узагальнень, зокрема з проблем білінгвізму, диглосії, змішування мов.

Розділ 1

ІСТОРІЯ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ

1.1. Становлення української соціолінгвістики

Становлення української соціолінгвістики як окремої галузі мовознавства пов'язано із суспільними змінами кінця минулого століття – розпадом СРСР, постановлянням України як незалежної держави, утвердженню української мови в статусі державної в Законі УРСР «Про мови в Українській РСР», прийнятому Верховною Радою УРСР 28 жовтня 1989 р., і в 10-й статті Конституції України, прийнятій Верховною Радою 28 червня 1996 р.

Віднесення початків української соціолінгвістики до 60-х років ХХ ст., як це зроблено у статті *Соціолінгвістика* в енциклопедії «Українська мова» [Брицин 2007: 654] є хибною проекцією історії відповідної галузі російського мовознавства на українську ситуацію.

У російському мовознавстві в 1960-х роках справді відновились соціолінгвістичні студії після 30-літньої перерви, викликаной забороною соціологічних досліджень у 1930-х роках. У цей час активізувалось вивчення соціально зумовлених змін у російській мові, що відбулись після Жовтневого перевороту, дослідження некодифікованих форм мовлення – жаргонів, аргі, розмовного мовлення [Михальченко, Крючкова 2000: 121]. Аналізові російської мови в соціолінгвістичному аспекті було присвячено чотиритомну працю «Русский язык и советское общество» (М., 1968).

Однак активізація соціолінгвістичних досліджень у Москві переслідувала й іншу мету, а саме – прискорення процесів мовно-культурної асиміляції в союзних республіках, розширення соціальних функцій російської мови і розвиток асиметричної двомовності в середовищі неросійських народів СРСР. У 1962 р. в АН СРСР було створено наукову раду «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй», програма якої свідчила, що головне завдання ради полягало у створенні теоретичної бази для форсованої русифікації ряду республік. Передусім це стосувалось Білорусі й України, мовна спорідненість яких полегшувала завдання. Наукова рада рекомендувала провести в республіках анкетування, метою якого мало бути виявлення рівня володіння населенням

російською мовою. Виразну настанову на завершення «злиття» української й білоруської мов із російською містив один з пунктів анкети, яку пропонувалось поширити «серед спеціалістів-мовознавців, педагогів і в широких колах інтелігенції», – «Якими є перспективи і можливості об'єднання близькоспоріднених літературних мов?». До завдань анкетування належало вивчення «процесів розвитку живої розмовної російської мови... в старих міських центрах в умовах споріднено-мовного оточення (наприклад, в містах України і Білорусії)». Ставилось завдання посиленого вивчення російської мови в республіках, а лінгвістичні дослідження місцевих мов мали виявляти «шляхи розвитку утворення інтернаціонального фонду (загального й регіонального) в мовах народів Радянського Союзу: порівняльної вживаності різних категорій російської лексики, типів відхилень від нормального російського слововжитку» («Вопросы языкознания», 1962, № 1, с. 3–7).

Програму вивчення російської мови в УРСР і можливостей її «об'єднання» з близькоспорідненою літературною мовою, тобто з українською, розроблену московськими академічними інституціями, в Україні виконував відділ культури російської мови, що був утворений у 1971 р. в Інституті мовознавства АН УРСР, а також кафедри російської мови республіканських вишів.

Соціолінгвістичне вивчення білінгвізму у зв'язку з партійними настановами на подальше розширення вживання російської мови і підвищення рівня володіння нею в українському соціумі активізувалось наприкінці 1970-х років, після того, як 13 жовтня 1978 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про заходи по дальшому вдосконаленню вивчення і викладання російської мови в союзних республіках», а Рада Міністрів УРСР, у відповідь на постанову ЦК, ухвалила 2 листопада 1978 р. постанову «Про заходи по дальшому вдосконаленню вивчення і викладання російської мови в загальноосвітній школі УРСР» [Лизанчук 1995: 270–272; Кубайчук 2004: 103].

10 червня 1983 р. було прийнято Постанову ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР «Про організацію виконання в республіці постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 26 травня 1983 р. № 473 (Про додаткові заходи по поліпшенню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік)» [Лизанчук 1995: 294; Кубайчук 2004: 110]. Згідно з цією постановою в українських школах було запроваджено поділ класів на дві групи на уроках російської мови і підвищено заробітну плату вчителям російської мови на 15 %.

У зв'язку із зазначеними постановами у відділі культури російської мови Інституту мовознавства АН УРСР на початку 1980-х років було розширено опрацювання теми «Роль російської мови

як засобу міжнаціонального спілкування», для виконання якої було проведено соціолінгвістичне опитування різних областей України за спеціально складеною анкетой.

Зазначене вивчення мовної ситуації УРСР не було об'єктивним науковим дослідженням, а виконувалось у відповідь на політичне завдання русифікації. Це засвідчує, зокрема, колективна праця відділу культури російської мови «Украинско-русское двуязычие» (К., 1988), опублікована за підсумками опитування в 1988 р. Характер анкетування підтверджував його залежність від партійної вказівки «посилити роль російської мови як засобу міжнаціонального спілкування». Показово, що об'єктом дослідження було обрано лише усне мовлення тих етнічних українців, які назвали рідною російську мову. Анкетування обмежувалось завданням виявити сфери вживання російської мови і рівень її знань як за самооцінкою респондентів, так і за даними виявлення реального володіння російською мовою, що вивчалось за спеціально складеним лінгвістичним питальником. Одним із завдань праці було вивчення інтерференційних явищ у російському мовленні українців, що виникають під впливом рідної мови. Але над дослідженням навіть цієї суто лінгвістичної проблеми виразно тяжіли ідеологічні догми, що виявлялось у критиці теорії про існування національних варіантів російської мови як ненаукової, хоча критика не підтверджувалась фактичним матеріалом. Що ж до цілком очевидної нерівномірності у функціональному розподілі української і російської мов, яку, до речі, засвідчували й результати опитування, то одна її констатація вкотре трактувалась як «вороже твердження зарубіжних буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів мовної дійсності в Радянському Союзі» [Украинско-русское двуязычие 1988: 11].

Отже, вивчення мовної політики, яку провадив радянський режим в Україні, дослідження наслідків цієї політики – витіснення української мови російською з багатьох сфер суспільного життя, формування масового асиметричного білінгвізму, односторонній інтерференційний вплив російської мови на українську, що призвело до появи гібридних форм українсько-російського мовлення, та низки інших проблем, пов'язаних із темою «мова і суспільство», протягом усього радянського періоду перебували під забороною.

Характерно, що навіть наприкінці 1980-х років у виданій у Києві російською мовою праці «Методологические проблемы языкознания» (К.: Наукова думка, 1988) було піддано різкій критиці «немарксистські методологічні основи» зарубіжної соціолінгвістики, заявлено про хибність використання соціолінгвістичних методик у радянському мовознавстві й заперечено саму можливість вирізнення соціолінгвістики як окремої галузі. «С точки зрення марксистского

языкознания, – зазначалось у праці, – последовательно рассматривающего язык во всех его свойствах и проявлениях как вид общественной деятельности, выделение “социолингвистики” в качестве особой лингвистической дисциплины представляется лишенным серьёзного смысла» [Методологические проблемы 1988: 178].

Наукову цінність становили лише ті праці, видані в УРСР, в яких соціолінгвістичні проблеми, зокрема білінгвізм, розглядались на мовному матеріалі зарубіжних країн. Це передусім праці Юрія Жлуктенка, професора Київського університету ім. Тараса Шевченка, «Українсько-англійські міжмовні відносини. Українська мова у США і Канаді» (1964), «Мовні контакти» (1966), в яких автор аналізував білінгвізм українців у англomовному світі, інтерференційні впливи англійської мови на українську на різних структурних рівнях мови. Зазначені дослідження учений продовжував і пізніше, у 1980-х роках. Остання його монографія «Українська мова на лінгвістичній карті Канади» вийшла в 1990 р., уже після смерті автора.

Окремі аспекти соціолінгвістичної проблематики розглядав у своїх дослідженнях українсько-румунських мовних контактів професор Київського університету ім. Тараса Шевченка Станіслав Семчинський. Його підручник «Загальне мовознавство», який вийшов уже в 1988 р., містив окремий розділ «Соціолінгвістика», що давав загальні відомості про предмет, завдання й методи дослідження цієї наукової дисципліни.

Соціолінгвістичні дослідження, які стосувались стану й функціонування української мови, почались перед розпадом СРСР, у період горбачовської перебудови. В цей час публічне обговорення проблем функціонування і стану української мови в УРСР набуло надзвичайної гостроти. У 1987 р. Спілка письменників України звернулася до Президії Верховної Ради Української РСР з пропозицією впровадити навчання української мови у всіх школах на території республіки та надати їй статус державної [Грицак 1996: 298]. Показово, що першою потужною всеукраїнською громадською організацією яка очолила рух до національного звільнення, було Товариство української мови ім. Т. Шевченка (ТУМ), установчі збори якого відбулися 11–12 лютого 1989 р. у Києві [Грицак 1996: 302].

Московське керівництво, стурбоване активністю республіканських рухів за національні мовно-культурні права, що загрожували перерости в політичні вимоги національного унезалежнення, ініціювало нове спрямування аналізу мовної ситуації СРСР. Перед мовознавцями було поставлено завдання нейтралізувати конфлікт, що виник між центром і республіками на ґрунті національно-мовних відносин, знайти нові підходи для врегулювання мовних проблем, вивчивши зарубіжний досвід мовного планування в поліетнічних країнах. В Академії наук СРСР у той час було заплановано реалізацію

низки програм з вивчення мовних проблем у союзних республіках. Зокрема, науково-дослідна секція Радянської соціологічної асоціації протягом 1989–1995 рр. мала виконати програму «Актуальні проблеми мовного життя народів СРСР: міжнаціональні відносини». У виконанні теми, що передбачала соціолінгвістичне вивчення білінгвізму, мали брати участь й українські мовознавці [Матвеев 1989: 11].

Однією з перших соціолінгвістичних розвідок, опублікованих в офіційному органі Інституту мовознавства АН УРСР – журналі «Мовознавство» в 1989 р., була стаття директора Інституту В. М. Русанівського «Прогностичні функції соціолінгвістики». Автор ставив перед українською соціолінгвістикою низку завдань, наголошуючи на потребі «розширити діапазон дослідження мов народів СРСР». «Ми знаємо сьогодні з радянської соціолінгвістичної літератури, – писав В. М. Русанівський, – якою мовою відповість канадський француз, якщо до нього звернуться англійською мовою, але ніде нам не вдасться прочитати, якою мовою відповість пересічний українець-києвлянин, коли до нього у Києві ж звернуться по-українському» [Русанівський 1989: 9].

Директор Інституту мовознавства АН УРСР прогнозував активізацію соціолінгвістичних досліджень в УРСР, розгортання праці з обстеження мовної ситуації в різних областях республіки, що, за його словами, вже проводиться впродовж кількох років, зокрема в Інституті розроблено й розіслано детальну анкету, яка «має відповісти на питання про ступінь володіння опитуваних українською і російською мовами, з'ясувати можливості задоволення їхніх життєвих потреб обома мовами». «Отже, – писав В. М. Русанівський, – слід сподіватися, що ближчим часом у розпорядженні соціолінгвістів буде своєрідна мовно-культурна карта республіки, що дасть змогу ідеологічній службі предметніше розв'язувати мовні проблеми на місцях» [Русанівський 1989: 9].

Точку зору тогочасного офіційного мовознавства відображала і стаття керівника новоствореної в Інституті мовознавства АН УРСР групи соціолінгвістики В. М. Брицина «Мовна ситуація в УРСР і актуальні питання розвитку соціолінгвістичних досліджень». Дослідження В. М. Брицина відзначалось суперечливістю і непослідовністю. З одного боку, в новій суспільній атмосфері лінгвіст не міг не визнати деформованості російсько-українських мовних відносин, з іншого, – намагався виправдати і зберегти головні принципи радянської мовної політики, які й спричинили викривлений мовний розвиток республіки. Зокрема, В. М. Брицин повторював уже застарілі на той час догми про «збагачення функціональних потенцій української мови», про «стильове й структурне збагачення української мови», «зрослу культуру українського народу» як результат

«реалізації ленінських принципів національних відносин» [Бріцин 1991: 9]. Натомість у загальному висновку розвідки, в якій було використано результати згадуваного вище анкетування, проведеного в 1980-х роках у відділі культури російської мови Інституту мовознавства АН УРСР, автор стверджував, що в усіх 15 областях республіки спостерігалась тенденція до «закріплення у мовних навичках не двомовності, а швидше диглосії» [Бріцин 1991: 15].

Виправлення деформацій у мовному розвитку республіки В. М. Брицин вбачав в «усуненні елементів диглосії і запровадженні реального паралелізму у функціонуванні мов» [Бріцин 1991: 16]. Для правового врегулювання російсько-українських міжмовних відносин мовознавець пропонував застосувати принцип «телескопії» у визначенні статусу мов. Згідно з цим принципом, мовою міжнаціонального спілкування в республіці мала бути визнана українська, в межах СРСР вона мала передати цей статус російській мові, а на територіях компактного проживання інших народів УРСР засобом міжнаціонального спілкування відповідно повинні були виступати мови цих народів.

Схема В. М. Брицина була далекою від можливостей реального застосування, тим паче, що жодних практичних заходів для її втілення мовознавець не запропонував. Понад те, він заперечував один з найдієвіших засобів дерусифікації освіти, запропонований Товариством української мови ім. Т. Шевченка, що полягав у вимогах відкриття шкіл відповідно до національного складу населення [Бріцин 1991: 20].

Запропоновану модель розв'язання мовних проблем невдовзі спростував розвиток суспільно-політичних подій. Ще до появи друком збірника «Функціонування і розвиток сучасних слов'янських мов», який містив зазначену статтю В. М. Брицина, 28 жовтня 1989 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон УРСР «Про мови в Українській РСР», що надав українській мові статус державної. Оскільки В. М. Брицин не схвалював утвердження за українською мовою статусу державної чи офіційної, йому довелося дописати до своєї статті роз'яснення, де він зазначав, що «прискорення соціальних процесів, що відбуваються у країні, зумовило певне “відставання” змісту даного розділу від нових законодавчих актів, спрямованих на регулювання мовної ситуації» [Бріцин 1991: 23].

Варто підкреслити і той факт, що активність соціолінгвістичних досліджень, які В. Русанівський і В. Брицин прогнозували для УРСР, була виразно загальмована після здобуття Україною незалежності. У кожному разі в Інституті мовознавства НАН України не відбулося ані обіцяне В. Русанівським розгортання соціолінгвістичних обстежень із створенням «своєрідної мовно-культурної карти республіки», ані обіцяне В. Брициним «створення машинного банку соціолінгвістичної інформації».

Після прийняття Закону «Про мови в Українській РСР» з'явилися окремі спроби вивчення функціонального розподілу української та російської мов з метою практичної його реалізації, зокрема в освітній сфері.

У 1990 р. Навчально-методичний кабінет вищої освіти Міносвіти України провів дослідження мовної ситуації у вищих навчальних закладах східного, південного та центрального регіонів республіки. Дослідження було проведено шляхом анкетування 600 студентів і 500 викладачів. Його результати було опубліковано у статті І. М. Крилової «Мовна ситуація у вищих навчальних закладах України (соціолінгвістичний аналіз)». Як засвідчило опитування, попри те, що показники вживання української мови у ВНЗ зазначених регіонів чисельно значно поступалися показникам вживання російської мови, майже дві третини опитаних викладачів і студентів були готові в разі створення сприятливих умов перейти до вивчення/викладання навчальних дисциплін українською мовою [Крилова 1992: 44–45].

1.2. Дослідження мовної ситуації України й українсько-російського білінгвізму

До перших монографічних досліджень мовної ситуації України належить дисертаційна праця Н. П. Шумарової «Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму», захищена в 1997 р. і опублікована в 2000 р. [Шумарова 2000]. Працю написано на основі вже згадуваного анкетування, проведеного в 1980-х роках відділом культури російської мови Інституту мовознавства АН УРСР. Завданням праці Н. Шумарової було визначити комунікативну потужність української та російської мов, розподіл двох мов за сферами вживання і за соціальними параметрами, а також дослідити мовну компетенцію білінгвів на базі експерименту, що полягав у з'ясуванні рівня розуміння і здатності відтворення художніх і науково-популярних текстів, написаних українською і російською мовами. Група інформантів у цій частині дослідження була обмежена українцями з рідною українською і рідною російською мовами.

Головну увагу в дослідженні приділено з'ясуванню ролі двох найбільш значущих факторів у становленні мовної особистості – мови батьків і мови шкільного навчання. У зв'язку з висновком про домінування російської мови за параметром «мова батьків» Н. Шумарова підкреслила важливість українськомовної шкільної освіти, що «може невдовзі стати рушійною силою усталення нових стереотипів поведінки, формування відповідного рівня компетенції українців та зменшення диспропорцій у знаннях української в російськомовних групах» [Шумарова 2000: 154].

Аналізові мовної ситуації і мовної політики України кінця 1980-х–1990-х років присвятив кілька розвідок Олександр Тараненко. Мовознавець проаналізував суспільно-політичні й мовні процеси, пов'язані з утвердженням української мови в статусі державної, явище українсько-російської двомовності, функціональний і територіальний розподіл використання двох мов, мовну політику України часів незалежності. Дослідник охарактеризував українсько-російську двомовність кінця 1980-х років як диглосну, за якої вживання в соціумі двох мов «було виразно розмежованим у функціонально-аксіологічному плані» – із закріпленням їх за різними стилями, сферами вживання й суспільного життя та протиставленням на шкалі цінностей суспільства як вищого і нижчого функціональних типів мовних систем. Водночас, як зауважив мовознавець, порівняно зі станом на 1917 р. диглосія не була абсолютною [Тараненко 2003: 37].

Щодо закону «Про мови в Українській РСР» 1989 р. О. Тараненко відзначав його «ліберальність і недостатню конкретність», а загальнодержавну мовну політику України після здобуття незалежності характеризував як «помірковано-обережну й недостатньо послідовну» [Тараненко 2003: 40].

Слід зауважити, що висновки О. Тараненка мають загальний характер і ґрунтуються на даних останніх всеукраїнських переписів, власних статистичних обстежень мовної ситуації дослідник не проводив.

За роки незалежності в Україні було проведено кілька масштабних соціолінгвістичних опитувань. Одне з них здійснював Київський міжнародний інститут соціології впродовж 1991–2003 рр. у різних регіонах України. Метою опитування було визначення регіональної специфіки вживання української і російської мов з особливою увагою до виявлення розбіжності між етнічною самоідентифікацією індивідів та їхньою мовною поведінкою.

За результатами дослідження, оприлюдненими керівником проекту Валерієм Хмельком [Хмелько 2004], складено низку таблиць, що ілюструють розподіл населення України в 2003 р. за етнічними, мовними та лінгво-етнічними групами у п'яти регіонах України – західному, західно-центральному, східно-центральному, південному й східному, виявлено динаміку змін у розподілі населення за мовою використання у двох періодах державної незалежності України.

Важливі дані для дослідження національно-мовної самоідентифікації населення України містить ще одне всеукраїнське соціологічне опитування, здійснене Інститутом соціології НАН України у межах проекту «Україна на порозі ХХІ століття» впродовж 1994–2001 років (керівник проекту – М. В. Ворона, відповідальні виконавці й автори програми – Є. І. Головаха та Н. В. Паніна). Опитування

проводилось методом роздаткового анкетування (самозаповнення) з використанням республіканської опитувальної мережі Інституту соціології НАН України і фірми «СОЦИС». Його результати опубліковано в статті Ірини Прибиткової [Прибиткова 2001]. Зазначене опитування містило й низку запитань, метою яких було виявлення мовно-національної самоідентифікації населення України, зокрема запитання про рідну мову, мову спілкування в сім'ї, залежність національно-мовної самоідентифікації від рівня освіти респондентів, а також їхнє ставлення до необхідності надання російській мові статусу офіційної. В опитуванні враховувались регіональні особливості, а також залежність розподілу відповідей від величини населеного пункту. Дослідження виявило рівень поширеності української і російської мов, а також білінгвізму як у всеукраїнському масштабі, так і в регіональних вимірах станом на 2001 рік, а також, у ряді випадків, засвідчило динаміку розвитку мовної ситуації.

Соціолінгвістичне дослідження всієї території України було проведено в 2006–2008 роках у рамках міжнародного проекту «Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи», виконання якого фінансувала європейська програма INTAS. У проекті, яким керувала австрійський славіст Юліане Бестерс-Дільгер, взяли участь учені з Австрії, Англії й України. Дослідження базувалось на результатах масового всеукраїнського опитування і фокус-групових дискусій, проведених у п'ятих містах: Києві, Донецьку, Луцьку, Львові та Одесі. На його основі в 2008 р. було опубліковано книжку «Мовна політика та мовна ситуація в Україні. Аналіз і рекомендації» (українською та англійською мовами) [Мовна політика 2008].

Метою дослідження був детальний опис мовної ситуації України, виявлення громадської думки щодо мовної політики держави, експертна оцінка її успішності чи неуспішності в подоланні постколоніальних деформацій у мовно-культурному розвитку країни із спробою створення оптимальної моделі мовної політики, якої вона потребує.

До завдань праці належало визначення кількісних, якісних та оцінних характеристик двох поширених на території України мов та регіональної специфіки білінгвальної ситуації, визначення співвідношення функцій і сфер вживання кожної з двох мов, відповідності чи невідповідності характеру застосування української мови її статусові державної, виявлення ступеня взаємної толерантності або ж конфліктності у відносинах двох різномовних громад країни. Особливу увагу приділено в дослідженні функціонуванню української та російської мов у системі освіти, судочинстві, інформаційно-культурному просторі. Один з розділів було присвячено висвітленню досвіду мовних політик європейських країн у зв'язку з доцільністю

його використання у державному мовному плануванні України. Праця містить також сюжет про мовну ситуацію Одеси й етюд, присвячений суржикові.

Проведене масове та фокус-групове опитування громадян дало можливість виявити показники демографічної і комунікативної потужності української та російської мов, вживаних в Україні, специфіку українсько-російського білінгвізму та функціонування мішаних форм мовлення, а також визначити регіональні особливості у вживанні двох мов та їхніх оцінних характеристиках. На основі проведеного дослідження було випрацьовано низку рекомендацій для державної мовної політики [Мовна політика 2008: 332–339].

До здобутків української соціолінгвістики останніх років належить регіональне дослідження мовної ситуації півдня Правобережної України Володимира Демченка. Його дисертаційна праця «Мовне середовище: екстралінгвістичний нарис про південь України» опублікована в 2001 р. Основну увагу в ній приділено вивченню українсько-російського білінгвізму в діахронічному і синхронічному аспектах. Для вивчення сучасного стану мовної ситуації південного регіону дослідник провів анкетування в Херсонській області, обстеживши різні типи населених пунктів за такими ознаками: село з більшим ступенем функціонування української мови, село з порівняно більшим ступенем функціонування російської мови, райцентр сільського типу, райцентр міського типу, приміське село, місто. Додаткову диференціацію райцентрів дослідник увів, ґрунтуючись на соціальних тенденціях і традиціях, у тім числі національно-мовних, відповідних населених пунктів, оскільки офіційне віднесення всіх райцентрів до селищ міського типу, а працівників радгоспів – до робітників, не має, на його думку, підстав. Мовознавець провів анкетування в 90 населених пунктах, зокрема в кожному райцентрі Херсонської області [Демченко 2001: 210].

На основі проведеного анкетування В. Демченко визначив функціональну значущість української і російської мов у населених пунктах Херсонської області різного типу, розподіл мов за сферами застосування, а саме в дошкільному вихованні, спілкуванні на роботі, в магазині, в транспорті. Згідно з результатами дослідження, російська мова домінує у всіх сферах, крім дошкільної, в Херсоні [Демченко 2001: 162]. Проте міська ситуація не адекватна не тільки сільській, де україномовне спілкування переважає в усіх сферах, а й загальнообласній. Як зазначив дослідник щодо вживання української мови, її ієрархія по місту така: «У школі – навчання – робота – магазин – транспорт (від 54,5 % до 18,9 % з амплітудою 35,6). А по області спостерігаємо домінування української мови в усіх сферах: у школі – навчання – робота – магазин – транспорт (від 81,7 % до 56,5 % з амплітудою 25,2)» [Демченко 2001: 210].

У праці В. Демченка визначено й показники ціннісного ставлення населення до української та російської мов, зокрема, 84,5 % анкетованих вибирають українську мову освіти, 94,4 % ставляться до цієї ж мови як державної, 41,9 % прогнозують близьке майбутнє на користь української мови (34,3 % – за потенційну двомовність).

Водночас у населених пунктах усіх типів спостерігається цілковите переважання російської мови в сфері засобів масової інформації, особливо на телебаченні.

У 2000 р. Центр соціологічних досліджень «Громадська думка» Науково-дослідного інституту соціально-економічних проблем Києва провів соціолінгвістичне дослідження мовної ситуації Києва. Головним об'єктом дослідження було ставлення киян до української мови як державної в умовах її конкуренції з російською та виявлення змін у масовій свідомості мешканців столиці щодо перспектив розширення сфер вживання української мови. Аналіз було здійснено на основі масового опитування киян та експертного опитування [Залізняк, Масенко 2001].

Як показало дослідження, мовну ситуацію української столиці характеризує українсько-російська двомовність з елементами диглосії. Двомовність Києва є нерівноважною, оскільки кількісно група носіїв російської мови переважає групу носіїв української: переважно російською мовою спілкувалось у повсякденному житті в 2000 р. 52,5 % киян, рівною мірою українською і російською мовами – 32,0 % і переважно українською – лише 14,8 % мешканців столиці [Залізняк, Масенко 2001: 8].

Українська мова в Києві поступається російській за показником не тільки демографічної, а й комунікативної потужності.

Внаслідок обмеження функцій української мови офіційними сферами спостерігається тенденція до формування диглосної ситуації, визначальною рисою якої є закріплення кожної з двох мов за різними соціальними сферами.

Водночас надання українській мові статусу державної не могло не позначитися на ставленні киян до неї. Специфіка нинішньої мовної ситуації міста полягає в тому, що нижча, порівняно з російською, комунікативна потужність української мови входить у суперечність з достатньо високим рівнем її престижності. Абсолютна більшість мешканців столиці позитивно ставиться до факту надання українській мові статусу державної. Прихильники утвердження російської як другої державної мови не становили більшості навіть у групі російськомовних киян. Показово, що в цій самій групі добре володіння українською мовою вважали обов'язковим 70 % респондентів, тоді як за необхідність доброго володіння російською висловились лише 44 % [Залізняк, Масенко 2001: 57]. Ці та інші дані

опитування свідчили про психологічну готовність населення до дерусифікації мовно-культурного життя міста.

До окремих об'єктів зацікавлень українських соціолінгвістів належить білінгвізм і мішані форми українсько-російського мовлення. Соціо- й психолінгвістичним аспектам українсько-російської двомовності присвячено дисертаційне дослідження Тетяни Бурди «Мовна поведінка особистості в умовах українсько-російського білінгвізму (молодіжне середовище м. Києва)», захищене в 2002 р. Ключовою проблемою, що її досліджувала Т. Бурда в своїй праці, було з'ясування соціальних причин і психологічних мотивацій вибору мови спілкування в ситуації білінгвізму.

Українсько-російський білінгвізм на матеріалі опитування, проведеного в Запорізькій області, вивчав Ю. Саплін [Саплін 1988, 2002].

Низка публікацій з соціолінгвістики належить київському дослідникові Валерію Чемесу. Мовознавець провів серію анкетувань у різних соціальних групах, метою яких є виявлення оцінних характеристик української мови, мотивації мовної поведінки в умовах білінгвізму, самооцінки рівня володіння українською мовою, співвіднесені з виявленням реального ступеня компетентності анкетованих щодо показових сфер ненормативності сучасного українського мовлення [Чемес 2000, 2001а, 2001б].

Історичним, лінгвістичним та соціокультурним аспектам українсько-російського білінгвізму присвячено збірник «Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти» (К., 2007), підготовлений науковцями Інституту української мови НАН України за загальною редакцією Л. О. Ставицької.

Стан української мови, якості мовлення в ЗМІ та інших сферах суспільної діяльності, зокрема перекладацької, аналіз документів, що стосуються державної мовної політики та окреслення її завдань, висвітлено в численних публікаціях мовознавця Віталія Радчука [Див.: Радчук 2000, 2002, 2006а, 2006б та ін.].

В українській соціолінгвістиці започатковано й дослідження проблем полілінгвізму. Показово, що перша дисертаційна праця з цієї проблематики – «Переключення мовного коду в ситуації полілінгвізму (на матеріалі ідіолекту Ольги Кобилянської)» Олеси Палінської пов'язана з вивченням мовної ситуації буковинського регіону кінця ХІХ – початку ХХ ст., де поліетнічний характер складу населення в умовах Австро-Угорської імперії зумовив поширення тут полілінгвізму. Об'єктом дослідження О. Палінська обрала епістолярну і щоденникову спадщину Ольги Кобилянської 1883–1902 рр., яка містить багатий матеріал для вивчення соціо- і психолінгвістичних механізмів кодових перемикачів, що їх здійснював мовець, використовуючи в досліджуваних текстах три мови – українську, німецьку і польську.

Низку цікавих міркувань з теорії білінгвізму й полілінгвізму, мовних контактів, взаємодії національних мов і культур у контексті сучасних процесів глобалізації містить книга відомого мовознавця й перекладача Олександра Чередниченка «Про мову і переклад» (К., 2007).

Соціолінгвістичні аспекти побутування української мови в діаспорі (в місцях поселення на території Канади і США), зокрема наслідки впливу на українську мову мігрантів контактної англійської, дослідив Богдан Ажнюк у монографії «Мовна єдність нації: діаспора й Україна» (К., 1999).

Гендерні аспекти української соціолінгвістики започаткувала Леся Ставицька, яка вважає, слідом за В. Беліковим і Л. Крисінім, гендерну лінгвістику окремою соціолінгвістичною дисципліною [Ставицька 2003, 2004]. До її завдань дослідниця відносить: відображення статі у мові, гендерні ознаки мовної картини світу, визначені статтю особливості мовної діяльності і мовної поведінки тощо.

Нинішній етап становлення української соціолінгвістики передбачає потребу ознайомлення з теорією і практикою лінгвістичних досліджень білінгвізму інших країн, оволодіння створеними й апробованими в зарубіжній науці методиками соціолінгвістичних та психолінгвістичних опитувань.

Закономірною в цьому зв'язку є поява монографії львівської дослідниці Галини Мацюк «До витоків соціолінгвістики: Соціологічний напрям у мовознавстві», яка вийшла у Видавничому центрі Львівського національного університету імені Івана Франка в 2008 р. Праця містить історичний екскурс, присвячений аналізу поглядів українських вчених і громадських діячів (О. Потебні, М. Драгоманова, І. Франка) на проблеми зв'язку мови й суспільства. В книжці також детально розглянуто історію становлення соціологічного напрямку дослідження мови в працях представників женецької та французької шкіл, Празького лінгвістичного гуртка, в німецькій лінгвістиці і в американському мовознавстві. Окремий розділ монографії присвячено лінгвосоціологічним поглядам російських дослідників 20–30-х років ХХ ст.

Останніми роками спостерігається зростання інтересу зарубіжних мовознавців до мовних проблем України. Зокрема, результати кількарічного вивчення української мовної ситуації та мовної політики американської дослідниці Лади Біланюк (Laada Bilaniuk) оприлюднено в монографії «Contested Tongues: Language Politics and Cultural Correction in Ukraine» (2005). За жанром праця Л. Біланюк належить до школи американської культурної антропології. Питання українсько-російського білінгвізму, конкуренції або ж протистояння двох мов на території України висвітлено у зв'язку з культурною ситуацією та проблемами індивідуальної та колективної ідентичності.

Дослідження Л. Біланюк ґрунтується на польових дослідженнях, записах, інтерв'ю, спостереженнях за рекламою, вівісками, дорожніми знаками, особливостями вживання двох мов в інформаційно-культурному просторі тощо. Солідна теоретична база, використання сучасних західних методик соціолінгвістичних досліджень дали змогу авторці окреслити картину сучасного мовного життя України, показати зміни в мовній поведінці людей у зв'язку з новим статусом української мови, висвітлити ставлення різних груп населення до української і російської мов, дати їхні оцінні характеристики.

Праця Л. Біланюк містить і екскурс в історію побутування мов в Україні, а також історичний аналіз мовної політики, що проводилась на її території. Багато уваги приділено в монографії й проблемі змішування мов, аналізу суржику – утворення, яке виникає внаслідок процесів міжмовної міксації, здійснено спробу класифікації суржику.

Ще одне англomовне монографічне дослідження «Support, Resistance and Pragmatism: An examination of motivation in language policy in Kharkiv, Ukraine» (Stokholm 2007), опубліковане на Заході, належить Марґарет Совік (Margreth B. Søvik). Як бачимо з назви, праця має вужчу тематику, обмежену соціолінгвістичним дослідженням одного міста – Харкова. Завдяки ретельності опрацювання й застосування різноманітних методик, у монографії визначено кількісні, якісні та оцінні характеристики української та російської мов у досліджуваному місті, описано функції і сфери використання обох мов, висвітлено побутування різних стереотипів у їхньому сприйнятті, з'ясовано мотивацію використання тієї чи тієї мови. Праця М. Совік лишається першим і на сьогодні найґрунтовнішим дослідженням мовної ситуації Харкова.

Слід зазначити, що широка проблематика, яку можна окреслити загальним визначенням «мова і суспільство», не замикається в межах суто лінгвістичних, у тім числі соціолінгвістичних наукових досліджень. Чимало цінних фактів і спостережень, що стосуються зазначеної проблематики, містить сучасна українська есеїстика різних гуманітарних напрямів – філософська, літературознавча, політологічна. Соціолінгвіст не може обійти увагою есеїстику й публіцистику таких відомих літераторів, журналістів, політологів, як Юрій Андрухович, Юрій Бадзьо, Іван Дзюба, Оксана Забужко, Василь Лісовий, Тарас Марусик, Джеймс Мейс, Павло Мовчан, Володимир Панченко, Оксана Пахльовська, Анатолій Погрібний, Олекса Різниченко, Микола Рябчук, Євген Сверстюк та інших.

Починаючи з 1990-х років відбувається й інтенсивний розвиток української соціальної діалектології, що пов'язано передусім з ім'ям Лесі Ставицької, яка опублікувала низку теоретичних праць з жаргонології, а також уклала «Короткий словник жаргонної лексики

української мови» (К., 2003), «Український жаргон» (К., 2005) і словник нецензурної лексики «Українська мова без табу» (К., 2008). Праці Л. Ставицької та інших дослідників соціолектів, суржику та інших форм побутування української мови буде розглянуто у відповідних розділах цієї книжки.

За умови широкого розуміння тематики соціолінгвістичних студій до них відносять і проблеми мовної кодифікації, зокрема актуальні для України завдання перегляду правописних, термінологічних і лексикографічних практик попередньої доби. Ці питання, однак, потребують окремого висвітлення.

1.3. Вивчення питань мовної політики

Важливим аспектом соціолінгвістичних досліджень є вивчення проблем мовної політики. В Україні такі дослідження набувають особливої значущості. Ґрунтового вивчення потребує, зокрема, мовна політика радянської доби, згубні наслідки якої визначають сучасні деформації мовного життя країни.

Наукове опрацювання цієї теми в Україні зі зрозумілих причин стало можливим лише в 1990-х роках. Єдине монографічне дослідження, в якому аналізувались застосовувані в УРСР асиміляційні практики тоталітарного режиму, написано раніше, в 1960-ті роки, належить Іванові Дзюбі. Проте його праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» в той час вийшла друком лише за кордоном, в УРСР вона поширювалась нелегально в машинописних копіях як «самвидавівська» література, а її автор був підданий репресіям.

Монографія І. Дзюби була першим створеним в Україні науковим дослідженням реальної мовної ситуації країни, що висвітлювало процеси витіснення української мови російською з більшості сфер суспільного життя, спростувало догму радянського мовознавства про так звану «гармонійність» українсько-російської двомовності. Крім загального аналізу звуження сфер функціонування української мови, автор, спираючись на ідеї В. Гумбольдта, О. Потебні та інших класиків мовознавчої науки, розглянув і таке цілковито замовчуване в офіційному радянському мовознавстві питання, як взаємозв'язок мови, культури й національної свідомості, показав згубний вплив денационалізації на моральний стан суспільства.

В Україні працю І. Дзюби було оприлюднено уже в часи незалежності у двох виданнях Видавничого дому «Києво-Могилянська академія» (1998 і 2005 рр.).

До початку 1990-х років під забороною перебували й зарубіжні дослідження більшовицької мовної політики в УРСР. Серед них слід назвати передусім монографію професора Юрія Шевельова «Українська

мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус». Перше видання її вийшло в Нью-Йорку англійською мовою. Українською мовою (у перекладі Оксани Соловей) її було опубліковано в нью-йоркському видавництві «Сучасність» у 1987 р. Цій же темі присвячено дослідження В. Чапленка «Мовна політика більшовиків на Україні в 1950–60-х рр.» (Чикаго, 1974) і Р. Смаль-Стоцького «Українська мова в Советській Україні» (Нью-Йорк, Торонто, Сідней, Париж, 1969).

Праця Ю. Шевельова до сьогодні належить до найґрунтовніших досліджень мовної політики, яку провадили різні режими на окупованих українських землях у першій половині ХХ ст. Мовознавець накреслив об'єктивну лінгвістичну картину стану української мови в цей період, історію розвитку її загальнонаціонального стандарту, унормування правопису й термінології, історію лексикографічної теорії і практики, – і все це на тлі постійної протидії, що її зазнавала українська мова з боку урядів панівних націй у різних частинах України.

Як показав учений, найжорстокішою і найвинахідливішою була політика радянського режиму. Саме радянський уряд, послідовно звужуючи сфери функціонування української мови, почав упроваджувати в 30-ті роки політику так званої внутрішньої русифікації, тобто вимагав через лексикографічну й редакторську практики примусово спрямовувати лексичний склад і граматичну будову української мови в бік максимального зближення її з російською.

У мовознавчій спадщині Ю. Шевельова є також розвідка, присвячена аналізу мовної ситуації України післявоєнного періоду, – «Так нас навчали правильних проізношень», уперше опублікована в журналі «Сучасність» в 1986 р. під заголовком «Українська мова в себе вдома сьогодні й завтра». Статтю було написано у формі полемічної відповіді на звинувачення в «буржуазному націоналізмі», які висунули Ю. Шевельову автори опублікованої під псевдонімом М. Тарасюк 1973 р. в Києві брошури «Проти буржуазно-націоналістичних фальсифікацій в мовознавстві». Розвідка Ю. Шевельова містила аналіз мовних процесів, які відбувались у тогочасній Україні, зокрема низку дібраних з лексикографічних праць ілюстрацій до практики штучного обмеження словникового складу української мови.

Крім названих авторів, радянську практику внутрішнього зросійщення української мови досліджує Святослав Караванський, колишній учасник Руху опору, який з 1979 р. працює в США. В Україні його словники й мовознавчі праці, що стосуються лексикографічних, правописних, термінологічних питань, культури мовлення, були видані уже в роки незалежності. Аналізу внутрішньої русифікації української мови в радянський період приділено значну увагу в численних виступах С. Караванського в пресі, а також у монографіях

«Секрети української мови» (К., 1994, друге видання – Львів, 2009), «Пошук українського слова, або боротьба за національне Я» (К., 2000), «До зір крізь терня, або хочу бути редактором» (Львів, 2008).

Роль мови в житті нації на широкому історіософському, соціально-політичному, культурологічному тлі висвітлено в працях В. Іванишина і Я. Радевича-Винницького «Мова і нація» (Дрогобич, 1994) та Я. Радевича-Винницького «Україна: від мови до нації» (Дрогобич, 1997).

Важливий матеріал для дослідження зовнішньої історії української мови містять опубліковані в останнє двадцятиліття збірники документів, що стосуються мовної політики урядів як царської, так і більшовицької Росії. Сотні таких документів наведено й прокоментовано у монографіях Василя Лизанчука «Навічно кайдани кували (факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні)» (Львів, 1995), «Кайдани ще кують» (Львів, 2004), «Геноцид, етноцид, лінгвоцид української нації: хроніка» (Львів, 2008). Важливим довідковим виданням є також праця Віктора Кубайчука «Хронологія мовних подій в Україні (Зовнішня історія української мови)» (К., 2004). Низку джерел, які висвітлюють радянську політику щодо української мови, з доданими до них коментарями й словником репресованих слів розміщено також у збірнику «Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду» (упорядники: Лариса Масенко, Віктор Кубайчук, Орися Демська-Кульчицька) (К., 2005).

Обидва аспекти асиміляційних практик, упроваджуваних в УРСР, розглянуто в праці Л. Масенко «Мова і суспільство. Постколоніальний вимір» (К., 2004), а також у дисертаційному дослідженні авторки «Українська мова в соціолінгвістичному аспекті» (К., 2005).

Проблеми функціонування й розвитку української мови в умовах тривалої експансії російської мови висвітлено в публікаціях Миколи Лесюка, зібраних у книжці «Доля моєї мови» (Івано-Франківськ, 2004).

Останніми роками з'явилися також праці, що вивчають вітчизняний історичний досвід мовної політики в контексті державотворчих процесів. До таких праць належить дисертаційне дослідження Оксани Данилевської «Мовна політика Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР» (К., 2004). Праця є дослідженням мовної політики доби визвольних змагань, що містить і вивчення тогочасного законодавства в мовній сфері, і аналіз процесів унормування правописної, термінологічної та стилістичної систем української мови. Авторка переконливо довела, що роки Української революції мали вирішальний вплив на статус української мови. Зміни, які відбулися у мовній сфері в цей час, були настільки вагомими, що більшовицький уряд змушений був у 20-х роках продовжити напрям мовної політики Центральної Ради, Гетьманату й Директорії УНР як єдиний спосіб свого утвердження в Україні.

Законодавчі основи вирішення в період визвольних змагань мовних проблем, що стосувалися як української мови, так і мов національних меншин, досліджує також Ю. Прадід [Прадід 2002а, 2002б].

Враховуючи сучасні завдання деколонізації українського мовнокультурного простору, які слід вважати визначальними для державної мовної політики, особливого значення набувають соціолінгвістичні дослідження, що вивчають досвід мовних політик інших країн, зокрема тих, яким вдалося відродити національну мову після тривалих утисків з боку інших держав.

Перші розвідки, присвячені дослідженню зарубіжних практик мовного планування, опублікував в Україні Юрій Жлуктенко [Жлуктенко 1990а, 1990б].

Аналізові мовного планування інших країн у синхронічному та діяхронічному аспектах було присвячено конференцію «Державність української мови і мовний досвід світу», що відбулася 11–12 травня 2000 р. в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка. У текстах доповідей і повідомлень, опублікованих у збірнику за такою ж назвою, розглянуто світовий досвід мовного планування, де особливий інтерес для України становить аналіз історії мовного будівництва тих країн, яким вдалося в період державотворення успішно подолати наслідки попередньої асиміляції, зокрема Фінляндії та Ізраїлю (доповіді Б. Ажнюка і М. Феллера). Повчальним є й негативний досвід політики державної двомовності, висвітлений у доповіді Б. Ажнюка «Уроки двомовності: Ірландія». Низка розвідок, опублікованих у збірнику, присвячена аналізу сучасної мовної політики різних країн світу, а також країн пострадянського простору, переважно в порівняльному аспекті з сучасною мовною ситуацією і проблемами мовного розвитку України (доповіді Т. Марусика, К. Тищенка, С. Шумлянського, Д. Губенка, А. Погрібного, О. Скопненка та ін.). На жаль, мізерний наклад збірника (200 примірників) не сприяв поширенню важливої інформації, яку містила більшість опублікованих у ньому доповідей.

Соціолінгвістичну проблематику, зокрема політичні, соціальні й психологічні аспекти мовної ситуації і мовної політики в Україні, а також досвід мовного планування інших країн було розглянуто на конференції «Мовні конфлікти і гармонізація суспільства», яку провело в травні 2001 р. Товариство української мови Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Дослідження зарубіжного досвіду мовних політик у зв'язку з потребою його застосування до розв'язання нинішніх мовних проблем України здійснила Л. Лазаренко в статті «Досвід мовних політик світу й українська перспектива (інформаційно-аналітичний огляд)». Розглядаючи мовну ситуацію України в світлі зарубіжних соціолінгвістичних практик, дослідниця відзначає хибність позиції неутру-

чання в мовно-культурні процеси, що її виявляє українська влада, внаслідок чого мовний конфлікт лишається нерозв'язаним, зокрема не вирішено ключову проблему «владнання стосунків між новою офіційною мовою та колишньою домінуючою», а також мовні проблеми національних меншин, серед яких найактуальнішими є «відродження і подальше збереження їхніх етнічних мов та необхідність переорієнтації в офіційному спілкуванні на іншу державну мову» [Лазаренко 2002: 14].

На окрему увагу заслуговують праці з соціолінгвістики відомого мовознавця Ореста Ткаченка, зокрема монографія вченого «Українська мова і мовне життя світу» (К., 2004).

У радянський період своєї наукової діяльності О. Ткаченко присвятив кілька праць проблемам реконструкції нині мертвої мерянської мови та обставинам її остаточного зникнення. Як зазначає дослідник у передмові до зазначеної книжки, сам вибір об'єкта його попередніх досліджень «стимулювався значною мірою загрозливим станом української мови, який склався в той період, коли писалися ці праці, і який, до речі, повністю ще не усунено» [Ткаченко 2004: 3]. Доля маловідомої зниклої фінно-угорської мови зацікавила О. Ткаченка з кількох причин, зокрема внаслідок близькості періоду її остаточного занепаду до нашого часу, а також через те, що ця мова загинула під тиском російської мови, асиміляційний вплив якої досі лишається загрозливим і для української. Енциклопедичні знання О. Ткаченка, багаторічний досвід дослідження мовних контактів, зокрема й палеолінгвістичного характеру, ґрунтовна обізнаність з розмаїттям мовного життя світу дали можливість дослідникові ввести мовно-культурну ситуацію України в контекст світового досвіду. До найцінніших теоретичних здобутків вченого належить, зокрема, запропонована ним соціолінгвістична класифікація мов. Відповідно до поширеності та значущості мов О. Ткаченко розрізняє такі їхні різновиди: 1) мови індивідуального поширення; 2) мови часткового вікового поширення; 3) мови часткового етнічного поширення; 4) мови часткового територіального поширення; 5) мови повного територіального поширення; 6) мови позатериторіального поширення; 7) мови екстериторіальні [Ткаченко 2004: 63].

Важливим для соціолінгвістичної перспективи української мови є розглянутий ученим історичний досвід тих народів, яким вдалося поширити вживання своєї мови на весь етнос, подолавши стадію часткового етнічного поширення мови, що виникає, як правило, тоді, коли народ опиняється в межах багатонаціональної держави, де панівне становище займає інший народ. До таких мов належали свого часу деякі слов'янські мови Центральної Європи – чеська, словацька, словенська, а також литовська, латиська, естонська, фінська. Народи, яким вдається здолати наслідки асиміляційного тиску іншої

держави і зробити свою мову загальноетнічним засобом спілкування, утворюючи власну державу, відповідно утверджують свою мову і у функції державної, тобто вона переходить від стану загальноетнічного поширення до стану загальнотериторіального поширення, стає й мовою міжнаціонального спілкування в межах відповідної держави.

До провідних тез, які обстоює О. Ткаченко в своїх соціолінгвістичних дослідженнях, належить теза про необхідність вироблення мовної стійкості як обов'язкової передумови для успіху процесу мовного самоствердження народу. Поняття *мовна стійкість* дослідник вживає для характеристики індивідуальної або групової мовної поведінки. Стосовно національної спільноти ця риса виявляється у збереженні колективної вірності своїй мові, що дуже важливо для виживання народу в умовах бездержавності. Ще одне поняття – *мовна стабільність* – О. Ткаченко застосовує на позначення становища, в якому перебуває мова. «Мовна стабільність і мовна стійкість народу – різні речі, – зазначає мовознавець. – Втративши свою мовну стабільність, народ завдяки мовній стійкості може поступово повернути й свою мовну стабільність, навіть зміцнити її. Втративши мовну стабільність і не маючи або не виробивши мовної стійкості, народ може втратити навіть найстабільнішу і найвпливовішу, найпоширенішу в світі мову» [Ткаченко 1990: 3].

У процесі набуття народом мовної стійкості він має спертися, на думку О. Ткаченка, на такі чотири чинники: національну традицію, на підставі якої мають розвинутися нерозривно між собою пов'язані національна свідомість та національна солідарність, що, своєю чергою, сприятиме розвитку національної культури, після чого буде задіяно четвертий чинник – національний мир і співробітництво з іншими народами, насамперед сусідніми [Ткаченко 2004: 215].

Як підкреслює мовознавець, європейський і світовий досвід державотворення засвідчує загальну тенденцію до виникнення однаціональних держав унаслідок незалежнення національних країн і здобуття ними державного суверенітету, що не перешкоджає наявності в них національних меншин. Події останніх десятиліть підтвердили цю загальну тенденцію розвитку, зумовивши розпад на окремі держави багатонаціональної Югославії, розпад Чехословаччини і крах останньої імперії Європи – Радянського Союзу, що був фактичним спадкоємцем і продовженням Російської імперії.

Праця О. Ткаченка, в якій узагальнено світовий досвід мовного самоствердження народів, переконливо, з об'єктивних наукових позицій, унаочнює загальний принцип побудови держави на основі загальнотериторіального поширення однієї національної мови, що є головним чинником формування національної культури й ментальності та консолідації не тільки корінного етносу, а й національних меншин.

У зв'язку з цим дослідник приділяє певну увагу й аналізу позицій затвердити двомовність на державному рівні. «Прийняття двох державних мов, – пише він, – у супереч твердженню прибічників державної двомовності не продемонструє всьому світові ані демократичних устремлінь України, ані додасть їй престижу як європейській державі, бо протегуючи самій тільки російській мові (на шкоду українській та іншим мовам України), Україна виявить себе як державу, орієнтовану виключно на Росію, а радше за все просто її фактичну провінцію (з традиційною антиукраїнською політикою), і неприхильну як до України та українців, так і до інших безпосередніх або дальших сусідніх держав, з їхніми народами, оскільки носії білоруської, польської, угорської, болгарської, грецької мов будуть поставлені в незрівнянно гірші умови розвитку, ніж носії української і російської» [Ткаченко 2004: 268–269].

Здійснений О. Ткаченком ґрунтовний аналіз історичного досвіду мовного самоствердження народів має важливе значення не тільки для теоретичного розвитку української соціолінгвістики, а й для практичних завдань державного будівництва.

Оскільки мовна політика є невід'ємною частиною національної політики, вона становить предмет зацікавлень не лише соціолінгвістів, а й політологів. У 2007 р. в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна В. В. Заблоцький захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук «Мовна політика в Україні: стан та напрями оптимізації». На основі вивчення світового досвіду практичного застосування мовної політики автор політологічного дослідження неспростовно довів, що принцип утвердження в статусі державної однієї мови «цілком відповідає загальноприйнятій світовій практиці, оскільки мова належить до визначального чинника консолідації населення й комунікації в межах держави».

Добре обґрунтованими, а тому переконливими слід вважати низку загальних висновків проведеного дослідження, зокрема щодо відсутності досконалої законодавчої та нормативної бази для впровадження ефективної мовної політики в Україні, а також про брак політичної волі державної влади, що має наслідком поділ суспільства на україномовні та російськомовні регіони, надмірну політизацію мовних проблем і маніпулятивне використання їх політиками різних орієнтацій під час виборчих кампаній.

Цілком слушним видається, зокрема, твердження про те, що до найістотніших недоліків мовної політики України належить недосконалість механізмів її впровадження, зокрема брак будь-яких санкцій за порушення мовного законодавства.

Важливо, що автор дослідження не оминув увагою важливий міжнародний документ, особливості ратифікації якого в Україні

суттєво вплинули на мовну політику. Йдеться про Європейську хартію регіональних мов або мов меншин.

У праці розкрито сутність і зміст Європейської хартії, зокрема її призначення для захисту мов, яким загрожує зникнення. Висновок В. Заблоцького про неправомірність введення російської мови до переліку мов, що підпадають під дію Хартії, і про безпідставність посилення на цей міжнародний документ у рішеннях місцевих рад Сходу й Півдня України про надання російській мові статусу регіональної, є політологічним підтвердженням висновків лінгвістичної і юридичної експертизи тексту Європейської хартії регіональних мов або мов меншин і принципів її застосування в Україні.

Зарубіжний досвід синтезу соціо-, психо- і етнолінгвістики з етнологією і культурологією, що об'єднує всі ці дисципліни в одну галузь культурної антропології, починають успішно застосовувати й українські вчені. Великий інтерес для соціолінгвістів становлять праці львівського етнографа Романа Кіся «Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму)» (Львів, 2002), «Глобальне, національне, локальне (Соціальна антропологія культурного простору)» (Львів, 2005), «Чи змарновані смислові ресурси Майдану? Сенс сенсоутворення» (Дрогобич, 2007).

В основу лінгвокультурологічної концепції Р. Кіся лягла сформульована О. Потебнею ідея нерозривної єдності, що її утворюють національна мова, культура й ідентичність. Слід зазначити, що праці вченого ґрунтуються також на солідній міждисциплінарній науковій базі, яка містить усе цінне, напрацьоване з відповідної проблематики в зарубіжній науці протягом ХХ століття, зокрема теорії класиків американської культурної антропології Ф. Боаса й Е. Сепіра, австрійського філософа Л. Вітгенштайна, герменевтичні студії новочасних європейських мислителів (Г. Гадамера, Ю. Габермаса та ін.), дослідження неогумбольдтіанської школи європейської етнолінгвістики, праці з теорії комунікації тощо.

Ставлячи в центр дослідження проблеми живого мовлення, оперуючи поняттям живого спілкувальницького (комунікативного) середовища, розглядаючи мову передусім як діяльність, а не замкнену в самій собі систему, дослідник відкриває перед українською наукою нові перспективи, створюючи підґрунтя для випрацювання майбутньої практичної програми мовно-культурної політики України.

Провідною ідеєю дослідження Р. Кіся є теза про визначальну роль живого процесу спілкування у формуванні етнічної культури. Як доводить дослідник, семантика слів, процеси називання формуються у певному спільному мовно-комунікативному полі, що в ньому розгортається жива мовленнєва діяльність, яка й створює контекст культури.

Ще один важливий аспект етнолінгвістичної концепції ученого, що методологічно ґрунтується на ідеях О. Потебні, а також на теорії мовного релятивізму Е. Сепіра і Б. Ворфа і вченні неогумбольдтіанської школи європейської етнолінгвістики, становлять міркування автора про те, що «мова не тільки “оформлює” думку, але й формує її, не тільки “впливає” на глибинні матриці етноменталітету, але й безпосередньо входить у сам процес “відливання” цих матриць; є не тільки “інструментом” спілкування (чи нашого внутрішнього діалогізму), але й дійовим чинником сенсоутворення (сенсонаповнювання, осмислювання, тлумачення) і в когнітивних процесах, і в реальних ситуаціях міжособової взаємодії та комунікативної поведінки» [Кісь 2002: 16–17].

Р. Кісь розглядає відповідні процеси під кутом зору універсального кібернетичного закону необхідної різноманітності, який сформулювали засновники теорії інформації Рос-Ешбі та Шеннон. «Згідно з цим законом, – пише дослідник, – чим внутрішньо інформаційно багатша система (етносоціальний організм – **інфосистема**), тим більшої розмаїтості зовнішніх збурень вона може протидіяти, маючи вищу опороздатність» [Кісь 2002: 44].

Глибоку кризу національної ідентичності, що характеризує сучасне українство, автор дослідження пов'язує передусім із процесами маргіналізації українців у наших великих містах, які лишаються потужними плавильними тиглями зросійщування.

Водночас, як зазначає автор, Помаранчева революція довела, що асиметрію домінування євразійсько-русофонних дискурсів і третьорядності дискурсів власне українських легко ліквідувати «у спосіб насичування відповідного соціопростору (простору інфо-комунікативного) принаймні відносно якісним і модерним українським інфопродуктом та більш інтенсивною дискурсивною активністю на своєму власному лінгвокультурному ґрунті» [Кісь 2002: 34].

Високий науковий рівень лінгвокультурологічного дослідження Р. Кіся дає підстави розглядати його як наукову базу для визначення стратегії комплексної програми відродження української мови і культури в урбаністичних середовищах України.

До вивчення мовної структури населення України звертаються й етнологи. Одним з найґрунтовніших наукових досліджень останніх років, яке містить і соціолінгвістичну проблематику, є монографія харківського етнолога Володимира Скляра «Етномовні процеси в просторовому вимірі України: 1989–2001 рр.» (Харків, 2009). На основі опрацювання статистичних матеріалів переписів 1989 та 2001 років авторові вдалося відтворити цілісну картину етномовних процесів, що відбуваються в Україні на межі ХХ і ХХІ століть. У праці В. Скляра визначено об'єктивні та суб'єктивні чинники, що впливали на формування етномовної ідентичності населення, насамперед

українців за часів бездержавності та в сучасних умовах, встановлено інерційний вплив радянської доби на асиміляційні процеси в мовно-муж середовищі українців у територіальному, освітньому та віковому вимірах, охарактеризовано структуру українського етносу за рівнем ідентичності (етнічне ядро, маргінальний прошарок, групи із залишковими ознаками ідентичності). До здобутків праці належить також встановлення на основі статистичних матеріалів переписів особливостей етнічного складу та мовної структури населення в територіальному (за окремими областями), поселенському (міське та сільське населення) та соціально-освітньому вимірах [Скляр 2009].

Соціолінгвістичну проблематику, пов'язану з розкриттям механізмів маніпулювання мовою на матеріалі мовних реформ, вияви соціальної активності в мовній сфері, актуальні, зокрема, для сучасного суспільного життя України, теорії регулювання мовної діяльності висвітлено в монографії Г. Яворської «Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада» (К., 2000). У дослідженні підкреслено, зокрема, важливість прикладного аспекту соціолінгвістики для вирішення проблем мовного будівництва та планування, а також у розробці лінгводидактичної проблематики.

1.4. Методи соціолінгвістичних досліджень

Соціолінгвісти використовують різноманітні методики збирання матеріалу. Значна частина їх є спільними з соціологічними методами, які застосовують для аналізу таких явищ, як білінгвізм, соціальна диференціація мови, ситуативно зумовлена мовленнєва поведінка тощо.

До польових методів досліджень належать анкетування, масові, фокус-групові та експертні опитування, інтерв'ю, безпосередні спостереження. Матеріал польових досліджень опрацьовується із застосуванням методів соціологічного аналізу, зокрема кореляційного, який визначає функціональну залежність мовних явищ від соціальних параметрів. Для опису використовують різноманітні таблиці, графіки залежностей, математично-статистичні методи.

У зарубіжній соціолінгвістиці розроблено й спеціальні експериментальні методики аналізу. Один з найпопулярніших методів, який використовують при вивченні двомовних соціумів, розробив у 1960-ті роки У. Ламберт на основі праць американського психолога Ч. Осгуда. Він має назву «тест підібраних масок» (matched guise test). Методика проведення експерименту така. Записують кількох двомовних осіб, які читають той самий текст спочатку однією мовою, потім іншою. Фрагменти записаних текстів komponують у змішаній послідовності так, щоб під час прослуховування здавалося, ніби

кожний наступний фрагмент читала інша людина. Після цього респондентам пропонується прослухати записи й оцінити читців (за п'яти- чи семибальною шкалою) за різними ознаками, як-то: приємність, інтелігентність, чесність, працьовитість, авторитетність, самовпевненість тощо. Якщо один і той самий читець у різних «масках», тобто в прочитаних ним різними мовами текстах, оцінюється по-різному, то це означає, що причина розбіжності полягає у різному ставленні до відповідних мов.

В Україні такий експеримент, що відобразив підсвідоме ставлення респондентів до української та російської мов, провела в 1994–1995 роках американська дослідниця Лада Біланюк [Біланюк 2001].

Розгортання соціолінгвістичних досліджень в Україні передбачає оволодіння з боку відповідних фахівців спеціальними методиками, опрацьованими й апробованими в західній науці, з метою застосування їх для аналізу мовної ситуації та мовної політики в Україні.

Вивчення форм існування мови ще не має тривалої традиції, тому досі не розроблено загальноприйнятої термінології для самої цієї категорії. На її позначення вживають різні терміни, до того ж не завжди однозначні, як-то: *форма існування мови, мовне утворення, підсистема мови, компонент соціально-комунікативної системи, ідіом, код, лінгвема*.

Дискусійною лишається і проблема принципу виділення різних форм існування мови. Поширеним був розподіл за загальним принципом протиставлення літературної мови і діалектів. У наш час літературну мову частіше протиставляють просторіччю й соціальним діалектам.

Форми існування мови об'єднують в одне загальне поняття *соціально-комунікативної системи*, яке містить усю сукупність мовних систем і підсистем, що їх використовує певна спільнота. У двох і багатомовних країнах соціально-комунікативну систему утворюють різні мови та форми їх побутування [Швейцер 2009: 133].

2.1. Літературна мова

Термін *літературна мова* як визначення опрацьованої, виплеканої форми мови поширений у науковій традиції Франції, Італії, Росії та деяких інших країн. Термін загальноприйнятий і в Україні. В англо-американській традиції, особливо щодо сучасних літературних мов, вживається інший термін – *мовний стандарт*, або *стандартна мова*. В німецькому мовознавстві в тому ж значенні побутує визначення *писемна мова* (Schriftsprache), також – *Gemeinsprache загальна мова*, або *Einheitssprache єдина мова*, в Чехії *spisovny jazyk – писемна мова*, в Польщі – *język ogólny загальна мова, загальнонародна мова* (паралельно вживається і термін *dialekt kulturalny – культурний діалект*), давніше – *język literacki літературна мова* [Общее языкознание 1970: 503].

Щодо терміна *літературна мова*, то певним його недоліком є двозначність – можливість вживання у двох значеннях – і як дефініції мови художньої літератури, і як визначення опрацьованої форми мови. Однак ці два поняття слід розрізняти. Визначення *літературна*

мова значно ширше за поняття *мова художньої літератури*, бо до літературної належить також мова адміністративного управління, судочинства, церкви, освіти, науки, засобів масової інформації тощо. З іншого боку, в мові художньої літератури, особливо сучасної, крім нормативної, кодифікованої загальнонаціональної мови широко вживаються й елементи ненормативного мовлення – діалектизми, жаргонізми, просторіччя тощо [Общее языкознание: 504].

В українській традиції термін *літературна мова* можна вважати усталеним, поряд з ним вживається також визначення *загальнонародна мова*, останнім часом під впливом англо-американської практики певного поширення набув і термін *стандартна мова*.

«Encyklopedia kultury polskiej XX wieku» дає таке визначення *літературної мови*: «Це засіб порозуміння всіх представників народу без різниці віку, статі, соціального походження, професії тощо» [Encyklopedia 1993: 87].

Як бачимо, в цій дефініції підкреслено об'єднавчу загальнонаціональну функцію літературної мови. На інших ознаках, а саме – на опрацьованості, наявності загальнообов'язкових норм базується визначення *літературної мови* в «Лингвистическом энциклопедическом словаре», згідно з яким – це «основна, наддіалектна форма існування мови, що характеризується більшою або меншою опрацьованістю, поліфункціональністю, стилістичною диференціацією і тенденцією до регламентації» [Лингвистический энциклопедический словарь 1990: 270].

В енциклопедії «Українська мова» *літературну мову* визначено як «унормовану мову суспільного спілкування, загальноприйняту в писемній та усній практиці» [Українська мова 2007: 333].

За своїм культурним і соціальним статусами літературна мова протистоїть територіальним і соціальним діалектам, різним типам розмовних койнє, просторіччю й суржику – як вища, опрацьована форма існування мови.

Літературна мова, зокрема українська літературна мова, є певною абстракцією, ідеальним зразком мови, що реалізується в більш чи менш досконалій формі у мовленні та письмі освічених людей. За нормальних умов функціонування в державі вживання саме цієї мови є обов'язковим у шкільній та вищій освіті, в державних інституціях, в церкві, на радіо, телебаченні, в пресі. Вона ж становить об'єкт систематичної кодифікації і наукового опрацювання.

Центральним у визначенні літературної мови є поняття норми. Норми мовного стандарту існують на всіх рівнях мови – фонетичному, морфологічному, синтаксичному, лексичному. Найбільшою стійкістю відзначаються норми на фонетичному рівні, найрухоміші вони на лексичному рівні. Як зазначає Ю. Шевельов, «норми літературної мови встановлюються почасти стихійно – тим, що в даному суспільстві в силу історичних причин зразкового починає здаватися мова

певних прошарків людності на певній території; але потім здебільшого за докладніше опрацювання норм даної мови беруться науковці-мовознавці і вже остаточно для певного періоду окреслюють, що правильно, а що неправильно» [Шерех 1951: 9].

Літературна мова потребує кодифікації, тобто узаконення в орфографічних та орфоепічних словниках, граматиках, довідниках з культури мовлення. Лінгвістична кодифікація – це суспільні дії щодо збереження норми, цілеспрямоване опрацювання правил і приписів, покликаних сприяти збереженню і науковому оновленню норми [Фаріон 2009: 107].

2.1.1. 3 історії української літературної мови

Літературна мова виникає на певних етапах історичного розвитку народу. Її поява свідчить про здатність народу до самоорганізації, досягнення високого культурного рівня.

Головною функцією літературної (або стандартної) мови є функція консолідуєча. Вона об'єднує територіальні діалекти в спільне мовне утворення загальнонародного поширення, що уможливає ідентифікацію носіїв діалектів з усією національною спільнотою.

Водночас загальнонародна літературна мова протистоїть іншим літературним мовам, утверджуючи самобутність, окремішність народу [Grabias 1997: 115].

Процеси формування літературних мов у Західній Європі відбувались у період виникнення національних держав. У донаціональний період функція літературно-писемної мови, яка обслуговувала переважно одну сферу суспільного життя – культово-релігійну, належала в Західній Європі латині, на той час уже мертвій мові, а в Київській Русі – церковнослов'янській, яку створили на південнослов'янській діалектній основі Першовчителі Кирило і Мефодій.

Мовну ситуацію Київської Русі слід кваліфікувати як диглосну – роль літературно-писемної мови в цей історичний період виконувала церковнослов'янська, тоді як в уснорозмовному народному мовленні побутували діалекти – територіальні різновиди української мови.

З XIV ст. активізувався процес проникнення розмовної української мови в церковнослов'янську. Із середини цього століття, коли більшу частину українських земель було приєднано до Великого князівства Литовського, на його території сформувався спільний для всього князівства канцелярсько-діловий стиль, що отримав назву «українсько-білоруська писемно-літературна мова XIV–XV ст.». Як зазначає Григорій Півторак, щодо пам'яток інших жанрів доцільніше говорити про окремі староукраїнську та старобілоруську писемно-літературні мови [Півторак 2005: 81–82].

Писемну мову, що вживалась в юридичних документах, а також у конфесійній, полемічній, історіографічній літературі, поширеній в Україні і прилеглих землях у XIV–XVII ст., вважають староукраїнською писемною мовою, оскільки вона вже ввібрала чимало фонетичних, лексичних і граматичних рис народної мови.

Але з другої половини XVII ст., після того як значна частина території України ввійшла до складу Російської імперії, яка провадила жорстку асиміляторську політику щодо поневолених народів, мовно-культурний розвиток країни на питомих національних джерелах було загальмовано.

Протягом XVIII ст. всі різновиди староукраїнської писемної мови в підросійській Україні занепали і в офіційних сферах їх замінила російська мова. Процес витіснення староукраїнської писемно-літературної мови з адміністративно-ділової сфери дослідив за текстами ділових документів XVIII ст. австрійський славіст Міхаель Мозер. Мовознавець провів аналіз мови канцелярійних документів зазначеного періоду, поділивши їх на три хронологічні шари. Згідно з його дослідженням, до 1722 р. українська ділова мова, сформована в XVI–XVII ст., ще не зазнала істотних змін. У другій часовій фазі (1723–1764 рр.) почалась поступова її русифікація, яка «заходить дуже далеко вже в 40-х рр. XVIII ст.». Натомість уже після 1765 р. на Східній Україні немає документів, які б містили значний шар українізмів [Мозер 2008: 302].

«Це відмирання східноукраїнської канцелярійної мови, – підсумовує автор, – являє собою певний крок в історії української мови, що його не варто недооцінювати. Допіру цей процес призводить до того, що українська мова на Східній Україні в основному на певний час припиняє функціонування як знаряддя культурної комунікації» [Мозер 2008: 302].

Впровадження російської мови у вищі сфери суспільного життя не тільки звузило культурний простір побутування української мови і її соціальну базу, спричинивши денаціоналізацію освічених верств української людності, а й перервало її органічний зв'язок із попередньою писемною традицією.

Церковнослов'янська спадщина, спільна літературна мова східнослов'янського культурного ареалу перейшла у володіння до панівної нації і стала писемною базою формування російської літературної мови. Вона дала російській мові підготовлений ґрунт для швидкого розвитку – багатий словник на позначення абстрактних понять і великі можливості для стильової диференціації.

XVIII ст. в історії російської культури – це доба активної розбудови російської літературної мови, розширення і переформування її основи, коли після короткочасного періоду панування тристильової ієрархії перемагає тенденція до злиття двох мовних стихій –

церковнослов'янської і народно-розмовної [Толстой 1988: 181]. Натомість для української мови єдиними повноцінними формами реалізації лишилися усні форми її побутування – живе мовлення народу і усна народна творчість, які й стали базовими для формування літературної мови нової доби.

Історична заслуга І. Котляревського полягає в тому, що він віднайшов єдиний на той час перспективний шлях створення літературної мови, використавши селянську говірку як гомогенну мовну основу словесного мистецтва.

Таким чином, розвиток української і російської літературних мов ішов різними шляхами. Російська літературна мова, яка зроста на фундаменті писемної мови Київської Русі, плекалась у вищих верствах суспільства, за постійної підтримки великодержавної влади, що потребувала єдиного «общерусского языка» як духовного знаряддя поневолення всіх інших народів Російської імперії. Натомість, історично окрадена, позбавлена своєї писемної традиції і зведена на роль побутового наріччя, українська мова піднімалась знизу, з народного селянського середовища, долаючи опір і з боку самодержавного апарату, і з боку освіченої російської громадськості, і з боку свого ж русифікованого панства.

Проте, як довела історія не лише українців, а й інших народів, інтелектуальній еліті яких довелось формувати загальнонаціональну літературну мову в умовах бездержавності на єдиній базі народних говірок, цей шлях був цілком закономірним та історично виправданим. «В кожній “простонародній” мові, – писав Леонід Булаховський, – є в основі все потрібне для того, щоб при належному серйозному використанні її засобів піднятися, якщо для цього утворюються умови, до рівня культури інших, історично щасливіших народів» [Булаховський 1975: 346].

У творчості І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, А. Боровиковського, Є. Гребінки, П. Гулака-Артемівського та інших письменників першої половини ХІХ ст. було визначено діалектну основу української літературної мови цієї доби – середньонадніпрянські і близькі до них слобожанські говори.

Необхідність створення української літератури на діалектних мовних джерелах неминуче обмежувала на початковому етапі формування її жанровий і стильовий розвиток. Орієнтація на усне мовлення селянства як головну базу нової літературної мови звужувала її простір жанром художньої літератури переважно низького стилю. Це приховувало й певну небезпеку для її дальшого розвитку, що виразно виявилось у творчості епігонів І. Котляревського, в якій зловживання семантично зниженою лексикою набуло ознак вульгаризації мови.

Вирішальна роль у становленні сучасної української літературної мови належить Т. Шевченкові. Поет органічно поєднав народно-

розмовну мову з мовно-стильовими засобами українського фольклору і старослов'янськими елементами урочистого стилю, пов'язаними з біблійною тематикою. Надзвичайно важливим етапом у становленні загальнонародної літературної мови було здійснене в поезії Шевченка розширення виражальних можливостей української мови, зокрема віднайденьня мовних ресурсів для створення високого поетичного стилю.

Велике значення в справі розбудови і культурницького опрацювання української мови мала також літературна, публіцистична й громадська діяльність П. Куліша. В оригінальних поетичних творах і перекладах П. Куліш, освоюючи мотиви й образи античної і західноєвропейської культур, намагався вивести українську літературу з обмеженого кола селянської тематики, розширити лексичну базу літературної мови за рахунок творення слів на позначення абстрактно-філософських понять і введення низки запозичень з інших мов.

На кінець XIX ст. письменникам в особі таких їх представників, як Леся Українка, Іван Франко, Михайло Коцюбинський та ін., вдалося подолати жанрово-стильову обмеженість української літератури. В історії національної літературної мови цим митцям належить заслуга переорієнтації її з «мови сільської баби», згідно з народницькою концепцією І. Нечуя-Левицького, на культурно опрацьовану мову, яка могла б служити потребам розвиненого суспільства. Творчість Лесі Українки, Івана Франка, Михайла Коцюбинського піднесла літературну мову на вищий рівень, збагатила її словниковий склад, розширивши його науковою, виробничою, суспільно-політичною лексикою, удосконалила засоби образного виразу. Окремо слід відзначити внесок цих письменників, особливо Івана Франка, у справу формування публіцистичного і наукового стилів української мови.

Розглядаючи історію української літературної мови у XIX ст., не можна оминати заборонену в радянському мовознавстві тему існування в цей час двох її територіальних варіантів – західноукраїнського і східноукраїнського, що було неминучим наслідком політичного поділу країни. Саме ця ділянка з історії української літературної мови була чи не найбільш занедбаною в радянський період унаслідок політичної настанови на заборону об'єктивного висвітлення історичних зв'язків українців з тими країнами, які знаходилися за західним кордоном. Натомість саме в Галичині й на Буковині завдяки порівняно ліберальній мовній політиці Габсбурзької монархії були започатковані процеси творення української поліфункціональної літературної мови, на відміну від підросійської України, де формування літературної мови до початку XX ст. обмежувалось художньою літературою і фольклором.

Завдяки реформам Франца-Йосипа українська мова у 1867 р. здобула статус однієї з краєвих мов, що давало можливість вживати

її в місцевому урядуванні, судочинстві, на транспорті, в торгівлі, у різних сферах культурного життя міста та селянських громад [Ткач 2000: 6]. Саме в цьому регіоні у другій половині XIX ст. почало розвиватись українське шкільництво, було відкрито кафедру української мови у Львівському університеті, з'явилися україномовна преса й книговидання.

На відміну від підросійської України, де соціальна база української мови була обмежена селянством, а формування її літературного різновиду відбувалось у межах одного, художнього, стилю, орієнтованого на відповідну верству населення, соціокультурні чинники розвитку Львова і Чернівців стимулювали формування тут офіційно-ділового, наукового й публіцистичного стилів нової української мови, створення перших шкільних підручників з української мови, створення термінологічних систем. Одночасно виникали міські україномовні середовища, що активізувало утворення наддіалектної форми мовлення – галицько-буковинського койне – усного мовлення місцевої інтелігенції, підприємців, ремісників.

Галицько-буковинський варіант літературної мови формувався на кількох джерельних базах: на лексиці й фразеології південно-західного наріччя (*огень, тручати, дотикати землі*), лексичних елементах староукраїнської мови (*питомці, устроїти, багато*), запозиченнях з польської та західноєвропейських мов (*абнегація, адорація, еманципація, влада, ошукувати, мусить бути, поета*), новотворах галицьких учених і письменників (*звіт, людство, дійство*) [Муромцева 2007: 93].

У процесах запозичання з інших мов функцію головного джерела і посередника виконувала польська мова. Велику кількість запозичень і кальок з польської мови засвідчує лексикографічна частина дослідження Людмили Ткач «Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX століття», де до переважної більшості слів подано відповідники з польської мови (*аспірація, аррогація, вегетувати, денунціація, елеґанція, екзистенція, інтенція, опінія, аванз, дефензива, революта* та ін.) [Ткач 2000: 10–11].

Водночас послугування у розбудові літературного стандарту мовою поляків, що, як і росіяни на Сході, претендували на домінування в українському краї, не могло не викликати спротиву і з боку представників місцевої інтелігенції, і, особливо, в літературних колах Східної України, де протистояння впливові польської мови традиційно трактувалось у контексті міжконфесійного конфлікту.

Запозичення з польської мови і тісніший, порівняно із східноукраїнським варіантом, зв'язок галицької літературної мови з традиціями староукраїнської книжної мови був однією з причин неприйняття її з боку частини східноукраїнської інтелігенції. Найактивнішим опонентом впровадження галицьких слів до загальнонародної мови

був І. Нечуй-Левицький. «Давнішу роль стародавньої киево-могилянської книжної мови, пересипаної силою польських слів, – писав він, – починає мати в нас на Україні галицька книжня мова, котра в своєму лексичному й синтаксичному складанні дуже аналогічна з стародавньою київською мовою, як її остача, додержана до наших часів в Галичині» [Нечуй-Левицький 1907: 46].

Слід зазначити, що найактивнішим захисником чистоти «малоросійського наріччя» і супротивником польських впливів лишався царський уряд. В урядових колах імперії прекрасно розуміли загрозу, яку становив для успішного завершення проекту «великої російської нації» мовно-культурний розвиток Західної України. Поява таємного циркуляра міністра внутрішніх справ Валуєва від 8 липня 1863 р. була викликана спробою нейтралізувати вплив Галичини на підросійську Україну, про що виразно свідчить аргументація заборони української мови, наведена в цьому документі:

«...самый вопрос о пользе и возможности употребления в школах этого наречия не решен, но даже возбуждение этого вопроса принято было большинством малороссов с негодованием, часто высказывающимся в печати. Они весьма основательно доказывают, что никакого особенного малороссийского языка не было, нет и не может быть и что наречие их, употребляемое простонародием, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши, что русский язык так же понятен для малороссиян, как и для великороссиян, и даже гораздо понятнее, чем теперь сочиняемый для них некоторыми малороссиянами и в особенности поляками так называемый украинский язык» [Цит. за: Лизанчук 1995: 94].

Ситуацію обтяжували складні відносини з мовами – посередниками запозичень, які в суспільній свідомості асоціювались із знаряддям асиміляції, що зумовлювало різне ставлення до них на західній і східній території і створювало поживний ґрунт для взаємних звинувачень у колонізованості, з одного боку, і зросійщенні, з іншого. Зокрема, С. Недільський зазначав, що в мові галичан «багато русицизмів, яких ми уживаємо, аби уникнути польонізмів, так як у російських українців попадаються польонізми із незнання польської мови». Про це ж писала пізніше З. Франко: «...у західноукраїнському варіанті закріплювались часто слова, однокореневі з російськими, напр.: *слідуючий, окруження, наприклад (і приміром), завжди, ціль, зов, ...тоді як у східному – з польськими: наступний, оточення, наприклад, мета, поклик, завше*» [Ткач 2000: 11–12].

Із наростанням суперечностей українська громадськість розділилась на два табори – прихильників галицьких елементів у мові та їхніх супротивників, що наприкінці 90-х років XIX ст. призвело до тривалої дискусії, в якій зіткнулись різні погляди на шляхи розвитку української літературної мови.

Результати дискусії, хід якої позначався гостротою й нерідко представляв діаметрально протилежні думки, виявилися однак позитивними. Західноукраїнській і східноукраїнській інтелігенції вдалося дійти згоди щодо спільного напрямку розвитку літературної мови, до складу якої ввійшли мовні набутки Галичини й Буковини, що розширювало стилістичний діапазон української мови і підносило її на новий щабель розвитку. Коли в Східній Україні після 1906 р. з'явилися україномовна преса й книговидавнича справа, лексичний матеріал, напрацьований у Галичині й Буковині за попередніх 30 років, було широко використано для розбудови публіцистичного й наукового стилів. Як дослідив Юрій Шевельов, з галицької мови кінця XIX – початку XX ст. в українську мову ввійшов великий шар абстрактної лексики, наукової термінології (мовознавець наводить приклад граматичної терміносистеми, що була усталена в Галичині і звідти ввійшла до загальнонаціонального мовного стандарту), поняття, пов'язані з міським побутом, що стосувались не тільки назв предметів і процесів, а й виразів ввічливості, етикету тощо [Шевельов 1996: 120].

Дослідження Ю. Шевельова, як і нові мовознавчі розвідки, що продовжують започаткований ним напрям вивчення шляхів формування і розвитку літературної мови, спростовують поширене в радянському мовознавстві твердження про обмеженість діалектної бази загальнонаціонального стандарту середньонаддніпрянськими говорами. Сучасна українська літературна мова, зазначає Ю. Шевельов, «сміливо може бути названа мішаною щодо діалектної основи, і, отже, традиційне підручникове твердження про її київсько-пoltавську основу вимагає якщо не цілковитої ревізії, то принаймні додатку: з великим галицьким нашаруванням. Але ці нашарування так тривало відкладалися в українській мові і так органічно в неї всотані, що виділити їх з усієї системи сучасної літературної мови – річ взагалі цілком неможлива. І схід, і захід України складали свої внески в літературну мову, не оглядаючися й не ощаджуючи. Ці внески так переплелися, що дуже часто найуважніший дослідник не може розплутати їхнього коріння. І тільки уважна аналіза мовознавця або свідчення сучасників, коли дане мовне явище сприймалося ще гостро як новина, можуть стати нам у пригоді, щоб виявити походження того чи того мовного елементу» [Шевельов 1996: 116].

Висновок Ю. Шевельова підтверджує дисертаційна праця харківського мовознавця Романа Трифонова, який дослідив долю тих 600 лексичних опозицій «галицьке» – «наддніпрянське» (слово), що фігурували в дискусії 1906–1913 років. Учений виявив, що в 39,5 % випадків у сучасній мові функціонують обидва слова без істотних стилістичних розрізень (наприклад, *відносини* – *стосунки*, *рахувати* – *лічити*, *помешкання* – *житло*), у 27,5 % пар мовною нормою став

«галицький» варіант (*явище*, а не *з'явище*, *пристрасть*, а не *прилюбність*, *відокремитись*, а не *одопрічнитись* тощо), а в 21,9 % – «наддніпрянський» (*дратуватись*, а не *дражнитись*, *незабаром*, а не *небавом*, *рідня*, а не *кравність* та ін.) [Трифонов 2000: 13–14].

Остаточне утворення спільного для всієї України літературного стандарту на засадах діалектної багатоосновності, органічного поєднання елементів різнодіалектного походження відбулось у 20-х роках ХХ ст. в добу українізації.

У цей час було завершено створення загальноукраїнського правописного кодексу, робота над яким почалась ще за Центральної Ради з укладання «Найголовніших правил українського правопису» під головуванням І. Огієнка і була продовжена Правописно-термінологічною комісією Української академії наук, на чолі якої стояв А. Кримський. Академічні «Найголовніші правила українського правопису» вийшли окремою брошурою 1921 р. в Києві [Німчук 2002: 10–12].

У 1920-х роках було створено Комісію для впорядкування правопису, що підготувала ширший проект правопису. Після його публічного обговорення і правописної конференції, що відбулась у травні–червні 1927 р., і розв'язання низки питань, які потребували узгодження двох правописних традицій – центральноукраїнської і західноукраїнської, «Український правопис» схвалив тогочасний народний комісар освіти Микола Скрипник, він був надрукований і запроваджений у практику в 1929 р. Цей правописний кодекс, який тепер називають «харківським» або «скрипниківським», оскільки головна організаційна роль у його підготовці й затвердженні належала Скрипникові, за визначенням Василя Німчука, «справді соборна українська орфографія, яка ґрунтується на дійсно наукових засадах, без жодного політичного, “ідейного” присмаку. Він був добре продуманий та опрацьований» [Німчук 2002: 22].

Великим здобутком лексикографії 20-х років був «Російсько-український словник», який упорядковувала й видавала Постійна комісія для складання словника живої української мови Української академії наук. Словник, головними редакторами якого були А. Кримський і С. Єфремов, зафіксував уже розвинуту поліфункціональну літературну мову. Перевага цього словника, порівняно зі словником Б. Грінченка, полягала в тому, що академічна праця містила також лексику наукового і публіцистичного стилів. Як зазначали в передмові упорядники словника (В. М. Ганцов, Г. К. Голоскевич, М. М. Грінченкова), він «в українських своїх перекладах живовидячки відбиває той великий поступ, що зробила українська літературна мова протягом останніх десятиліттів, а надто останніх років, коли вона сталася органом широкого культурного і державного вжитку. В цьому редакція вбачає найбільшу вагу цього словника супроти попередніх, що обмежувалися мало не на самому етнографічному

матеріалі та на словах давнішої народної (теж переважно народницько-етнографічної) літератури» [Російсько-український словник 1924: VIII].

Завдяки активній діяльності мовознавців 20-х років (О. Курило, О. Синявського, В. Ганцова, Г. Голоскевича та ін.) було усталено норми літературної мови, зафіксовані, зокрема, в праці Олексі Синявського «Норми української літературної мови» (1931).

Проте на початку 30-х років працю мовознавців 20-х років було оголошено «шкідницькою й націоналістичною», спрямованою на «відрив української мови від російської», а видання тих років, у тім числі «Український правопис» 1928 р., академічний «Російсько-український словник», що встиг вийти до літери «П», всі термінологічні словники, заборонено [Шевельов 1998; Українська мова у ХХ сторіччі 2005: 9–10].

Починаючи з 30-х років, поступово скорочується викладання українською мовою в середніх спеціальних і вищих школах, припиняється вивчення української мови у всіх вищих навчальних закладах, крім українського відділення філологічних факультетів університетів та педагогічних інститутів, згортається україномовне діловодство, українська мова витісняється з наукової сфери [Жовтобрюх 2007: 725].

Зовнішнє звуження сфер вживання української мови супроводжувалось ще одним, специфічно радянським, винаходом, а саме – адміністративним втручанням в її внутрішню структуру. Формально вживання її не заборонялось, але під новими гаслами єдності зі старшим братом – великим російським народом – і благодетельності впливів російської мови на українську поширилась впроваджувана згори практика зближення української мови з російською.

«Урядове втручання взагалі, а в даному випадку з боку уряду, опанованого росіянами, – у внутрішні закони мови було радянським винаходом і новиною, – зазначає Юрій Шевельов. – Ні поляки, ні румуни, ні чехи до цього не вдавалися, як не вдавалася царська адміністрація дореволюційної Росії. Вони всі обмежувалися на заходах зовнішнього тиску: забороняли вживати українську мову прилюдно, цілковито або частково; накидали державну мову через освітню систему; зваблювали українців своєю культурою й можливістю кар'єри; переселяли їх на неукраїнські території, а українські землі заселяли членами панівної нації тощо. Поруч цих “клясичних” метод радянська система встановлює контроль над структурою української мови: забороняє певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, правописні й орфоепічні правила, а натомість пропагує інші, ближчі до російських або й живцем перенесені з російської мови. Таким чином на радянській Україні конфлікт між українською і російською мовами перенесено з зовнішньої, позамовної сфери в середину самої

мови. Боротьба відбувалася не тільки в людській психіці, а й у самій мові» [Шевельов 1998: 173].

Наслідки втручання партійного керівництва в лексикографічну практику засвідчує порівняння української частини академічного «Російсько-українського словника» 1924–1933 рр. і «Російсько-українського словника» 1948 р. В останньому значна частина питомої української лексики була або зовсім вилучена, або відсунута на другу позицію після слова, спільного з російським [Масенко 2004: 39–41].

Настанова на зближення української мови з російською визначала партійну мовну політику в УРСР від 1930-х до середини 1980-х років. За таким втручанням у внутрішньомовні процеси стояло прагнення позбавити українську мову характеру незалежного мовного утворення. Можна констатувати, отже, що радянське керівництво, прикриваючись фальшивими пропагандивними гаслами «рівноправності» національних мов, «невиданого, бурхливого їх розвитку» і «гармонійної» двомовності, в реальній політиці не тільки дотримувалось головної тези Валуєвського циркуляру, згідно з яким малоросійське наріччя «есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши», а й намагалось практично реалізувати цю тезу через відповідне примусове скеровування лексикографічних та інших мовознавчих праць на поступове вилучення з української літературної мови рис самостійної системи і зведення її до стану місцевої говірки, яка б відрізнялася від російської лише незначними фонетичними особливостями.

Водночас ефективність політики русифікації дещо послабилась після входження до складу УРСР західноукраїнських областей, де вживання української мови відзначалось соціальною й функціональною повнотою і де суспільство чинило сильний колективний опір русифікації.

У 50–60-х роках поліпшився стан і лексикографічного опрацювання, і наукового дослідження української мови. В Інституті мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР було підготовлено й видано шеститомний «Українсько-російський словник» (1953–1963), де українська лексика була представлена значно ширше, ніж у «Російсько-українському словнику» 1948 р. Її реєстр становив понад 120 тисяч слів. На базі шеститомного словника було створено тритомний «Російсько-український словник», що вийшов друком у 1969 р. У цей час почалась підготовча робота для укладання великого тлумачного словника української мови, який вийшов у одинадцяти томах протягом 1970–1980 років. Було видано кілька перекладних словників – двотомний «Польсько-український словник» (1958–1960), «Українсько-англійський словник» (1957), «Французько-український словник» (1955) і «Українсько-французький словник» (1963) та ін.

В Інституті мовознавства АН УРСР, Інституті суспільних наук у Львові, на кафедрах української мови університетів і педагогічних інститутів було розгорнуто дослідження усіх рівнів української мови – фонетики, лексики і фразеології, словотвору, морфології, синтаксису, стилістики. Ці дослідження було систематизовано й узагальнено в п'ятитомному виданні «Сучасна українська літературна мова» (1969–1973).

У ці роки активізувалось вивчення українських говірок. У відділі діалектології Інституту мовознавства під керівництвом Ф. Жилка почалась робота над укладанням «Атласу української мови», Й. Дзендзелівський підготував і видав «Лінгвістичний атлас говорів Закарпатської області УРСР (Лексика)» (1958–1960).

Чимало було зроблено в ділянці вивчення історії української мови, зокрема В. Німчук підготував до видання й дослідив низку пам'яток української мови: «Лексис...» Лаврентія Зизанія (1964), «Лексикон словенороський» Памви Беринди (1961), «Синоніму сла-венороскую» (1964) та інші.

Під керівництвом О. Мельничука почалась праця над укладанням «Етимологічного словника української мови», набули поширення дослідження ономастикону України.

Цей далеко не повний перелік здобутків 50–60-х років у різних галузях мовознавства засвідчує, що наукові й навчально-наукові центри мовознавчих досліджень змогли відродитися після руйнації, якої вони зазнали в 30-х роках.

Слід врахувати й рух опору української інтелігенції 60–70-х років, у якому боротьба за права української мови як основи національного життя становила невід'ємну частину правозахисної діяльності. Боротьба ця провадилась в обох визначальних для майбутнього української мови напрямках – і проти зовнішньої русифікації, що виявлялась у звуженні суспільних функцій української мови, і проти спланованого режимом втручання у її внутрішньомовний розвиток, за збереження її лексичного багатства й самобутності.

Проте в 70-х – на початку 80-х років, після проголошення в звітній доповіді Л. Брежнєва тези про постання «нової історичної спільноти – радянського народу», русифікація знову посилилась. У цей час в Україні розгортається кампанія боротьби з «архаїзмами, діалектизмами і штучними мовними утвореннями», під гаслом якої з мови оригінальних художніх творів і перекладів усувалась питома українська лексика, передусім західноукраїнська. Варто зазначити, що мовні заборони не обмежувались сферою галицьких мовних особливостей. Жорсткий мовний нормативізм поширювався на все, що виходило за межі суворо регламентованого середнього стандарту.

Слід підкреслити, що війна за чистоту мови, за дотримання мовних норм, що її час від часу оголошувало компартійне керівництво, мала зовсім інше підґрунтя й мотивацію, ніж відомі в історії багатьох

мов, особливо загрожених, пуристичні рухи. Якщо останні спрямовувались на боротьбу з іншомовними запозиченнями, тобто мотивувались уболіванням за збереження розвитку мови на питомій базі, то радянські мовні чистки фактично були війною із самою мовою. Радянські «чистки», на відміну від пуристських, ніколи не вилучали слова виразно іншомовного походження, а стосувались питомої або давно засвоєної лексики.

Отже, попри гучні декларації про «вільний розвиток національних культур народів СРСР» і їхній «невиданий розквіт», радянська мовна політика була спрямована не тільки на обмеження сфер використання української мови, а й на руйнацію її основ – лексичних, фразеологічних, граматичних. Далекосяжною метою такої політики було зведення української мови до стану говірки російської мови, що свого часу відвертіше проголошувала імперська адміністрація царської Росії. Частково режимові вдалося досягти своєї мети. Юрій Шевельов, один з небагатьох дослідників радянської мовної політики, що провадилась в УРСР у 70-х роках, до ознак, що позбавляли українську літературну мову самостійності, відносив такі: «широка відкритість для російських вкраплень і структур; накинення російської шкали соціальних вартостей у мові; закритість до позик поза тими, що йдуть з або через російську мову; недорозвиненість технічної й наукової термінології; відсутність міського сленгу; явище суржика й суржикізації» [Шевельов 2009: 330–331].

Результати мовно-культурної асиміляції на кінець 80-х років виявлялись передусім у зовнішніх сферах побутування української мови – зросійщенні великоміських середовищ, звуженні використання української мови в освіті і науці, а в 70-х роках – і в адміністративно-управлінській галузі. Однак практика штучного зближення української мови з російською не досягла своєї мети. Українському суспільству вдалося вберегти від руйнації літературну форму своєї мови. Попри всі зусилля режиму, повновартісним лишився художній стиль української мови. Як і розмовно-побутовий, він належить до базових у мовній системі. Але якщо перший охоплює практичні сфери життя, то другий належить царині мистецтва слова. Художній стиль є найбагатшим на засоби вираження, головна його роль – культуротворча. Відомий вислів М. Гайдергера «Мова, яка прагне охопити буття в усій його повноті, перетинає кордони вічності» стосується передусім літературної мови. Ці слова цілком можна віднести і до української мови. Її літературна форма розвинена, багата і досконала.

Як зазначає Емануїл Райс у статті, присвяченій творчості Володимира Свідзинського, «зростаюча шляхетність мови поширює межі свідомості і збільшує певність своїх сил у людей, які нею говорять. Вони зважуються на те, що давніше здавалося їм неможливим, навіть у ділянках, які на перший погляд не мають з літературою нічого спільного. Виробленість мови вдосконалює життєвий звичай

великих центрів і сприяє швидкому зростанню точної та абстрактної думки. “Доктор Серафікус” Домонтовича був неможливий у країні, яка говорить мовою епохи І. Котляревського або Г. Державіна. В якій би ділянці думка не працювала, вона живиться сугестіями даної літератури» [Райс 1961: 32].

Разом з тим не можна недооцінювати й важливості повноцінного побутування мови в інших сферах приватного й суспільного життя. Російський мовознавець Володимир Гак, знавець історії літературних мов і мовних політик зарубіжних країн, зазначає: «Художня література є вищою формою використання мови, вона показує її можливості, сприяє її збагаченню, але не вона вирішує долю мови в суспільстві. В історії було чимало прикладів, коли на якійсь мові створювались видатні художні твори, але сама ця мова вмирала. Вживання й розвиток мови забезпечується її використанням у трьох інших сферах: в побуті, у викладанні і в суспільному житті (передусім у сфері адміністрації і на виробництві). Мова відмирає, якщо вона перестає бути засобом спілкування в родині. Вона біднішає й не розвивається, якщо не використовується як мова викладання в школі і в спілкуванні людей» [Гак 1989а: 105]. Під час обговорення мовних проблем, що постали в союзних республіках перед розпадом СРСР, В. Гак повторив це спостереження, навівши на його підтвердження приклад поета Фредеріка Містраля, який написав свою відому поему «Мірейо» провансальською мовою і навіть отримав за неї Нобелівську премію, але це не змогло завадити подальшому вмиранню провансальської мови [Національно-языковые отношения 1989: 77].

До характерних рис сучасних літературних мов належать такі: писемна фіксація, унормованість, загальнообов'язковість норм і їхня кодифікація, розвинута функціонально-стильова система і стилістична диференціація засобів вираження, взаємодія писемного (книжного) і розмовного мовлення.

Українська мова відповідає зазначеним вимогам. Проте слабкою ланкою в її нинішньому розвитку лишається тільки остання риса. Внаслідок попередніх асиміляційних процесів взаємодію писемних і розмовних стилів на більшій частині української території порушено, а у великих містах Сходу й Півдня досі заблоковано.

2.2. Койне

В історії багатьох мов попередній етап у формуванні літературної мови загальнонародного поширення становить виникнення різновиду усного мовлення, відомого під назвою *койне*. Назва *койне* походить від грец. κοινή (діалектос) – «спільна (мова)». Цим терміном у лінгвістиці позначають спільну мову, що утворюється на основі змішування споріднених діалектів і є мовою спілкування для

носіїв цих діалектів. Первісно термін позначав загальнонародну грецьку мову, що склалася в IV–III ст. до н. е. на території Аттики з центром в Афінах на іонійсько-аттичній діалектній основі.

Койне, або *інтердіалект*, становить один з різновидів міждіалектного регіонального побутово-розмовного мовлення, що виникає на певних етапах розвитку народу як засіб спілкування серед носіїв кількох діалектів.

У донаціональний період виникнення *койне* є типовим явищем мовного життя міст, де відбувається особливо інтенсивна взаємодія різних діалектних стихій, наслідком чого стає нівелювання різних діалектних відмінностей. Міське населення характеризує високий ступінь соціокультурної стратифікації, поділ на численні групи – за професійними, соціальними, корпоративними, віковими та іншими ознаками. Мешканцям міст властива інтенсивна соціальна мобільність, що відрізняє міську культуру від традиційної аграрної. Умови міського життя, де люди постійно потрапляють у розмаїті комунікативні ситуації, сприяють контактам між представниками різних професій і соціальних верств. Це змушує їх пристосовувати своє мовлення до певного спільного узусу для забезпечення успішного спілкування. Так виникали *міські койне*, які не тільки виступали міждіалектною формою побутового спілкування, а й обслуговували вищі сфери комунікації – суди, міське управління, а також усну народну поезію і обряди. Міські койне внаслідок впливу міст на економічне й мовно-культурне життя прилеглих територій перетворювались на *обласні койне*.

Історично койне як наддіалектні форми усного мовлення часто стають важливою передумовою формування літературних мов. Наприклад, англійська літературна мова утворилась на базі лондонського койне, китайська – на базі пекінського койне. Основою формування російської літературної мови стало московське койне, що поєднувало риси північно- й південноросійських говорів. Але, виникаючи на базі койне, літературна мова протистоїть йому як опрацьована кодифікована мова неопрацьованому мовленню, що побутує переважно в усно-розмовній формі.

Дослідження цієї форми побутування мови в українському мовознавстві почалось в останні десятиліття. До цього питання про наявність в українському мовному просторі регіональних койне було поставлено лише в праці Ю. Шевельова «Внесок Галичини у формування української літературної мови», де галицьке койне розглядалось у контексті процесів становлення західноукраїнського варіанта літературної мови другої половини XIX – початку XX століття. В іншій своїй праці учений висловив припущення, що на початок минулого століття у Львові вже сформувалось галицьке чи галицько-буковинське койне, в основі якого лежав наддністрянський діалект,

але зауважував, що «це питання потребує докладнішого вивчення, а джерельні відомості про розмовну мову освіченої верстви дуже скупі» [Шевельов 1998: 21].

Концепцію Ю. Шевельова розвинула в низці мовознавчих праць чернівецька дослідниця Людмила Ткач. Для аналізу буковинського койне, яке дослідниця вважає спільним з галицьким, сформованим наприкінці XIX – на початку XX ст., Л. Ткач залучила численні джерела, зокрема й ті, що дають можливість вивчати живе розмовне мовлення, яке на той час формувалось у міських середовищах, передусім у Чернівцях. Джерелами галицько-буковинського койне слугували епістолярії місцевих письменників і громадських діячів та періодичні видання, що містили тексти офіційних промов і виступів українських депутатів на сесіях Буковинського сойму та засіданнях депутатських комісій, дописи та листи селянських громад до газети «Буковина» тощо.

Згідно з дослідженням Л. Ткач, у галицько-буковинському койне «поєдналися традиції мовлення української освіченої верстви, що формувалася від кінця XVI ст., народнорозмовне мовлення у його різноманітних діалектних виявах, а також елементи новоутворюваних соціолектів, що відображали професійне розгалуження соціалем української мови» [Ткач 2007: 522].

Одним з важливих результатів праць Л. Ткач є висновок про збереження в західноукраїнському мовному середовищі значного шару лексики староукраїнського періоду, що доведено на базі зіставного дослідження словників, текстів універсалів Б. Хмельницького та І. Мазепи, галицьких та буковинських джерел кінця XIX – початку XX ст. Такий висновок має велике значення для вироблення об'єктивної концепції історії української літературної мови, оскільки доводить її соборний характер, багатодіалектність бази, загальноукраїнське поширення великої частини лексики, віднесених у радянський період до вузько регіональної.

Виявлення в працях чернівецької дослідниці лексичних і фразеологічних рис галицько-буковинського койне як спільного надбання міст і містечок Західної України виходить за межі завдань регіонального дослідження, впроваджуючи до українського мовознавства вкрай актуальну теоретичну проблематику, пов'язану з вивченням наддіалектного міського різновиду усного мовлення, виникнення якого становило важливу передумову формування літературної мови. Такого ж детального вивчення потребують аналогічні мовні утворення на інших територіях України. Можна припускати, зокрема, що процесам становлення нової української літературної мови в художній творчості письменників Полтавщини й Слобожанщини передувало поширення в міських середовищах Східної України інтердіалектної уснорозмовної форми спілкування.

2.3. Побутово-розмовне мовлення. Просторіччя. Сленг

Літературна мова побутує в писемній і усній формах. Найближчим до літературної писемної мови є усне мовлення, що вживається в публічних сферах. Такі жанри публічної мови, як виступи урядовців і політиків, судові промови, лекції, мовлення теле- й радіожурналістів тощо, вимагають від мовця самоконтролю, суворого дотримання мовних норм, уважного ставлення до вибору відповідних слів. Суворим вимогам щодо вживання витриманої літературної мови підлягає також галузь судочинства. Регламент ведення судових процесів вимагає від суддів виправлення експресивно забарвленої зниженої розмовної лексики й жаргонізмів у мовленні підсудних, відповідачів і свідків на нормативні літературні відповідники [Савчук 2009: 15].

Натомість спілкування в неофіційних побутових ситуаціях – у приватних родинній і товариській сферах, неофіційних професійних контактах, у неформальних соціально-культурних сферах – дозволяють значно вільнішу вербальну поведінку.

Живе розмовне мовлення становить центр кожної мови. Французький лінгвіст Шарль Баллі вважав його єдиною живою й реально існуючою мовою [Баллі 1961: 47]. Відмінність між писемним і усним словом афористично висловив Бернард Шоу: «Є 50 способів сказати “так” і 150 способів сказати “ні”, і є тільки один спосіб написати це». Український мовознавець Олександра Сербенська зазначає: «Можливості усного мовлення, яке живиться великою енергією духу, відтінюється тональним звучанням, збагачується “мовою тіла”, є настільки феноменальними, що людина спроможна пізнавати хіба що частковості, окремі грані цього унікального божественно-людського творіння, витвору, найскладнішого з усього, до чого людина доклала і докладає зусилля розуму й серця. В усному мовленні надзвичайно різнобічно виявляється людська сутність – психічні особливості, інтелект, світосприймання, спосіб мислення, виховання, здатність називати, оцінювати, контактувати з іншими і впливати на них. Це особливий і надзвичайно складний вид діяльності людини, який допомагає їй ідентифікуватися зі світом видимим і невидимим» [Сербенська 2004: 8].

Деякі дослідники виділяють побутово-розмовне мовлення в самостійну систему і протиставляють його літературній мові. Інші вважають його різновидом усного літературного мовлення. Таке визначення дає, зокрема, «Лінгвістичний енциклопедичний словник»: «Розмовне мовлення – різновид усного літературного мовлення, яке обслуговує щоденне побутове спілкування і виконує функцію спілкування і впливу» [Лингвистический... 1990: 407].

Побутово-розмовне мовлення має наддіалектний загальнонаціональний характер. Водночас до нього легко проникають елементи вузько локальних утворень – територіальних діалектів, а також соціолектів, жаргонів, аргю.

Жива мова щоденного спілкування належить до найбільш динамічних структур, що чутливо реагує на зміни в суспільно-політичному житті й культурі народу і характеризується найбільшою відкритістю до інновацій та змін.

Замкнена лише в писемній формі, мова застигає без руху, втрачає зв'язок із щоденним життям, її словник перестає оновлюватись. Саме такий обмежений стан функціонування української мови був метою радянської мовної політики, хоча у тогочасних мовознавчих працях зближення писемної української мови з усною оцінювалось як велике досягнення соціалістичного будівництва. Автори монографії «Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення», опублікованої 1965 р., писали: «У період розгорнутого будівництва комунізму змінилося співвідношення між писемним і усним різновидами в системі єдиної української літературної мови: відбулося велике зближення, а в ряді сфер комунікації – злиття цих двох форм літературної мови» [Закономірності розвитку 1965: 29].

Натомість у реальному житті саме зі сфер повсякденного спілкування в міських середовищах українську мову витіснила російська, а вимушене за цих обставин «злиття» писемної форми української мови з усною означало не що інше, як її наближення до загибелі. Найвиразнішим лексикографічним свідченням цього є повний брак словників нових слів і значень української мови у радянський період, тоді як для російської мови такі словники публікувались регулярно [Новые слова и значения 1971, 1984; Новое в русской лексике 1981].

До цього слід додати, що поступове оновлення лексики й зміни в її складі відбуваються в кожній живій розвиненій мові і свідчать про її повноцінне побутовування в усіх сферах загальнонародної комунікації.

Динамічні процеси в лексиці української мови активізувались лише в другій половині 1980-х років. Найінтенсивніше вони відбуваються в мові засобів масової інформації та художньої літератури. Дослідження лексичних змін в українській мові, що відбулися в другій половині 1980–1990-х роках у мові мас-медій, містить корпус інноваційних лексем обсягом понад 6 тисяч одиниць [Стишов 2005: 7].

Однак виокремлення розмовного шару української лексики та її стилістичне маркування нашоухується на значні труднощі. Свого часу мовознавець Микола Пилинський пояснював цю складність генетичним зв'язком української літературно-писемної мови з усно-розмовним мовленням. «Усно-розмовна природна база писемних стилів української мови і є, очевидно, основною об'єктивною при-

чиною тих труднощів, які виникають при характеристиці слів як розмовних і основною причиною помилкового вживання ремарки “розмовне” або зловживання нею» [Мова і час 1977: 50].

Усно-розмовна основа нової української літературної мови зумовила значну близькість її до діалектного мовлення. За цією рисою вона виявляє більшу типологічну близькість до польської й німецької мов, ніж до російської.

Проте сучасні проблеми у визначенні розмовного шару лексики, що постають перед лінгвістами, спричинені не так історичними особливостями формування літературної мови, як її обмеженим використанням у міських середовищах. У сучасному постіндустріальному суспільстві, коли більшість населення розвинутих країн, в тім числі й України, становлять мешканці міст, домінантне становище в загальнонаціональному мовному житті посідають міські уснорозмовні форми комунікації. Специфіка постколоніальної ситуації України полягає в тому, що російськомовна атмосфера українських міст зруйнувала природну взаємодію між усними й писемними формами української мови. Використання російської як засобу неформального спілкування блокує процеси утворення живих форм усного міського мовлення на базі своєї мови, замінюючи їх креолізацією, що призводить до появи й поширення мішаних українсько-російських різновидів мовлення, так званого суржику.

У цьому зв'язку спроби систематизації типів українського розмовного мовлення за класифікацією, прийнятою для тих мов, яким властива повнота комунікативних функцій, навряд чи можна вважати вдалим. Прикладом такої спроби може бути розподіл форм українського усного мовлення, запропонований І. Білодідом у колективній монографії «Усне побутове літературне мовлення» (К., 1970). Мовознавець виокремив такі типи мовлення: а) діалектний; б) наддіалектний, але напівнормований – типу обихідно-розмовного, тобто мовлення без повного дотримання літературної норми; в) літературно-нормативне мовлення, що є характерним зразком і основою ораторської, пропагандистської і лекційної практики; г) побутово-розмовне мовлення літературного характеру; д) мішаний (або «суржиковий») тип; е) мовлення з більшою чи меншою тенденцією до жаргону або з його елементами [Усне побутове... 1970: 6].

Проте якщо характеризувати стан українського усного мовлення кінця 1960-х років, коли І. Білодід запропонував наведену класифікацію, то можна твердити, що реально в тогочасній мовній ситуації, яка значною мірою збереглась до сьогодні, функціонували діалектний, літературно-нормативний та мішаний («суржиковий») типи мовлення.

Щодо інших наведених І. Білодідом мовленнєвих типів, то, з певним територіальним і соціальним обмеженням, можна говорити хіба

що про побутово-розмовне мовлення літературного характеру, хоча його виділення в окремий від літературно-нормативного усного мовлення різновид потребує додаткового обґрунтування.

Натомість відсутність повноцінного побутування в Україні тих міських форм усного мовлення, які були наведені у розглядуваній класифікації з посиланням на лінгвістичну практику інших слов'янських країн, не давала підстав для відповідних аналогій. Варто звернути увагу, зокрема, на термін *обихідно-розмовний*, що його І. Білодід пропонував запровадити за зразком терміна *obesna cestina*, вживаного стосовно розмовної форми чеської мови, де існує велика розбіжність між цим побутово-розмовним мовленням, поширеним у неформальній комунікації, і літературною мовою, вживаною в офіційних ситуаціях спілкування, що позначається терміном *spisovna cestina*. Відтак закономірно, що запропонований І. Білодідом термін не закріпився в українському мовознавстві.

Досі залишається дискусійним також питання про доцільність чи недоцільність вирізнення серед типів українського розмовного мовлення *просторіччя*, яке б відповідало аналогічному російському ідіому. Питання ускладнює й та обставина, що і в російському мовознавстві немає узгодженого погляду на визначення *просторіччя* як однієї з форм побутування російської мови. Переважно *просторіччя* трактують як «слова, вирази, звороти, форми словозміни, що не входять до норми літературного мовлення» [Ахманова 1966: 368]. Пор. також визначення в російському підручнику з соціолінгвістики: «Просторіччя – це мовлення неосвіченого і напівосвіченого міського населення, що не володіє літературними нормами» [Беликов, Крысин 2001: 53]. Цікаво, що автори підручника схильні обмежити використання відповідного терміна рамками російської соціолінгвістики, оскільки *просторіччя*, за їхніми словами, – «“найбільш російська” мовна підсистема, специфічна для російської національної мови... ані французька підсистема *langue populaire*, ані те, що в англomовній літературі називається *nonstandart* або *illiterate speech*, не є подобою російського *просторіччя*, відрізняючись від останнього як стосовно соціальної бази (тобто складу носіїв), так і стосовно структурних і функціональних властивостей» [Беликов, Крысин 2001: 53].

Водночас у російській лінгвістиці є й інше трактування цієї субмови. Наприклад, енциклопедія «Російська мова» визначає *просторіччя* як «слово, граматичну форму або зворот переважно усного мовлення, що вживається в літературній мові звичайно з метою зниженої, грубуватої характеристики предмета мовлення, а також просте невимушене мовлення, яке містить такі слова, форми і звороти» [Русский язык 1979: 239].

Як бачимо з наведених дефініцій, головна суперечність у розумінні розглядуваної мовної категорії в російській лінгвістиці полягає

в тому, що до неї відносять два різних явища – з одного боку, мовлення, яке перебуває за межами літературної норми, з іншого – мовлення, що не порушує норм, але має знижену, фамільярну експресію.

У «Лінгвістичному енциклопедичному словнику» зроблено спробу уникнути суперечності в дефініції шляхом розрізнення двох видів російського просторіччя – нелітературного та літературного [Лингвистический... 1990: 402].

Відсутність узгодженого погляду на просторіччя в русистичі вплинула і на принципи класифікації форм побутування української мови. Це відображає, зокрема, одинадцятитомний тлумачний словник української мови, де у відповідній статті доволі невдало поєднано обидва типи просторіччя, виокремлених у російській мові. Відтак цю категорію визначено у двох значеннях: «1. Побутове мовлення (на відміну від книжної, літературної мови). 2. Слово, граматична форма, зворот, що не є нормою літературної мови, але вживається в побутовому мовленні, а в художніх творах використовується як стилістичний засіб для надання мові зневажливого, іронічного, жартівливого та ін. відтінку» [Словник української мови, т. 8 1977: 301].

Перенесення на українські мовні реалії лексикографічних засад русистики поглибило суперечливість тлумачення українського просторіччя, оскільки фактично вивело за межі літературної мови всю сферу побутово-розмовного мовлення. Слід зазначити, що сама можливість застосування до українських мовних типів засад функціонально-стильової градації лексики, розробленої на базі російської мови, наразі лишається проблематичною.

Ця обставина викликала свого часу дискусію серед українських лексикографів з приводу правомірності застосування позначки «просторічне» щодо української лексики. Під час укладання перекладних російсько-українських словників у 1950–1960-х роках перевагу здобув погляд тих мовознавців (І. М. Кириченка, С. П. Левченка, А. А. Бурячка та ін.), які виступали проти застосування до певних шарів української лексики позначки «просторічне», запропонувавши замінити стилістичні характеристики українських відповідників до російських просторічних слів іншими позначками – «вульгарне», «фамільярне», «розмовно-знижене» тощо [Товстенко 2003: 33].

Саме тому, хоча тлумачний словник української мови і дав визначення категорії просторіччя, вона лишилась за межами української лексикографічної практики. Ремарки «просторічне» стосовно української лексики немає і в одинадцятитомному тлумачному словнику, і в перекладних російсько-українських словниках, де часто вживаній російській позначці «просторічне» в українській частині відповідають інші ремарки – «розмовне», «фамільярне», «зневажливе», «вульгарне» і под.

Останнім часом в українському мовознавстві з'явилися праці, автори яких розглядають попередні засади функціональної класифікації

лексики і формулюють нові підходи до розрізнення ідіомів. Значно чіткішу дефініцію просторіччя дав, зокрема, О. Тараненко в енциклопедії «Українська мова», визначивши його як «один із структурно функціональних некодифікованих різновидів загальнонародної мови, який, не маючи територіальних або вузькосоціальних обмежень, разом з діалектами та жаргонами протистоїть літературній мові, її розмовній мові. Основна форма функціонування просторіччя – усно-розмовне мовлення осіб, не знайомих у потрібному обсязі з літературними нормами внаслідок недостатньої освіченості або просто недостатнього знання цих норм» [Тараненко 2007: 558].

Однак, виділяючи просторіччя в окремий різновид загальнонародної мови і наводячи низку прикладів просторічної, за його визначенням, лексики, яка демонструє відхилення від норм на всіх мовних рівнях, О. Тараненко в цій же статті зауважує певну проблематичність вирішення зазначеного ідіома в структурі українського розмовного мовлення: «...не завжди можна провести диференціацію між просторіччям і літературно-розмовними одиницями, а до часів необхідної кодифікації української мови (кін. 20 – поч. 30-х рр. XX ст.) про просторіччя говорити ще проблематичніше» [Тараненко 2007: 559].

Згідно з дефініціями енциклопедичного видання «Українська мова», *просторіччя* як ідіом, що перебуває поза нормами літературної мови, протиставляється *розмовному мовленню*, що трактується як «особливий різновид літературної мови, яким послуговуються мовці в щоденному неофіційному спілкуванні» [Єрмоленко 2007: 583].

Розрізнення двох стилів розмовної мови – літературного і нелітературного, безперечно, слід вважати базовою опозицією для мовної характеристики міських комунікативних середовищ. Водночас питання про доцільність використання терміна *просторіччя* щодо некодифікованого різновиду мовлення лишається відкритим.

Певна заплутаність проблеми визначення розглядуваної форми побутування розмовного мовлення викликана, на нашу думку, тим, що автори досліджень, присвячених просторіччю, не беруть до уваги українсько-російський білінгвізм і диглосію як визначальні риси мовно-культурної ситуації України. Для прикладу можна навести характеристики соціокультурних передумов виникнення просторіччя і спробу окреслення кола його носіїв з монографії Вікторії Товстенко «Просторіччя в українській мові як структурно-функціональне явище»: «Соціокультурна база просторіччя досить широка й не завжди виразна. Його носіями є люди, які відірвалися від діалекту, але не засвоїли літературної мови. Переселенці з села в місто переходять від діалектного мовлення до мовлення “міського”, поповнюючи лави носіїв просторіччя. Соціальна база просторіччя складається як з певних прошарків міста, так і з жителів села, мова яких значною мірою відійшла від архаїчного типу діалекту» [Товстенко 2003: 59].

Білінгвальна специфіка мовної ситуації України полягає в тому, що носії українських діалектів або й української літературної мови, мігруючи з сіл до міст, змушені пристосовуватись до російськомовної комунікації, що призводить до виникнення гібридних українсько-російських форм усного мовлення, так званого *суржику*. Саме суржик відповідає російському просторіччю, якщо розглядати останнє як мовлення, що перебуває поза літературною нормою. У зв'язку з цим навряд чи виправданим є перенесення російського терміна *просторіччя*, що позначає різновид, утворений в межах однієї мови, на українсько-російський суржик.

Не вважає доцільним використовувати термін *просторіччя* на позначення українських ідіомів і Леся Ставицька. Відома дослідниця української жаргонної лексики пропонує запровадити в обіг два терміни – *просторозмовна мова* щодо розмовного мовлення і *некодифікована просторозмовна мова* щодо суржику [Ставицька 2007: 59].

Дехто з українських мовознавців – фахівців зі стилістики, вирізняючи просторіччя в системі розмовних форм української мови, не обмежує його рамками ненормативного мовлення, а відносить до просторіччя й ті групи розмовної лексики, яка не порушує норми літературного стандарту, але має знижене експресивне забарвлення. Таким є, наприклад, визначення просторічної лексики в курсі «Стилістика сучасної української мови» Олександра Пономарева: «Просторічна лексика в основній своїй масі перебуває на межі літературного вжитку, а то й виходить за цю межу. До цієї категорії належать слова, перекинуті з погляду лексичних норм: *секлетар*, *компроментация*, *кіоска*, *транвай*, *охтобус*; слова з різко зниженим експресивним забарвленням: *свиняка*, *коровище*, *видра* (у застосуванні до людей); *примандюритися*, *випендюватися*, *собачитися*; невмотивовані росіянізми: *пожалуйста*, *до свідання* тощо. Одним із компонентів цієї лексики є вульгаризми – просторічно-вульгарні слова, що перебувають за межами літературної мови і включають в себе лайки, прокльони, прізвиська» [Пономарів 1992: 106–107].

У наведеному визначенні поєднано два різновиди просторіччя – літературного і нелітературного, що властиво деяким класифікаціям, прийнятим у російській лексикології, про що йшлося вище. Разом з тим, вживання таких слів-покручів, як *секлетар*, *компроментация*, *кіоска*, *транвай*, *охтобус* на сьогодні не належить до поширених явищ. Ще в 1960-х роках у дослідженні українського усного мовлення подібні порушення нормативної вимови слів іншомовного походження (*конбайн*, *трактор*, *пульвизатор*, *лектрика*, *лістричество* тощо) спорадично фіксувались лише в одній соціальній групі – колгоспників старшого віку [Закономірності розвитку 1965: 307].

Натомість реальну загрозу стабільності літературних норм становить потужний інтерференційний вплив російської мови й поши-

рення в побутово-розмовному мовленні «невмотивованих росіянізмів», або суржикізмів, що підтримується зросійщенням інформаційно-культурного простору України.

Що ж до шару експресивно забарвленої лексики зі зниженою конотацією, то її місце в стильовій структурі української мови можна визначити, застосувавши систему соціорівнів мови, прийняту в європейській лінгвістичній традиції, де розрізняють мову *культивовану, витриману, спеціальну, розмовну, грубу, непристойну* [Тищенко 2007: 72].

Цікаво, що в цій парадигмі *культивована* мова, що належить до ознак певного рівня освіченості й культури її носіїв, протиставляється *розмовній (народній)* мові. Щодо *ввічливої (витриманої)* мови, яка вживається за офіційних обставин, то їй протистоїть *фамільярна мова*, застосування якої передбачає певний рівень близькості між співрозмовниками і водночас відкидання церемонійних стосунків, властиве стриманій або академічній мові [Тищенко 2007: 72–73].

Саме цей тип побутово-розмовного мовлення характеризується спонтанністю й дозволяє значно більшу свободу у виборі лексичних і фразеологічних засобів, ніж це прийнято в офіційній і професійній комунікації. Мова, що побутує в живому фамільяльному спілкуванні, є динамічною системою, найбільш відкритою до інновацій. Як зазначає В. Товстенко, «у розмовній мові мовець легко, вільно й часто, порівняно з кодифікованою літературною мовою, витворює нові одиниці і в той же час у розмовній мові використовуються готові одиниці, готові конструкції. Мовець, перебуваючи в умовах невимушеного, непередбаченого спілкування, намагається спростити і полегшити свою мовну поведінку, тому він легко й часто використовує готові мовні формули, у тому числі різного роду кліше, шаблони та стереотипи» [Товстенко 2003: 13].

У серії інтерв'ю, проведених у 2005 році в Чернігові серед випускників вищих навчальних закладів з українською мовою навчання з метою з'ясувати мотивацію збереження російської мови в їхньому побутовому товариському спілкуванні, серед інших причин було названо й небажання втратити разом з російською мовою ресурс для вираження широкого спектра емоцій, оцінок, настроїв, яких вона набула в повсякденній практиці живомовного спілкування. Ось фрагмент одного з інтерв'ю (зі збереженням мови респондентки):

«...В нашей речи мы используем кучу разных поговорок, приговорок, шуток, цитат из фильмов и мультиков, и эта вся база, которая формировалась на протяжении всей жизни, вся на русском языке. Перейти на другой язык – это значит потерять все это. Без этого язык ведь будет мертвым, искусственным. Кроме того, именно эти вставки делают наш язык индивидуальным и неповторимым. Наверно, понадобятся годы, пока сформируется такая база на украинском» [Литвиненко 2007: 11].

Слід зазначити, що в нинішніх умовах блокування українського усно-розмовного мовлення у сформованих російськомовних середовищах великих міст компенсаторну функцію його «оживлення» взяла на себе художня література.

Злам соцреалістичного мовного канону, орієнтованого винятково на літературну норму, до того ж обмежену практикою штучного зближення української лексики з російською, позначився передусім активізацією використання в художньому стилі живих усно-розмовних форм мовлення. Українська література двох останніх десятиліть інтенсивно освоює ті мовні сфери, які, починаючи з 1930-х років, були вилучені з неї, а саме міські усні форми побутування мови. Як зазначає Тамара Гундорова: «Загалом, за умов неповноцінного розвитку символізованого українського слова всіх типів і різновидів, художнє провокування, вживлення комунікативних форм у “мертві” зони становить особливий інтерес» [Гундорова 1993].

Характерно, що письменники тієї генерації, яка творчо сформувалася в час розпаду тоталітарної системи (Ю. Андрухович, О. Забужко, С. Жадан, В. Неборак, О. Ірванець, Ю. Іздрик, Є. Кононенко та ін.) виявляють особливу увагу до мови міста. Розмовна міська стихія, що складається з суми розмаїтих елементів – фамільярного мовлення, соціолектів, ідіолектів, становить живе невичерпне джерело для творчої особистості. Можна навести в цьому зв'язку свідчення Юрія Андруховича: «Мова – саме мова, а не письмо, саме усне мовлення – дуже багато для мене важить. Не менш важливим для мене є слухати інших: як хто говорить на цьому світі... У своїх багатогдинних вечірньо-нічних одісеях по стекляшках і кнайпах я ладен вислухати всіх – зіжмаканих життям пиячків, потертих спортсменів і бізнесменів, митців і мисткинь, веселих бандитів, сентиментальних повій, скурвих синів, сучих дочок... Це нормально, так завжди буває у Франківську чи Львові, у Кракові, Празі й Берліні теж таке бувало. Але в Києві це майже неможливо...» [Андрухович 2000: 10].

Проте й київську живомовну стихію можна перемкнути на український регістр, як це майстерно робить Оксана Забужко у романі «Музей покинутих секретів». У тексті роману не тільки відтворено українською стиль фамільярних бесід персонажів – столичних мешканців, на його сторінках знаходимо влучні характеристики інтимного мовлення, його особливої ролі у встановленні близького контакту між закоханими: «Тобі би детективом працювати, жартома казав я – ага, як Коломбо! – підхоплювала вона: в нас із нею вже виробився свій репертуар постійних фраз і словечок, єдине призначення яких – заступати дотики, бо не можна ж цілий час жити не рознімаючи обіймів, і на те вигадані любовні слова, щоб ними обійматися...» [Забужко 2009: 383].

Як неодноразово підкреслювала письменниця в численних інтерв'ю, введення в прозові тексти живомовної міської стихії,

використання всіх реєстрів мови належить до її творчих настанов: «А одночасно в нас відбуваються надзвичайно цікаві мовні процеси – їх теж мало хто відстежує, а тут же Клондайк для лінгвістів – як змінилася мова впродовж цих 18 років, відколи почала заповнювати ті суспільні сфери, котрі раніше були лакунами! Адже українській літературі після радянського періоду треба було ще й вчитися говорити з читачем живою мовою, зокрема й тією, якою говорить вулиця. Писати прозу мовою, якою відбувається життя, в УРСР було неможливо, тут цензура працювала до останнього. Відтак у 1990-ті роки слід було відразу, махом опанувати купу соціолектів: і суржик, і живу розмовну, і ненормативну лексику, з якою, здається, вже дещо перестаралися...» («Український тиждень», 2010, № 1–2, с. 51).

Використання розмовної лексики і фразеології поширилось і в засобах масової інформації, особливо тих, що призначені для молодіжної аудиторії. Наприклад, львівська газета «Post Поступ» значну частину матеріалів, втім числі коментар політичних подій, подає в знижено-експресивному стилі, який створює поєднання елементів галицького койне із фамільярно-розмовною лексикою загальноукраїнського поширення. Наприклад: «Галичина наша багата не лише *хрунями*. Є в ній і *дебіли*, і *олігофрени*, і просто *тихі ідіоти*. До якої категорії можна зарахувати творців і замовників нової реклами “Львівського пива” судить самі» [Юзьо Обсерватор 2009].

Активізації живомовних ресурсів сприяє й україномовна адаптація іншомовних телевізійних програм. Основну масу телевізійної продукції, яку демонструють на наших телеканалах, становлять іноземні художні фільми й серіали, де панує усне діалогічне мовлення. Відтак якісному його відтворенню в українських перекладах належить велика роль у популяризації питомих форм розмовної мови. Хоча русифікація витіснила значну частину багатого народнорозмовного українського словника в пасивний запас, перекладачі іноземної кіно- і телепродукції, обдаровані мовним чуттям, успішно повертають його до активного вжитку. Окремого лінгвістичного дослідження заслуговує, зокрема, перекладацька практика Олекси Негребецького, який, адаптуючи українською мовою американські фільми й серіали, надзвичайно вдало використовує багаті джерела національного фамільярного лексикона. Для ілюстрації можна навести репліку дівчини-поліцейського з фільму «Поліційна академія-5»: «Назад, *індики*! Я працівник поліції! Коли я щось кажу, ви слухайте! Ану, *пхайте свої верзохи* за лінію, поки я не розсердилась! І не *патякати*!» [Негребецький 2000: 16].

Слід зазначити, що вживання семантично знижених шарів лексики, інвективів і лайок у сучасній літературі й україномовній масовій культурі загалом викликає негативну реакцію в колах тієї частини інтелігенції, яка має пуристичні настанови, вважаючи, що зазначене

явище розмиває комунікативні норми і популяризує вульгаризми. Не заперечуючи певної надмірності у нинішньому захопленні з боку літераторів молодшого покоління лексиконом із фамільярною, переважно зниженою конотацією, варто все ж підкреслити, що зникнення з вжитку лексичних і фразеологічних засобів для спонтанного фамільярного спілкування, в якому завжди панує емоція і суб'єктивна оцінка, є ознакою змертвіння мови. Саме тому зусилля інтелігенції, яка усвідомлює реальні масштаби загроженості мови, спрямовуються на реанімацію в живому мовленні не лише високих і нейтральних стильових ресурсів, а й низьких, та й навіть вульгарних. «Стилістична настанова синтезу низького–високого у площині жаргоновживання, – зауважує Л. Ставицька, – сприяє до певної міри розгерметизації елітної культури, відчиняє двері “елітарного гета” про небезпеку якого пишуть українські культурологи» [Ставицька 2005: 18].

На підтвердження цієї думки можна навести редакційну політику молодіжного журналу «Arche», заснованого в Білорусі в 1990-х роках з метою відродження білоруської мови: «“Arche” буде часописом, писаним живою народною мовою. Ми насамперед стежитимемо за якістю тексту, пильнуючи, щоб не піддатися патології совкової “норми” Ми любимо жаргони, соціолекти, діалекти, нецензурщину» [Цит. за: Український гуманітарний огляд 1999: 132].

На словацько-українському порубіжжі, в Пряшівщині, де процеси асиміляції звужують сфери українського мововжитку, в діяльності місцевої національної інтелігенції спостерігається дві тенденції – суворе дотримування єдиних норм української літературної мови, з одного боку, і намагання створити якусь нижчу (субстандартну) форму української літературної мови, з іншого [Штець 1996: 35].

В останнє десятиліття внаслідок розширення контактів із західним науковим світом в українському лінгвістичному й публіцистичному дискурсах поширився запозичений з англійської мови термін *сленг* на позначення побутово-розмовного мовлення. В радянському мовознавстві термін вживався лише щодо англомовних країн. Наприклад, у «Словнику іншомовних слів» 1975 р. *сленг* трактується як «жаргонні слова або вирази в англійській усній мові, характерні для людей певних професій (моряків тощо) або соціальних прошарків» [Словник іншомовних слів 1975: 623].

На противагу цьому визначенню, в «Енциклопедії українознавства», упорядкованій в діаспорі, *сленг* пояснювався як універсальна лексична підсистема, притаманна й українській мові, як «міський соціолект, виниклий з *арго* різних замкнених соціальних груп (правопорушників, крамарів, ремісників, в'язнів, бурсаків-учнів, вояків), як емоційно забарвлена лексика низького і фамільярного стилю..., поширена серед соціальних низів і певних вікових груп (ремісничої, шкільної молоді) міст» [Енциклопедія українознавства, т. 8 2000: 2881].

У статті наведено приклади українських територіально диференційованих сленгізмів із значенням «голова»: сх.-укр. *башка*, кумпол, гал. *магола*, *макітра*, бук. *говдя*, закарп. *лампаиш* [Енциклопедія українознавства, т. 8 2000: 2881].

Показово, що стаття *сленг* з'явилася лише в третьому виданні енциклопедії «Українська мова», де термін подано у двох значеннях. Одне з них ототожнює *сленг* із *жаргоном* (переважно щодо англomовних країн), згідно з другим тлумаченням, *сленг* належить до *інтержаргонних* явищ, що за характером соціальної бази наближається до *просторіччя* [Винник, Ставицька 2007: 630].

Л. Ставицька дає таке визначення *сленгу* в системі усних форм побутування української мови – «це практично відкрита мовна підсистема ненормативних, стилістично знижених лексико-фразеологічних одиниць, які виконують експресивну, оцінну (звичайно негативну) та евфемістичну функцію» [Ставицька 2005: 42].

Таким чином, можна говорити про закріплення терміна *сленг* за розмовним мовленням з широкою соціальною базою. Згідно з розподілом за соціорівнями мововжитку відповідний ідіом слід віднести до *фамільярної* мови.

Перший в Україні великий словник міського сленгу вийшов у Львові. Це «Лексикон львівський: поважно і на жарт», який упорядкували Н. Хобзей, К. Сімович, Т. Ястремська і Г. Дидик-Меуш. Словник відображає живе розмовне мовлення індустріального галицького міста першої половини минулого століття, специфіку якого сформувало поєднання української діалектної лексики з елементами контактних мов – польської та ідиш, і багатим словником міських соціолектів, включно з львівським аргo – нині міфологізованою мовою *батярів*, або *балаком* [Хобзей 2009: 22].

2.4. Суржик у системі розмовних форм побутування української мови

Як було зазначено в попередніх розділах, специфічною рисою мовної ситуації України є поширення на її території змішаних українсько-російських мовленнєвих утворень, що їх дослідники розмовного мовлення розглядають переважно в межах просторіччя.

Різновиди усного мовлення, що виникають внаслідок хаотичного змішування елементів української та російської мовних систем, отримали збірну назву *суржик*, яка увійшла й до наукового дискурсу. Національну і соціальну природу суржику відображає сам термін, запозичений із сільськогосподарської лексики. Одинадцятитомний тлумачний словник української мови фіксує слово *суржик* у двох значеннях: «1. Суміш зерна пшениці й жита, жита й ячменю, ячменю й вівса і т. ін.; борошно з такої суміші; 2. (перен., розм.) Елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно, без додержання норм літера-

турної мови; нечиста мова» [Словник української мови, т. 9 1978: 854]. Це визначення перенесено і в новий «Великий тлумачний словник сучасної української мови» [Великий тлумачний словник 2003: 1217], де його лише доповнено прикладом *українсько-російський суржик*.

Таким чином, семантичне ядро слова *суржик* поєднує два елементи значення – змішування двох різних субстанцій і пониження якості утвореного внаслідок змішування продукту.

Аналогічний мовленнєвий феномен відомий Білорусі, де суміш російської і білоруської мов зветься *трасянкою*. Назва має спільне з нашим суржилом джерело походження. У сільському господарстві так називають неякісний корм для великої рогатої худоби, в який до сіна додають («натрушують») солому. Вторинне значення слова *трасянка* – «мовний продукт, що виник шляхом механічного змішування в різних пропорціях елементів матерії і форми двох мов – російської й білоруської» [Цыхун 2000: 52].

Дехто з білоруських лінгвістів, враховуючи подібність семантичної моделі, за якою утворено лексеми *суржик* і *трасянка* на позначення змішаної субмови, припускає, що білоруський термін виник за аналогією до українського [Цыхун 2000: 51].

Питання часу появи другого значення слова *суржик* внаслідок метафоричного перенесення на мовне явище назви зернової суміші потребує спеціального дослідження. Можна припускати досить пізнього походження, оскільки словник Б. Грінченка такого значення розглядуваної лексеми не фіксує, хоча, крім первісного, подає ще одне – «людина змішаної раси», що проілюстровано таким прикладом з народного мовлення Черкащини: «Се суржик: батько був циган, а мати дівка з нашого села» [Словарь української мови, т. 4 1909: 231].

Майбутні дослідження мають уточнити час виникнення вторинного значення лексеми *суржик*. Що ж до термінологічного вжитку слова в науковому дискурсі, то тут можна констатувати вже його відносну усталеність, хоча деякі соціолінгвісти заперечують його придатність до термінологізації, вбачаючи в слові присутність небажаної оцінної конотації. Зокрема, Володимир Демченко пропонував вживати термін *регіональне койне* замість «штучного, політично заангажованого та мазохістичного терміна суржик» [Демченко 2001: 29]. Однак з цією пропозицією важко погодитись, оскільки койне за характером утворення і використання належить до іншого типу форм існування мови, ніж суржик.

Застосування термінологізованої лексеми *суржик* на позначення власне українського явища мовленнєвої диференціації має свої підстави. Як би ми не кваліфікували цей тип мовлення, його утворено на базі української мови і територією його побутування є Україна. Водночас ідеться про українську специфіку терміновжитку, а не про унікальність суржику як субмови змішаного типу. У теорії мовних

контактів описано багато випадків утворення мішаних різновидів мовлення, так званих *піджинів* і *креолів*, характерних передусім для мовних ситуацій колоніальних і постколоніальних країн.

Піджином називають мішаний субкод, що використовується у функції засобу міжетнічного спілкування. Піджини виникали в містах і сільських місцевостях Африки й Америки, зокрема на плантаціях з різномовним складом сезонних працівників, на островах Ямайка, Гаїті тощо. Ці різновиди усного мовлення утворювались переважно шляхом змішування елементів нав'язаної мови метрополії (англійської, французької, іспанської, португальської або голландської) з елементами туземних мов і виконували ситуативно обмежені комунікативні функції. Характерні риси піджинів – спрощення на всіх рівнях мовної системи і абсолютне переважання лексики європейських мов. Піджин у наступному поколінні носіїв може перетворитися на *креольську мову*, тобто з допоміжного засобу спілкування європейців з місцевим населенням – на засіб спілкування місцевих етносів між собою. Якщо піджин ніколи не буває рідною мовою, а виступає лише як допоміжний засіб комунікації з носіями іншої мови, то креольська мова може стати і стає рідною – найчастіше в другому поколінні осіб, що користувались піджином. Процес креолізації, що є процесом поглинання вторинною мовою елементів первинної мови та її витіснення з усіх сфер комунікації, відбувається швидко, впродовж життя одного-двох поколінь.

Точна кількість піджинів і креольських мов невідома. Енциклопедія Д. Крістала наводить близько ста таких мовних утворень. Значна частина їх зникла після утворення на Африканському континенті та в інших частинах світу незалежних національних держав [Crystal 1987: 338–339].

Українські лінгвісти уже висловлювали думку про можливість віднесення суржикі до того ж типу мовних утворень, що й піджин та креол. Характеризуючи піджин як соціальний діалект, який виникає внаслідок фрагментарного засвоєння і спрощення на всіх рівнях мови метрополії та її змішування з рідною мовою, що забезпечує комунікацію в парадигмі стосунків «господар – слуга», Олександр Чередниченко пише: «Чи можливі у цьому контексті аналогії з мовною ситуацією в Україні? На мою думку, цілком можливі. Не є таємницею, що нав'язування російської мови в часи колоніального та напівколоніального становища України, значний тиск російської на українську призвели до появи так званого суржикі, що за своїми структурними та функціональними ознаками цілком відповідає вищезгаданому піджину. Суржикізація мовлення істотної частини населення України на основі змішування української та російської мов тягне за собою розширення функцій суржикі і поступове його перетворення на основний засіб усного спілкування» [Чередниченко 2007: 64].

Гене́за суржи́ку пов'язана передусім із диспропорцією у функціонуванні української та російської мов у сільській та міській місцевостях. За даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, проведеного в 2001 р., найбільш поширена українська мова в селах: у середньому по Україні 84,3 % мешканців сіл вважають рідною українську мову і 68,1 % спілкуються нею в сім'ї, у невеликому місті відповідне співвідношення становить 55,6 % і 30,6 %, а у великому місті – 39,5 % і 14,9 %. Частка населення, що визначає себе як двомовців, становить 18,9 % у селі, 30,1 % у невеликому місті і 24,4 % у великому місті [Прибиткова 2001: 65].

Це призвело до формування в масовій свідомості сприйняття української мови як непрестижної «селянської» на відміну від «городської» російської. Щоправда, політичні зміни кінця ХХ століття, надання українській мові державного статусу значно послабили вплив цього стереотипу, хоча в південних і східних регіонах він залишається ще досить стійким.

Опозиція української і російської мов за ознакою *сільська мова/міська мова* створила сприятливий ґрунт для виникнення явища змішаного українсько-російського мовлення.

У радянському мовознавстві суржик не вивчався – надто виразно ця мовна суміш суперечила партійній тезі про «гармонійність» українсько-російської двомовності і «благотворність» впливу російської мови на українську. Навіть у період горбачовської перебудови, коли наслідки русифікації в мовному житті союзних республік почали широко обговорюватись і в наукових колах, і в засобах масової інформації, московські лінгвісти, що займались питаннями мовного планування в СРСР, заперечували саму можливість змішування національних мов з російською під тиском останньої. Зокрема, М. І. Ісаєв у науковій дискусії, що відбулась у Москві в 1989 році і була присвячена проблемам міжмовних взаємин у національних республіках, зазначав: «В умовах двомовності тенденції змішування мов не мають великих перспектив» [Национально-языковые отношения 1989: 64].

Суржик почали вивчати в Україні після здобуття державної незалежності, в 1990-х роках. На сьогодні дослідження цього змішаного типу усного мовлення уже накопичили певну теоретичну базу. Поступ у його вивченні засвідчує значне збільшення обсягу відповідної статті в другому виданні енциклопедії «Українська мова». Якщо в першому виданні 2000 року стаття *суржик* авторства К. Ленець вмістилася в одному абзаці, а список літератури до неї обмежувався єдиним збірником «Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення» (К., 1965), в якому, до того ж, суржикові було приділено мало уваги, то в другому виданні енциклопедії 2004 р. відповідна стаття авторства О. Тараненка займає 4 сторінки і супроводжується значно більшим списком літератури.

Активізацію досліджень змішаних українсько-російських і білорусько-російських різновидів мовлення засвідчує й зацікавлення ними в славістичних центрах інших країн. Наприклад, в Європейському університеті Санкт-Петербурга з 2003 р. опрацьовується проект «Нові мови нових держав: явища на стику близькостпорідних мов на пострадянському просторі», метою якого є вивчення суржику і трасянки, поширених в Україні й Білорусі.

Попри поступове накопичення наукових розвідок, присвячених суржикові, актуальним завданням лишається створення бази польових досліджень для його лінгвістичного опису. Тільки наявність солідної бази записів зразків змішаного українсько-російського мовлення з різних регіонів України дасть достатні підстави для уточнення дефініції суржику, його лінгвістичних характеристик, виявлення регіональних та індивідуальних особливостей форм його побутування.

До головних проблем у вивченні суржику належать визначення його місця в системі усних форм побутування української мови, встановлення критеріїв, згідно з якими той чи той різновид усного мовлення слід кваліфікувати як суржик, а це, своєю чергою, передбачає необхідність чіткого розмежування інтерферованих і мішаних форм мовлення, встановлення інтерференційного порогу, за яким побудовний вплив контактної російської мови на українську переубає в конвенгенцію двох мов.

Українські лінгвісти у перших спробах дефініції суржику відносять його до просторіччя. Зокрема, Володимир Труб визначає суржик як «спотворену, просторічну форму першої підлеглої (не домінуючої) мови, яка є результатом мало усвідомленої спроби мовця наблизитися до опанування не першої домінуючої мови» [Труб 2000: 52].

О. Тараненко в енциклопедичній статті, присвяченій суржикові, зазначає, що це «поширена в Україні розмовна назва ненормативного індивідуального мовлення певної особи та соціолекту певної групи, що будуються на основі змішування, інтерференції елементів двох і більше мов... Але найчастіше під суржиком як соціолектом розуміють певний структурно-функціональний компонент українського просторіччя з помітною домішкою русизмів, що став розмовною мовою і фактично основним засобом спілкування більшості україномовного населення країни внаслідок масової тривалої контактної українсько-російської двомовності в її асиметричній (диглосній) формі» [Тараненко 2004: 665].

Ми вже підкреслювали проблематичність застосування щодо суржику поняття *просторіччя*, яким у російській лінгвістиці позначають певні різновиди побутування російської мови. Навіть якщо прийняти за вихідне трактування просторіччя як мовлення, що перебуває за межами літературної норми, а це властиво й суржикові, то інші характеристики російського просторічного мововжитку

не відповідають специфіці формування й поширення суржикового мовлення. Російське просторіччя належить до внутрішньомовних явищ, тоді як суржик – до міжмовних. Крім того, просторіччя відносять до специфічних «низьких» форм міського мовлення, а суржик формується переважно в селянських середовищах.

В одній з останніх своїх праць, присвячених суржикові, Л. Ставицька дає таке його визначення: «Суржик – це некодифікована просторозмовна мова, яка виникла як наслідок масової тривалої контактної українсько-російської двомовності в її диглосній формі. Суржик постає в результаті системної інтерференції на фонетичному, морфологічному, лексичному, синтаксичному рівнях; він репрезентований цільнооформленими лексемами – суржикізмами, які накладаються на українську або російську мовну основу; виявляє себе на базі регіональних різновидів української мови як мовний код в осіб з різним типом мовної компетенції, у різнотипних соціально-корпоративних та комунікативних сферах» [Ставицька, Труб 2007: 58].

Зазначена дефініція суржiku досить близька до визначення О. Тараненка, але вона доповнена терміном *суржикізм*, що позначає лексему, в якій відбулось змішування елементів двох мов: **понял + зрозумів = поняв**.

Водночас недоліком обох запропонованих визначень є розмитість, недостатня чіткість формулювань, зокрема відсутнє розрізнення явищ інтерференції і конвергенції, що призводить до невіправдано широкого трактування суржiku.

Згідно з таким розумінням, до мішаного можна віднести будь-яке українське мовлення, позначене впливом російської, незалежно від кількісних і якісних характеристик інтерференції, що й знаходить свій вияв у трактуванні суржiku як «розмовної мови і фактично основного засобу спілкування більшості україномовного населення країни» [Тараненко 2004: 665].

Занадто широке трактування змішаного українсько-російського мовлення дістало відображення й у спробі його класифікації, здійсненої у згадуваній статті О. Тараненка. Залежно від культурно-освітнього рівня носіїв суржiku, типів їхньої мовної поведінки і ступеня лояльності до тієї чи тієї з двох контактних мов дослідник виділяє три різновиди суржiku: «ідіом досить спонтанного користування, що реалізується у мовленні осіб з недостатнім культурно-освітнім рівнем»; «ідіом більш усвідомлюваного користування, що реалізується в мовленні осіб, котрі загалом володіють як українською, так і російською літературною мовами.., хоча й не мають навичок мовного автоматизму в користуванні ними, особливо першою»; «суржик як мимовільне й більше того – небажане для самого мовця явище при його прагненні до контрольованого користування мовою – як базовою.., так і небазовою, другою» [Тараненко 2007: 690–691].

Класифікація О. Тараненка вже дістала критичну оцінку з боку польського дослідника суржику Артура Брацкого, який зауважив другорядність критеріїв, запропонованих українським мовознавцем для розрізнення типів українсько-російського мовного гібрида [Брацкі 2007: 141].

Інший принцип – просторово-часовий – поклала в основу класифікації суржику американська дослідниця Лада Біланюк, яка розрізняє п'ять його типів: урбаністично-сільський (Urbanized – Peasent Surzhyk), сільський діалектний (Village – Dialect Surzyk), підрадянсько-український (Sovyetized-Ukrainean Surzhyk), міський білінгвальний (Urban Bilinguals' Surzhyk), суржик у пост-незалежній Україні (Post-independence Surzhyk) [Bilaniuk 2005].

Попри певні переваги класифікації Л. Біланюк у відгуках на її працю було зауважено логічну непослідовність у застосуванні критеріїв поділу: перший, другий і четвертий типи мішаного мовлення було виділено за опозицією місто–село, а третій і п'ятий – за хронологічним принципом [Ставицька 2007: 108].

Можна зауважити також проблематичність розрізнення перших двох типів сільського суржику в розглядуваній класифікації, належність четвертого типу швидше до проявів координативного білінгвізму, а не змішаного мовлення, а також певні застереження щодо виділення п'ятого різновиду – суржику в сучасній Україні, про що мова йтиме нижче.

Слід врахувати, однак, що зазначені класифікації належать до перших спроб аналізу й систематизації суржику, відтак їхні недоліки зумовлені передусім браком попередніх досліджень масиву відповідних польових записів мішаної субмови. І якщо вивчення сучасних форм функціонування змішаного українсько-російського мовлення принаймні започатковано, то дослідження його в діахронічному плані фактично немає. Час утворення суржику, соціокультурні умови його формування, особливості середовищ побутування, лінгвістичні характеристики – всі ці питання ще чекають свого дослідження.

У цьому зв'язку потребує перевірки на конкретних фактах висловлене в енциклопедичному виданні, присвяченому київській старовині, твердження його упорядника, літературознавця Анатолія Макарова щодо формування змішаної українсько-російської мови в середовищі київської інтелігенції в ХІХ столітті. У статті «Київський суржик» А. Макаров пише: «У 1860 р. київська інтелігенція почала переходити в побуті на українську мову. Робилося це шляхом простого змішування російських і українських висловів, так що в 1870–1880 рр. у будинках освічених містян говорили невідомо на якій мові... Суржик – це мова міста, яка перестала бути українською, але так і не стала російською...» [Макаров 2002: 193–194].

Цю інформацію беззастережно приймає Л. Ставицька [Ставицька 2005: 262]. Проте, враховуючи повний брак україномовної освіти

в підросійській Україні, а також численні свідчення протилежного характеру – про високий ступінь зросійщення київського населення в XIX ст., теза А. Макарова видається доволі сумнівною.

У всякому разі можна з певністю твердити, що в кінці XIX ст. і впродовж усього XX ст. суржик формувався й побутував переважно в селянському середовищі. Основна маса його носіїв – це україномовні селяни, які, потрапляючи до зросійщених міст, намагалися пристосуватись до російськомовного оточення. Суржик утворюється шляхом стихійного засвоєння російської мови за безпосередніх контактів з її носіями, а не шляхом поступового опанування другої мови в процесі організованого навчання. Успішним таке засвоєння другої мови може бути тільки в дитячому віці, тому суржикові, на відміну від комунікативних різновидів, сформованих на ґрунті однієї мови, тих же територіальних і соціальних діалектів, властива лексична й структурна неповнота, ущербність. Він утворюється внаслідок заповнення зруйнованих ланок структури української мови елементами поверхово засвоєної російської.

Поширення суржику як змішаної субмови, в якій руйнується діалектна або загальнонародна основа української мови, створює сприятливий ґрунт для пришвидшення асиміляційного процесу, дальшої експансії російської мови. У випадках дисперсного розселення вчорашніх селян у містах вживання ними змішаного мовлення відбувається впродовж життя одного-двох поколінь, оскільки діти суржикомовних осіб, змалку опановуючи мову оточення, переходять на російську.

Це підтверджують й деякі дослідження особливостей функціонування білоруської трасянки. Вивчаючи змішане білорусько-російське мовлення в комунікативному середовищі однієї родини, що мешкає в білоруському місті Барановичах, дослідники дійшли висновку, що частка вживання білоруських словоформ у родинному спілкуванні виразно змінюється залежно від поколінь: у мовленні бабусі білоруські словоформи використовуються значно частіше, ніж російські, у матері спостерігається рівновага білоруських і російських словоформ, тоді як у дочки російські словоформи вже переважають білоруські. Наведені факти дають можливість авторам розвідки інтерпретувати трасянку досліджуваного родинного середовища як поступовий перехід з білоруської мови на російську [Генчэль, Тэш 2007: 89].

Можливо, дещо уповільнюється фаза переходу з української мови на російську, консервуючи вживання змішаного мовлення у довшому часовому проміжку, в місцях компактного проживання носіїв суржику, зокрема в приміських зонах, де утворюються суржикомовні середовища. Проте це, знов-таки, потребує підтвердження на матеріалі конкретних досліджень, хоча й наявність у певних ареалах більш стабільних суржикомовних середовищ навряд чи свідчить про

«дивовижну стійкість української мовної основи в суржику», як вважає Л. Ставицька [Ставицька, Труб 2007: 83].

З досліджень білінгвізму відомо, що зміни, які відбуваються в мовленні білінгвів у ситуаціях поширення двох контактних мов, можна поділити на три стадії: перемикання кодів, інтерференція і повна інтеграція кодів, тобто змішування їх [Хауген 1972: 69–70]. Суржикове мовлення представляє третій тип мовної поведінки, що на шкалі мовних змін перебуває на протилежному від координативного, або збалансованого, білінгвізму полюсі. Якщо в свідомості носіїв координативного білінгвізму дві мовні системи співіснують автономно і це дає їм можливість поперемінно вживати то одну, то другу мову, що в зарубіжній соціолінгвістиці позначено терміном *code switching* «перемикання кодів», то в свідомості носіїв суржику немає чіткого розрізнення двох мовних систем, що спричиняє хаотичне змішування елементів обох мов (*code-mixing*).

Інтерференція, яку спричиняє накладання двох мовних систем, становить проміжну ланку між двома протилежними типами вживання контактних мов. Однак інтерфероване мовлення не можна вважати явищем, аналогічним змішуванню мов.

Попри присутність в українському мовленні білінгвів порушення мовних норм у різних пропорціях, зумовлених такими факторами, як культурно-освітній рівень мовця, частота вживання ним української, сфери її вживання тощо, в інтерферованому ідіолекті граматична і словотвірна структура висловлювань і переважна частина лексики належать українській мові. Тому українське мовлення білінгвів, що містить елементи російського впливу, не можна розглядати в одному ряду із суржиком, як це бачимо у наведеній вище дефініції О. Тараненка. Носій суржику намагається максимально наблизити свою мову до російської, що виявляється передусім на лексичному рівні, а неповне збереження в його мовленні української основи, зокрема на фонетичному і морфологічному рівнях, пояснюється не її стійкістю, а недостатнім володінням мовця російською мовою.

Нерозрізнення інтерферованого і змішаного мовлення, трактування обох цих мовних різновидів як суржику призводить до хибної, на наш погляд, тези про його абсолютне переважання у спілкуванні україномовної частини соціуму. Приписування майже всім, хто говорить українською, суржикомовності, що сама по собі є виявом процесів уніфікації й знекультурення, які відбувались у суспільстві внаслідок цілеспрямованої політики радянського режиму, не тільки не коректне, а й позбавлене переконливої наукової аргументації.

Безперечно, домінування російської мови в міській комунікації спричиняє інтерференційний вплив і на україномовних осіб, і на білінгвів. Зокрема, аналіз мови публічних виступів провідних українських політиків Віктора Ющенка, Юлії Тимошенко і Віктора Януковича свідчить, що в українському мовленні всіх трьох діячів присутні

елементи інтерференційного впливу російської мови і на фонетичному рівні (вимова **а** на місці ненаголошеного **о**, м'яка чи пом'якшена вимова твердих приголосних, оглушення дзвінких приголосних), і на морфологічному (випадки хибного ступенювання прикметників, неправильного вживання прийменниково-іменникових конструкцій, ігнорування кличного відмінка іменників тощо), і на лексичному (окремі випадки вживання російських слів замість українських) [Нікітіна 2006].

Водночас елементи російської мови, що потрапляють у мовлення як згаданих політиків, так і багатьох інших осіб, слід кваліфікувати як інтерференційні явища, а не як суржик, оскільки вони мають спорадичний характер і не розхитують базові структури української мови.

У зв'язку з цим вважаємо хибною тезу, яка останнім часом трапляється не тільки в публіцистичному, а й науковому дискурсі. Теза стосується реалій сучасної мовної ситуації і пов'язана зі зміною статусу української мови, що ставить перед російськомовною частиною населення потребу оволодіти нею. На думку окремих лінгвістів, внаслідок намагань російськомовних осіб вивчити українську мову і користуватися нею, принаймні в офіційному спілкуванні, їхнє мовлення часто формується як російсько-українська суміш, що її можна вважати аналогічною суржикові, утвореному в попередній період під тиском російської мови [Круглов 2003: 63–64].

Звичайно, спонтанному українському мовленню осіб з першою базовою російською мовою притаманний її інтерференційний вплив різного ступеня інтенсивності, але навіть у випадках високого рівня інтерференції, вона, як правило, не переходить того порогу, за яким починається стихійне змішування двох мов. Причину відмінності процесів формування суржику і сучасного інтерферованого українського мовлення слід вбачати в різних соціальних і суспільно-політичних умовах їхнього постання. Суржик виник внаслідок пристосування україномовних осіб до російськомовного оточення, їхніх намагань перейти на російську мову стихійно-практичним, свідомо не контрольованим шляхом, тоді як сучасне українське мовлення російськомовних у побутовому спілкуванні осіб формується в результаті свідомих зусиль оволодіти другою мовою шляхом її вивчення. Для постання зворотного суржику нині немає основних умов, що спричиняють змішування мов, зокрема й психологічний чинник відчуття меншовартості своєї мови стосовно панівної мови оточення.

Разом з тим для дослідження соціолінгвістичних проблем двомовного соціуму України важливим лишається завдання встановлення критеріїв розрізнення інтерферованого і змішаного мовлення.

Відомо, що дослідники білінгвізму і конвергенції мов визначальними для віднесення мови до змішаної вважають порушення найбільш стабільної – морфологічної системи мови. Згідно з твердженням

А. Росетті, «створення змішаної мови або мови з елементами змішування – це лише питання ступеня: якщо змішування не вийшло за ті межі, всередині яких мова зберігає вірність своїй історичній традиції, представляючи віками одну й ту ж граматичну систему, то морфологія цієї мови вільна від змішування. Якщо ж морфологічна система даної мови поступилася під тиском іноземної мови, тоді мова, яка запозичує, стає мовою змішаною, яка бере граматичні елементи одночасно з двох джерел і, таким чином, представляє дві мовні системи» [Росетти 1972: 118].

Специфіка процесів змішування в суржику компонентів двох мов, належних до різних мовних рівнів, ще не була предметом лінгвістичного аналізу на матеріалі достатнього обсягу. Згідно з висновками одного з таких досліджень, в якому вивчались особливості змішування в трасянці елементів білоруської та російської мов на морфологічному рівні, граматичні, формотворні морфеми в трасянці швидше мають білоруське походження, а лексичні, тобто кореневі, більше підпадають під російський вплив [Генчэль, Тэш 2007: 88].

Слід зазначити, що внаслідок значної кількості спільних для обох мов граматичних форм застосування критерію морфологічної гібридизації, очевидно, не може бути достатнім для кваліфікації мовлення як змішаного. У випадках контактування двох споріднених мов не менш важливо враховувати й інші фактори, передусім лексичні. Як зазначає Ніна Мячковська у статті, присвяченій трасянці, «в білоруських діалектах русифікація охоплює передусім лексику, в той час як фонетика і граматики зберігають свою білоруськомовну основу. Тому ступінь русифікованості ідіолекту визначається кількісним співвідношенням в конкретному ідіолекті тих білоруських і російських слів, якими ці мови розрізняються». На основі аналізу кількісного співвідношення білоруських і російських лексем у чотирьох текстах, записаних у двох областях Білорусі, Н. Мячковська дійшла висновку, що частка лексичних русизмів у трасяночному мовленні коливається в інтервалі від 69 % до 33 % за середнього показника 46 % [Мячкоўская 2007: 94].

Морфологічний, лексичний і фонетичний критерії визначення гібридного мовлення необхідно застосувати і до вивчення суржику. Аналіз окремих записів суржикового мовлення дає близькі до білоруських досліджень результати співвідношення в ньому українських і російських лексем. Приміром, мовознавець Микола Лесюк, дослідивши текст, записаний в 1998 р. на Слобожанщині від інформанта – жінки 1918 року народження, зазначив, що з близько 500 повнозначних слів тексту майже половина, 225 лексем, або цілком перенесено з російської мови, або вимовлено чи морфологічно оформлено на російський лад [Лесюк 2004: 104–107].

Довільність змішування українських і російських слів та фразеологізмів у суржиковому мовленні можна проілюструвати двома

фрагментами з відеозапису весіль на Кіровоградщині*, записаних у червні 2007 р. Нижче наводимо текст привітання, виголошеного жінкою середнього віку:

Светочка / я вам желаю благополучія в сім'ї / взаємопоніманія / я один секрет тобі Светочка скажу / як в нього погане настроєніє / приходе додому / а ти кажи / я тобі нажарю картоплі на сковорідці / і буде вам порядок.

У наведеному тексті російські слова *Светочка, желаю, благополучія, взаємопоніманія, секрет, настроєніє* вжито впереміш з українською лексикою, причому без фонетичної адаптації.

Ще одне висловлення належить жінці середнього віку – матері нареченого або нареченої:

Даримо вам кухню / холодильник / стіральну машину / пилосос / і багато чого по мелочі / чим зможем / тим поможем.

У цьому тексті словоформа *даримо* утворена поєднанням російського кореня (українською мало б бути *даруємо*) з українським дієслівним закінченням, натомість аналогічні дієслівні словоформи *зможем* і *поможем* уже мають російські флексії майбутнього часу, але українську вимову (префіксальне з у дієслові *зможем* і збереження вимови [о] в ненаголошеній позиції – *поможем*).

Російську прикметникову словоформу *стіральну* вжито з українським закінченням, а прийменникову конструкцію з іменником *по мелочі* цілком перенесено з російської мови.

Хаотичність, яка спостерігається в процесах змішування елементів контактних мов і в білоруському, і в українському мовленні гібридного типу, свідчить про те, що в свідомості його носіїв немає чіткого розрізнення двох мов як самодостатніх мовних утворень – білоруська й російська або ж українська й російська сприймаються як спільне, недиференційоване джерело мовних засобів, що його носій трасянки чи суржиків використовує, не контролюючи своє мовлення і довільно добираючи та сполучуючи форми обох мов. Це дає підстави деяким дослідникам трасянки і суржиків розглядати їх як сукупність ідіолектів. Таке визначення трасянки належить, зокрема, Н. Мячковській – «це множинність субстандартних ідіолектів, які містять у різних пропорціях риси білоруської і російської мов... Трасянка входить в континуум білорусько-російських ідіолектів, у яких елементи обох мов присутні у різних пропорціях, які змінюються не тільки впродовж життя людини, але і впродовж одного дня – залежно від ситуації і теми спілкування» [Мячкоўская 2007: 91].

Аналогічне трактування суржиків дав польський дослідник цього ідіому Артур Брацкі. Доводячи, як і більшість українських лінгвістів, що появу суржиків спричинив диглосний білінгвізм, нерівноправність

* Висловляю вдячність вчителів Долинської середньої школи Сергієві Яковенку за надану можливість використати відеозаписи весіль, які у нього зберігаються.

української та російської мов у колоніальний період залежності України від Росії, А. Брацкі дав таке його визначення:

«Якщо ствердити входження російської та української мов (або діалектів чи говірок останньої) в один організм цієї специфічної диглосії, треба розуміти, що кожний носій такого гібридного утворення, конструюючи висловлення, на власний розсуд залучає та добирає компоненти обох складників, що змушує розглядати суржик як форму, котра складається з ідіолектів, зосереджених у просторі різномовної диглосії» [Брацкі 2007: 138].

Слід підкреслити ще одну властивість трасянки і суржику. Оскільки їхнє постання мотивується невдалими намаганнями перейти на російськомовне спілкування, носії трасянки й суржику підсвідомо відкидають зі своєї базової мови ті білоруські чи українські слова, які відрізняються від російських. Таким чином, лексичний склад цих мовленнєвих утворень становлять або слова, належні до спільного з російською мовою лексичного фонду, або ж російські лексеми, вжиті замість білоруських чи українських.

Поширення суржику перериває зв'язок української мови зі своїми питомими джерелами, передусім діалектними, відтак є явищем глибоко деструктивним. Суржик і трасянку слід трактувати як спадок посиленої русифікації радянського режиму, як явища, перехідні від української і білоруської мов до російської [Цыхун 2000: 54–55]. Вище було наведено висновок дослідників функціонування трасянки в межах однієї родини про її перехідний від білоруської до російської мови характер [Генчэль, Тэш 2007: 89].

Подібне порівняльне дослідження змішаного мовлення, властивого представникам різних поколінь, на українському матеріалі не проводилось. Проте аналогічний висновок щодо перехідного характеру суржику підтверджують інші дані, а саме результати територіального розподілу побутування змішаного українсько-російського мовлення.

Загальноукраїнські опитування, які провадив Київський міжнародний інститут соціології для вивчення лінгво-етнічної ідентифікації населення України, починаючи з 1996 р. до 2003 р., передбачали й завдання виявлення груп суржикомовних осіб. Відповідне мовлення інтерв'юери фіксували на підставі спілкування з респондентами після закінчення інтерв'ю. Узагальнені результати дали цілісну картину розподілу суржикомовних осіб за регіонами, а також виявили динаміку розвитку цих мовних груп населення порівняно з україномовними і російськомовними.

Опитування недвозначно довели перехідний характер суржику. У тих областях, де в комунікації домінує одна з мов – українська або російська, кількість носіїв суржику є порівняно незначною (2,5 % в Західному регіоні і 9,6 % в Східному). Посилення демографічної потужності змішаного українсько-російського мовлення

спостерігається в областях Центральної України, причому розширення ареалу побутування суржику відбувається в східному напрямку (14,6 % в Західно-Центральному регіоні і 21,7 % в Східно-Центральному) [Хмелько 2004: 11].

Зафіксовані показники територіального поширення змішаної субмови ілюструють безсумнівну кореляцію між кількісним збільшенням групи суржикомовних осіб із демографічним употужненням російської мови на території України (24,2 % носіїв російської мови від загальної кількості населення – в Західно-Центральному регіоні і 46,4 % – в Східно-Центральному) [Хмелько 2004: 11]. Це дає підстави твердити, що змішаний українсько-російський ідіом формується як перехідний від українського до російського мовлення і доводить асиметричний характер взаємодії двох контактних мов – вплив російської мови на українську виявляє значно більшу потужність, що призводить до розмивання як стандартного, так і діалектного узусу української мови і формування деградованих змішаних форм мовлення, що мають властивості тимчасових утворень, перехідних до російськомовного спілкування.

У Південному й Східному регіонах, де російська мова посідає домінуючі позиції (82,3 % використання в Південному регіоні і 86,8 % у Східному), а відсоток використання української наближається до мінімального (5,2 % у Південному регіоні і 3,7 % у Східному), зменшується й кількість носіїв мішаної субмови (12,4 % в Південному регіоні і 9,6 % у Східному) [Хмелько 2004: 11].

Тенденцію до переходу суржикомовних груп до російськомовних підтверджують й узагальнені по всій Україні порівняльні дані. Як зазначає Валерій Хмелько, підсумовуючи результати опитування, в період 2000–2003 рр. порівняно з періодом 1996–1999 рр. частка населення, мову якого інтерв'юери ідентифікували як суміш української та російської, стала меншою. «За щорічними даними, що узагальнюють оцінки інтерв'юерів в опитуваннях 2000–2003 рр., – зазначає соціолог, – серед дорослого населення за цей період статистично значуще (на рівні $p < 0,01$) зменшилася поширеність суржику та збільшилася поширеність російської мови. Кількість користувачів російської мови з 2000 до 2003 рр. на 3,4 % зросла, а користувачів суржику на 4,4 % скоротилася. Зафіксоване певне збільшення використання української мови поки що статистично незначуще на рівні $p < 0,05$ » [Хмелько 2004: 11].

Той факт, що суржик розмиває передусім норми української мови, що призводить в кінцевому підсумку до зросійщення українців, підтверджує його переважна поширеність в середовищі етнічних українців. За даними опитування, використання суміші української та російської мов у 2003 р. зафіксоване серед майже 14 % етнічних українців, тоді як серед етнічних росіян носії суржику становлять лише 5 %, а серед представників інших етнічних груп – від 5 до 10 % [Хмелько 2004: 11–12].

Як показують фокус-групові дослідження, проведені восени 2006 р. у Києві, Львові, Луцьку, Донецьку і Одесі в рамках міжнародного проекту «Мовна політика в Україні: лінгвістичний та антропологічний аспекти та подальші перспективи», абсолютній більшості респондентів властиве негативне ставлення до мішаного мовного різновиду. Респонденти вважають, що суржик виникає внаслідок недостатнього знання і української, і російської мов, що ним говорять люди з низьким рівнем культури, пор. такі визначення: *Суржик як заміна двох повноцінних мов не є прийнятним (львів'янка); Суржик – це коли ви... не вмієте говорити ні на одній мові нормально... і мішаєте слова (львів'янка); Когда коверкают слова (киянка); Это незнание украинского (киянка); Это если человеку языки не даются даже такие простые языки, родственные, как русский и украинский (киянин); Неумение как-то систематизировать в памяти языки и правильно говорить (киянин); Это смесь бульдога с носорогом (киянин); И некрасиво, и смешно, лучше на одном языке разговаривать (одесит); Эстетически я не воспринимаю, это неприятно (одеситка); Получается, ни русского нормального нет, ни украинского (донецчанка); Может быть, это еще из-за незнания языка. Допустим, приехал кто-то из Белоруси на Украину, да, и он хочет разговаривать на русском или на украинском, и он не может чисто разговаривать, у него домешиваются свои слова и получается суржик (донецчанка); Это без осознания, это, знаете, когда человек говорит и не осознает, на каком языке он говорит. Вот я говорю, допустим, слово русское, говорю украинское, нечетко понимаю, что здесь я говорю по-русски, а здесь по-украински. Когда человек, извините, несет все подряд и не понимает. Он считает, что он просто говорит просто на каком-то языке (донецчанка)* та ін.

Означення, які респонденти з фокус-груп вживають щодо суржику, також мають негативні конотації: *нечиста мова (лучанин); це грязна мова (лучанин); это уже засоренный язык (киянин); это ломаный язык. Это ломаный и получается. И не русский, и не украинский, а что-то такое (донецчанин); люди расслабляются, такой получается пожмаканный язык. Хорошего мало (донецчанин).*

Як уже було зазначено, спроби узагальнення, систематизації рис суржикового мовлення ускладнюються тим, що в ньому змішування елементів двох мов відбувається довільно і має спонтанний характер. За моїми спостереженнями над мовленням мешканців міста Долинської, районного центру Кіровоградської області, суржик може мати різні форми вияву навіть на індивідуальному рівні, кількісне співвідношення елементів двох мов у ньому може залежати від співрозмовника і від комунікативної ситуації. Зразки суржикового мовлення, навіть записані в одній області і від інформаторів однієї вікової групи, засвідчують значні розбіжності у співвідношенні українських і російських елементів у мішаних ідіолектах.

Водночас державний статус української мови змінив, принаймні на офіційному рівні, характер міжмовних відносин і підняв престиж української мови. В перспективі, за умови впровадження послідовного мовного планування, зокрема українізації системи освіти, яка вже здійснена в більшості регіонів, мішана субмова може звузити ареал побутування, поступившись місцем українській літературній мові та координативному білінгвізмові. За наявності нормативних стандартів обох контактних мов мішаний субкод не має шансів на стабілізацію і більш-менш тривале існування.

2.5. Соціальні діалекти

2.5.1. Загальне визначення

Однією з найактуальніших проблем соціолінгвістики є дослідження соціальних діалектів.

Соціальні діалекти (або **соціолекти**) – це варіанти національної мови, пов'язані з існуванням соціальних груп, об'єднаних певним типом зв'язку. У близькому до цього значенні вживається також термін *жаргон*. В енциклопедії «Українська мова» *жаргон* визначено як «один з різновидів соціальних діалектів, що відрізняється від загальноновживаної мови використанням специфічної експресивно забарвленої лексики, синонімічної до слів загального вжитку, фразеології, іноді й особливостями мови» [Винник 2007: 190].

Взаємодія територіальних і соціальних діалектів із загальнонародним розмовно-побутовим мовленням і літературною мовою у різні історичні епохи виявляється по-різному. Якщо територіальне членування мови належить до доісторичних часів і пов'язане ще з періодом племінної диференціації, то соціальні діалекти виникають у пізніший період розвитку і відображають у мові соціальну стратифікацію суспільства. Існує різниця і в якісних характеристиках територіальних і соціальних діалектів. Територіальний діалект – це мовна система, що виявляє свою специфіку на всіх мовних рівнях – фонетичному, лексичному, словотворчому, морфологічному і синтаксичному, тоді як соціальні діалекти вирізняються лише на лексичному рівні. Тому дехто з науковців пропонує визначати їх як *соціальні лексичні системи* [Жирмунский 1936].

Крім того, територіальний діалект, особливо в минулі епохи, був для його носіїв переважно єдиною мовою спілкування з оточенням, тоді як соціальний діалект, уживаний в різних побутових сферах міської комунікації, співіснує у свідомості його носіїв, як правило, поряд із нормативною літературною мовою – і писемною, і усною, виконуючи функцію певної лексичної підсистеми, використання якої можливе лише за певних обставин – або в межах своєї соціальної групи, або у визначеній комунікативній ситуації.

Існує ще одна суттєва різниця між територіальними і соціальними ідіомами, що протиставляє їх за ознакою *стабільність/змінність*. Територіальні діалекти побутують як стабільні, впорядковані на локальному рівні мовні системи, що виникли задовго до початків формування загальнонаціональної літературної мови, натомість сленг і жаргони утворюються як додаткові до літературної мови лексичні системи, головною рисою яких є рухливість, змінність, постійне поповнення й оновлення словникового складу. Жаргони, особливо молодіжний, відрізняються від територіальних говірок приблизно так, як традиційний для певної місцевості народний селянський одяг відрізняється від швидкоплинної, постійно оновлюваної міської моди.

Для позначення соціальних різновидів мови до недавнього часу вживалися як синонімічні терміни *арго*, *жаргон*, *сленг*. Проте з розвитком соціолінгвістичних студій спостерігається тенденція до диференціації відповідних термінів.

Термін *сленг* (*сленг*), як було зазначено вище, в сучасному науковому дискурсі позначає різновид розмовного мовлення з широкою соціальною базою.

Назва *арго* (*арго*) закріпилась за тими соціолектами, головною функцією яких є втаємничення мови. За визначенням енциклопедії «Українська мова» «арго (франц. Argot – жаргон, первісно – жебрацтво) – один з різновидів соціальних діалектів, штучно створювана умовна говірка якої-небудь вузької замкненої соціальної або професійної групи, незрозуміла для сторонніх» [Винник 2007: 31].

Натомість термін *жаргон* (*жаргон*) вживається щодо групових ідіомів, які мають відкритий характер.

У минулому терміну *жаргон* надавалось стилістично зниженого значення, що можна простежити за словниками. Приміром, «Словник чужомовних слів» 1932 р. дає таке визначення *жаргону*: «1) зіпсована різними сторонніми впливами говірка; 2) умовна штучна мова людей якогось фаху (злодійський жаргон)» [Бойків, Ізюмов 1996: 168]. Як було зазначено, у другому значенні в сучасній науковій літературі використовується термін *арго*.

В укладеній в діаспорі «Енциклопедії українознавства», де авторство більшості мовознавчих статей належить Ю. Шевельову (Шереху) і О. Горбачу, термін *жаргон* трактується як застарілий, пор його визначення: «давніше популярне окреслення професійно-групових *арго* та *сленгів*, ніби “попсованих діалектів”, так само жаргоном називали розмовну мову середньо- і східноєвропейських жидів, ніби “зіпсовану” горішньо-німецьку говірку, т. зв. ідиш» [Енциклопедія українознавства, т. 2 1993: 663]. Негативна конотація слова зберігається і в сучасному побутовому мовленні та публіцистичному дискурсі.

У радянський період дослідження соціальних діалектів було заблоковано внаслідок вилучення соціології й соціальних напрямів гуманітарних наук, що відповідало загальній марксистсько-ленінській

засаді формування радянського народу як соціально недиференційованої спільноти. В партійних документах радянський народ визначався як «нова історична соціальна і інтернаціональна спільність людей, що інтегрує в монолітну соціалістичну єдність усіх класів та соціальних груп, усіх націй та народностей СРСР. Радянський народ – стійке інтернаціональне утворення, що характеризується зближенням класів і верст соціалістичного суспільства, розвитком міжнаціональних форм єдності трудящих, згуртованих спільністю соціалістичного ладу, марксистсько-ленінської ідеології, комуністичними ідеалами робітничого класу, принципами інтернаціоналізму» [Українська радянська енциклопедія, т. 9 1983: 259].

У 1930-х роках у Радянському Союзі було заборонено й вивчення жаргонів. Дослідження з української жаргонології провадилися лише в еміграції, де низку розвідок з цієї тематики опублікував мовознавець Олекса Горбач.

Показово, що навіть у другій половині 1980-х років субкультури і пов'язана з ними соціальна диференціація мови розглядались в радянських наукових працях у контексті негативних явищ соціокультурного життя капіталістичних країн, пор. таке твердження: «...Роз'єднаність суспільства, зокрема, знаходить своє вираження в появі різних субкультур, із своєю ідеологією, своїми формами зовнішнього вираження, зокрема в костюмі, в формах поведінки, із своїми релігійними особливостями і зі своїми специфічними жаргонами і сленгами. Сленги – явище, протилежне койне або літературній мові: якщо остання орієнтована на спілкування всієї нації, то сленг об'єктивно має на меті її роз'єднання. І знов-таки показово, що в соціалістичному суспільстві сленги сприймаються як щось вкрай побічне й наносне, вони не закорінюються, оскільки не мають соціального коріння для свого розвитку» [Этнические процессы 1987: 53–54].

Сучасне пострадянське суспільство не становить того єдиного моноліту, який комуністична пропаганда закладала в поняття «народ». Соціум відкритого суспільства утворюють розмаїті групи зі своїми субкультурами, які вливаються в головне річище культури. За визначенням зарубіжного соціолога Марка Тіттлея, «у широкому розумінні, субкультура – це будь-яка група в складі більшої, збірної культури, члени якої мають інтереси, що відрізняються від інтересів тих, хто належить до головного річища культури. У вузькому розумінні – це будь-яка відмінна за стилем та ідентичністю група» [Тіттлей 2002: 123].

У сучасних постіндустріальних країнах соціальна диференціація мови стає універсальнішою і суттєвішою ознакою, ніж територіальна диференціація.

Між суспільними явищами і структурою соціолекту, а також його мовними засобами існує своєрідна залежність. Соціологія розрізняє три типи соціальних контактів і пов'язаних з ними сфер культури.

I. Сфера культури в безпосередніх контактах, тобто приватних і індивідуалізованих. Сюди належить сфера мовного спілкування в родині, а також мовні варіанти, що виникають у колі ровесників і друзів.

II. Сфера професійна, частково формалізована, що характеризується стандартними нормами поведінки, хоча в деяких ситуаціях дозволяє індивідуальну поведінку. Контакт відбувається в межах груп, які об'єднуються за принципом єдності цілей; у цій сфері утворюються професійні варіанти мови.

III. Сфера масової культури, що передбачає спільну, загальнодоступну комунікацію, спрямовану на взаємний контакт всіх соціальних груп. Засобом масової комунікації є загальнонаціональна мова у її писемній і усній формах [Grabias 1993: 226].

Соціолекти функціонують у двох перших сферах культури, обслуговуючи контакти безпосередні і професійні. В цих сферах виникають мовні різновиди товариських кіл, об'єднаних за інтересами (наприклад, мова шахістів, картярів, футбольних уболівальників тощо), середовищ ровесників (наприклад, молодіжний жаргон) і, нарешті, багатьох професійних груп – і тих, що займаються діяльністю відкритою, суспільно апробованою (наприклад, мова мисливців, солдат, моряків), і тих, що займаються діяльністю нелегальною (наприклад, злочинський жаргон) [Grabias 1993: 226].

Соціолект виконує такі функції:

- 1) об'єднує особу з колективом;
- 2) вирізняє певний колектив з-поміж інших суспільних груп, протиставляє його іншим групам;
- 3) стає знаряддям інтерпретації дійсності.

Соціолект, як кожна мова або ж підсистема мови, в певний спосіб інтерпретує дійсність, накреслюючи образ світу згідно з системою суспільних вартостей, які приймає група. Це виразно видно на мові злочинних груп – брутальна група створює брутальну мову, мова підтримує брутальну поведінку [Grabias 1993: 227].

Молодіжні соціолекти найчастіше виражають жартівливе, ігрове трактування дійсності.

Розрізняють професійні, групові (або корпоративні) соціолекти і таємні мови, або арго.

2.5.2. Професійні соціолекти

Професійні соціолекти (жаргони) – це додаткові до основної форми існування мови лексичні системи, властиві представникам певного заняття, промислу, а також професії або галузі виробництва. Термін «професійні жаргонізми» вживають звичайно на позначення образно-експресивних слів та висловів, що побутують в усному мовленні людей певної професії чи роду занять,

об'єднаних спільністю інтересів, звичок, соціального становища [Туманян 1985: 57]. Приміром, шахтарі у своїй професійній діяльності вживають такі жаргонізми: *балда* «важкий молот, яким забивають стояки кріплення, розбивають великі брили породи», *жак* «ручна ледідка», *лімонадка* «те саме», *баба яга* «підвісна дорога», *кільдим* «ко-мора на поверхні шахти», *нішар* «робітник очисного вибою, яким підготовляються заглиблення (ніші) у масиві пласта вугілля», *сранка* «м'який ґрунт, у якому неможливо укріпити стояк» [Дзендзелівський 1996: 350–351].

Кожна професія має спеціальний словник. До сфери професійної лексики належить також штучно створена наукова і технічна термінологія, яка має системний характер і фіксується в спеціальних словниках наукових або технічних термінів. Між професійною лексикою, що виникла природним шляхом, і штучно створеною термінологією існують точки дотику. В усній мовленнєвій практиці ці дві лексичні системи іноді змішуються. Однак штучно створена термінологія вирізняється більшою стійкістю, стандартністю й відсутністю експресивного забарвлення. На відміну від професійних жаргонів, вона не має територіальних варіантів.

Професійно диференційовані соціолекти зародились дуже давно. Виникнення їх було пов'язане з розподілом праці між членами соціуму. В українській мові здавна відомі *жаргони* козацтва, бурсаків, духівництва, різних професійних груп міського населення.

Певні професійні соціолекти, що побутували в минулому в Україні, зафіксовані в класичній літературі. І. Котляревський і Г. Квітка-Основ'яненко відтворили мову канцеляристів XIX ст. (Возний у «Наталці Полтавці», Финтик у «Москалеві-чарівнику», писар у «Конотопській відмі»), М. Кропивницький, Ю. Федькович, Б. Грінченко відтворили мову солдатів, Марко Вовчок в оповіданні «Дяк» та І. Франко – мову священників, І. Франко – також мову робітників-нафтовиків, Ю. Яновський – мову рибалок і моряків («Майстер корабля», «Шаланда в морі») тощо [Шерех 1951: 51].

Багатий матеріал для спостереження над процесами виникнення, функціонування й розвитку професійних соціолектів дає таке цікаве мовне явище сучасної технізованої культури, як комп'ютерний жаргон. Його інтенсивному розвитку на україномовній основі сприяє не тільки адаптація вихідних англomовних термінів, а й створення паралельних українських жаргонізмів. Для ілюстрації можна навести синонімічний ряд, що вживається в жаргоні українських комп'ютерників на позначення символу @: *блямба, бобик, вухо, жабка, капуста, ключка, комаха, короткозябла, личак, мавпа, масямба, метелик, мортик-ва, песик, собака, собачка* [Щур 2006: 15]. Наведені лексеми зафіксовані в спеціальному «Словнику комп'ютерного сленгу української мови» Ірини Щур (К., 2006), поява якого засвідчує розвиненість соціолекту

в українській мові. Як зазначає упорядник словника, комп'ютерний жаргон – це живий і динамічний шар української мови, що має свою структуру, закони формування й розвитку [Щур 2006: 6].

Комп'ютерний жаргон створюють програмісти й користувачі комп'ютерної техніки, які переважно є молодими людьми, тому відповідна лексична система має риси, що споріднюють її із загально-молодіжним жаргоном (див. нижче). Засоби його творення підпорядковані переважно емоційно-експресивній функції, в жаргоні превалює мовна гра, забава.

Не менш вагомою є й функція економії мовних ресурсів. Наприклад, найуживаніший комп'ютерний термін *материнська плата* (відповідник англ. motherboard) в жаргоні вживається у формах *материнка*, *мама*, *мамка*, технічний термін *дисковод компакт-диска* (англ. CD-Rom Drive) у сленгу має відповідник *сідюк*, *сідюшник* [Щур 2006: 8].

Лексична система цього професійного соціолекту відзначається надзвичайною динамічністю, що зумовлено інтенсивним розвитком комп'ютерних технологій. Із заміною однієї технології іншою змінюються й назви технічних засобів, відповідно на місці попередніх жаргонізмів з'являються нові. Приміром, за одне десятиліття зникли з ужитку такі сленгові позначення комп'ютерів, як *екстішка* «комп'ютер IBM PC AX», *двійка*, *двушка* «комп'ютер із процесором Intel 80286», *пень перший*, *пеньок сотий*, *сотка* «Pentium 100» [Щур 2006: 11], оскільки відповідні моделі вже застаріли.

Хоча більшу частину лексики цього професійного соціолекту (близько 70 %, за дослідженням І. Щур) становлять запозичення з англійської мови, їхня фонетична й морфологічна адаптація українською мовою, а також паралельні процеси творення слів з власне українського лексичного матеріалу свідчать про потужну креативну потенцію української мови, її здатність поглинати й пристосовувати до своєї специфіки різноманітні чужомовні елементи [Щур 2006: 21].

2.5.3. Групові, або корпоративні соціолекти (жаргони)

Групові, або корпоративні соціолекти (жаргони) зазвичай виникають у групах людей, тісно між собою чимось пов'язаних. Форми зв'язку бувають різноманітними, наприклад, спільне навчання в школі або у вищому навчальному закладі, служба в армії, заняття туризмом, спортом, колекціонування тощо.

Корпоративні соціолекти виникають у середовищі носіїв розмаїтих субкультур. Особливою активністю у творенні багатьох з них відзначається молодь. Саме в молодіжному середовищі виникають і обстоюють свій особливий статус різноманітні групи, об'єднані за інтересами й орієнтовані на створення власних, внутрішньо структурованих субкультур зі своїм специфічним словником, як-то рух

гіппі, панків, різні музичні «тусівки», байкери, футбольні болільники, наркомани тощо.

Психологічною мотивацією створення соціолектних лексичних систем є бажання їхніх носіїв бути оригінальними, дотепними, уникати затертих слів і виразів, вразити співрозмовника свіжістю й емоційністю вислову. Прагнення інтегруватися до групи виявляється не тільки у специфічному мовленні, а й у низці зовнішніх атрибутів, що маніфестують належність до неї, – у моді, зачісці, ритуалізації зустрічей, стилі «престижних» речей [Тищенко 2007: 72].

Лексика групових жаргонів за своїм призначенням суттєво відрізняється від професійних жаргонізмів. Формування спеціального професійного словника, як правило, зумовлює потреба назвати якийсь предмет або явище, з яким виробник має справу у своїй діяльності. Часто це якийсь особливий предмет, знаряддя професійної праці, мало відомий або й зовсім невідомий іншим людям.

Лексика ж групових жаргонів позначає переважно уже відомі предмети, якості, стани. Тут ми маємо справу не з понятійними синонімами, а з експресивно-оцінними, найчастіше стилістично зниженими синонімічними утвореннями.

Цим лексичним системам притаманний високий ступінь експресії. Так утворюються жаргони у відкритих молодіжних середовищах – учнівських, студентських, групах, пов'язаних із мистецькою діяльністю. В таких соціолектах надзвичайно розбудована синоніміка. Наприклад, у польському словнику студентського жаргону, опублікованому в 1974 р., що містить 10 тисяч слів, на поняття *гроші* зафіксовано 46 синонімів [Grabias 1993: 234]. Із сучасного українського студентського жаргону можна навести приклади таких синонімічних рядів: *торба – гаплик – хана – труба – глина – слива – ландиш – «кінець, крах чогось», герла – матильда – клава – тьолка – тітка «дівчина»* тощо [Дзюбишина-Мельник 2002: 15].

Метафорична експресивна лексика студентського жаргону з огляду на звичайні потреби комунікації видається надмірно розбудованою. Це зближує її з поетичною мовою. Думку про подібність поетичної мови і сленгу висловив данський мовознавець Отто Есперсен. Есперсен зауважив, що сленг є мовою жартівливою й ексцентричною. Це своєрідна гра, де нове виникає там, де фактично немає потреби в новому і де нові вирази поряд зі старими виконують функцію емоційного урізноманітнення [Grabias 1993: 234]. Очевидно, що в молодіжному жаргоні домінує гумор і грубувата емоція. Він відображає властиву молодіжним середовищам позицію – «аби було інакше і смішніше, ніж у звичайній мові», отже, спрямований на гру, на забаву.

Цікавим є й аналіз лексичного складу студентського жаргону, здійснений на основі польського словника. Лексика, пов'язана

із навчанням, становить тільки третину його. Причому слова з цієї сфери переважно є дублетами до загальновживаних, тобто їхню появу спричинили не комунікативні потреби (наприклад, до слова «екзамен» вживаються такі синоніми – *magiel, podejsście, recital, spowiedz*). Щоправда, в студентському жаргоні можна виділити і слова, які не мають відповідників у загальній мові і стосуються специфічних рис життя цієї групи, пор. наприклад, слова, що позначають «ситуацію перед іспитовою аудиторією» в польському студентському жаргоні – *bazar, czarny rynek, giełda, licytacja, przecena* та ін. [Grabias 1993: 231].

Решту словника становлять синоніми до загальновживаної лексики, причому найбагатшим є лексичний шар, пов'язаний з емоційним життям, зокрема синоніми на поняття, що окреслюють любов і дружбу, становлять четверту частину польського словника студентського жаргону [Grabias 1993: 231].

Жаргонізми первісно виникають у малих групах, звідки частина їх потрапляє в ширші кола носіїв жаргону. Це можна проілюструвати на прикладі студентського жаргону. Наприклад, сучасний жаргон, який вживають студенти Києво-Могилянської академії, має свої специфічні слова, не відомі студентам інших вишів, наприклад: *фреш* – «студент-першокурсник»; *спецназ* – «студенти, які відвідують заняття з фізкультури у спецгрупах»; *бібліотека ботановичів* – «університетська бібліотека ім. Антоновичів»; *вірус ходячий* – з комп'ютерного жаргону, «набридлива людина»; *пластівці* – «учасники пластунського руху, пластуни»; *руммейт* (з англ. Roommate) – «людина, що мешкає в тій же кімнаті»; *перебендя* – «особа, що занадто часто в гуртожитку навідується в гості»; *забужко* (від прізвища відомої письменниці) – «забудькувата людина»; *повна катахреза* – філологічний термін (згідно з коментарем студентів-філологів, їм важко було зрозуміти, що це таке, тому почали вживати термін у значенні «чудернацька плутанина»); *начитатися Мамардашвілі* (від прізвища відомого філософа) – означає «говорити щось, що не тримається купи»; *мати високий ІДПЗК* – правничий термін, спершу «мати високі бали з Історії держави і права зарубіжних країн» (що було досить важко), тому почав вживатися у значенні «дуже розумна людина, така, що має клепку в голові»; *треба дискету змінити* – «потрібно відпочити»; *мишкою крутити* – «напружено думати»; *на прощу до Вернади* – «поїхати до Національної бібліотеки ім. Вернадського»; *старостяник* – «староста чоловічої статі»; *піти по манівці* (з англ. money) – «піти по стипендію»; *три бандуристки* – «комендантші гуртожитку» (зустрічають студентів «голосним співом»); *ксерити, робити копії* – «щось переписувати, списувати» *. Фахову літературознавчу термінологію полюбляють обігрувати у фамільярному спілкуванні

* Приклади наведено за есеями з соціолінгвістики студенток НаУКМА Тетяни Нарчинської (2006 р.) і Оксани Бойко (2009 р.).

студенти-філологи. Як зазначила в есеї (2007 р.) студентка Юлія Кропив'янська, «такі слова, як *топос*, *дискурс*, *симулякр* та інші можуть використовуватись на позначення різних ситуацій. Ми, наприклад, часто кажемо *я не в дискурсі* замість «я не в курсі справи», *топос бухла* (коли йдеться про алкогольні напої), *це алюзія на...* (далі йде опис випадку з життя тощо)».

Насичений мовною грою, специфічний могилянський жаргон малозрозумілий поза університетським оточенням. Цікаву реакцію на нього почула одна зі студенток від незнайомої дівчини, чекаючи тролейбус на Троєщині, звідки могилянці, що мешкають тут у гуртожитку, добираються до університету: «Усі у феньках, з великими навушниками і розмовляють якоюсь незрозумілою українською, нахабні і дуже дивні».

Отже, молодіжні жаргони, на відміну від більшості професійних соціолектів із давньою традицією вживання, належать до змінних, динамічних систем. Тривалими в них є тільки механізми творення слів, самі ж слова виникають і зникають разом із зміною складу груп, хоча окремі жаргонізми проникають до загальнонародної мови.

Джерелами формування корпоративних соціолектів є територіальні діалекти, регіональна лексика, іншомовні запозичення, мова масової культури, ЗМІ, реклама. Великий вплив на молодіжну субкультуру справляють нині комп'ютерні технології. Відбувається й активна взаємодія, взаємопроникнення лексичних елементів, належних до різних соціолектів.

Значна частина жаргонної лексики утворюється шляхом семантичного переосмислення лексем загальнонародного словника: *чайник* «голова», *будка*, *вивіска* «обличчя», *тачка* «автомашина», *шпала* «висока людина», *зелені*, *капуста* «долари» тощо.

Активним джерелом поповнення жаргонізмів є також чужі мови. На сучасному етапі суспільного розвитку найбільше нових слів проникає в субстандартні підсистеми з англійської мови: *фейс* «обличчя», *мані* «гроші», *меседж* «повідомлення», *бойфренд* «друг, коханець», *бай* «бувай», *фрік* «дивак», *лузер* «невдаха», *крейзі* «божевільний», *шейкувати* «танцювати» тощо. Трапляються також запозичення з німецької мови: *ахтунг* «увага», *варум* «чому», *вассер* «вода, дощ», з арабської: *кайф* «блаженство, насолода», *кайфувати* «насолоджуватись» [Дзюбишина-Мельник 2002: 16]. Значну частину жаргонного словника становить лексика, запозичена з російської мови: *прикид* «одяг», *прикол*, *прикольнo*, *приколюватись* «жарт, цікаво, жартувати», *облом* «нехить до чогось, ліньки щось робити», *блін* – вставне слово тощо.

До поширених засобів творення молодіжної жаргонної лексики належить також скорочення загальноновживаних слів, у чому виявляється закон мовної економії: *комп* «комп'ютер», *дек* «декан», *клава* «клавіатура», *зад* «домашнє завдання», *фно* «фортепіано» тощо [Дзюбишина-Мельник 2002: 16].

Молодіжні соціолекти побутували в Україні і в минулих століттях. Наприклад, у романі «Люборацькі» Анатолій Свидницький відтворив жаргонізми, вживані у Кам'янець-Подільській духовній семінарії в період його навчання в ній у 1851–1855 роках. У дослідженні, присвяченому зазначеному бурсацько-семінарському жаргону, Й. Дзендзелівський висловлює припущення, що учнівські соціолекти існували в Україні й у XVIII ст. [Дзендзелівський 1996: 353].

Жаргонізми, втім числі молодіжні, широко представлені в мові сучасної літератури, у творах Юрія Андруховича, Оксани Забужко, Любка Дереша, Анатолія Дністрового, Юрія Винничука, Юрка Іздрика, Ірени Карпи, Світлани Поваляєвої та ін.

Проникають жаргонізми і в мову ЗМІ, особливо у видання, радіо-і телепрограми, призначені для молоді. Вживання сленгізмів і жаргонізмів активізують ті газети, які надають перевагу фамільярно-розмовному стилю інформування читачів. Наприклад, журналісти львівської газети «Post Поступ», використовуючи стилістично знижену лексику для висвітлення політичних подій в іронічній манері, послуговуються й жаргонним словником. На сторінках газети можна натрапити й на тлумачення історії виникнення деяких львівських жаргонізмів, як, наприклад, у статті Юрія Винничука «Епоха розвинутого рагулізму»: «Є таке гарне львівське словечко “рагуль” яке успішно проникло в жаргон й обросло різними похідними поняттями. У Львові рагулями, або рогулями, називали мешканців передмістя, яких від міста відокремлювали рогульки, рогатки чи то пак шлагбауми на дорогах. Вїзд на возах до міста дозволявся тільки вночі, а на світанку, спродавши свій товар перекупникам, селяни і передміщани полишали місто. Отже, рогулями були прості неосвічені люди, і коли когось хотіли охарактеризувати як людину недалеку, то називали рагулем. Від рагуля походить поняття рагулізм. І, думаю, нікого не здивує той сумний факт, що ми живемо в епоху розвинутого рагулізму» [Винничук 2009: 5].

2.6. Таємні мови, або арго

2.6.1. Професійні арго

Як було вже зазначено, терміном *арго* (*apro*) позначають групові мови, створені зі спеціальною метою втаємничення, вони мають бути незрозумілі для оточення.

Арго (*apro*) – це субмова декласованих груп населення – бродяг, старців, злодіїв, а також деяких професійних об'єднань, пов'язаних з відхожим промыслом – мандрівних торговців, яких в Україні й Росії називали *офенями*, коновалів, шаповалів-шерстобитів та ін. Останні соціолекти зникли разом із відповідним типом ремісничої або торговельної діяльності та цеховими об'єднаннями їхніх носіїв.

Перші зразки арго, зафіксовані в Європі ще в XVI ст. У слов'янських народів зразки цієї субмови записані значно пізніше.

В Україні в минулому існувала розвинена субкультура мандрівних старців-музикантів. Як вважають дослідники, вона виникла ще в XVI ст. і побутувала в різних областях країни до 30-х років минулого століття, коли її знищив більшовицький режим. У XIX ст. творчість народних співців-музикантів – кобзарів, бандуристів і лірників – зацікавила етнографів і письменників. Тоді було зроблено низку записів текстів і мелодій дум, псалмів і різножанрових пісень, що входили до репертуару старців-музикантів. У XIX – на початку XX ст. вдалося зробити й кілька досліджень внутрішнього устрою й побутового життя їхніх професійних об'єднань, члени яких тримали відомості про себе в таємниці. Було записано й зразки таємної мови цього середовища. Вона називалась *лебійською мовою* за найменуванням старця – *лебій*, або *дід*.

Уже в наш час розрізнені відомості про цю унікальну українську народну субкультуру зібрав і описав музикознавець Володимир Кушпет. Його праця «Старцівство: мандрівні співці-музиканти в Україні (XIX – поч. XX ст.)» містить словник і тексти *лебійського арго*. Ось один із його зразків:

Ухли, калину трипелий! Покнаєш ханджувати, зитай кумси, чесо, креса. Лакшаки в дікатимуть гомири – ні кир. На глуз хмряють ліндзе кирний. Прикнайш нашум – буртелію кіпси люсої ман табку устину. [Слухай, сліпчику молодий! Підеш у ходку, проси хліба, пшона, сала. Дядьки даватимуть горілки – не пий. На сміх людям будеш п'яний. Прийдем додому – палкою виб'ю, бійки гарної я тобі дам] [Кушпет 2007: 431].

Деякі лексеми з *лебійського арго* збереглися з тим самим значенням в сучасному жаргонному мовленні, як-от: *клевий* «добрий», *клево*, *клево*, *клеви* «добре», *лабушник* «скрипаль», *укираний*, *кирний* «п'яний», *хазька*, *хаза* «хата», *ухезити*, *хезити* «закалятися» [Кушпет 2007: 396, 397, 418, 415, 422, 399].

Окремі арготизми в сучасному жаргонному мовленні змінили значення, як-то: *гальомий* «здоровий» – сучасне *галіміий* з трьома значеннями «1) повний, абсолютний, який виявляється вищою мірою; 2) дурний; 3) поганий, низькопробний, низькосортний» [Ставицька 2003: 81], *лох* «людина» – сучасне «жертва злочину; тюхтій, роззява; некмітлива людина; некультурна, обмежена, позбавлена смаку людина; провінціал» [Ставицька 2003: 164–165].

Як вважає дослідник українських арго Йосип Дзендзелівський, прощацько-лірницька субмова мала регіональні різновиди. До такого висновку мовознавець дійшов, вивчаючи залишки цього арго на Волині (в Любомильщині й Ковельщині) під час експедиції 1956 року. У записах мови волинських лірників Й. Дзендзелівський виявив значну

кількість лексем, не відомих відповідним арготичним системам на інших територіях України й Білорусі. Цей висновок підтверджує, очевидно, й вживання окремої назви для волинського лірницького арго – його носії називали свою мову *шлепецькою* (тобто *сліпецькою*) мовою [Дзендзелівський 1996: 311].

Й. Дзендзелівський дослідив ще два професійних арго, що побутували на Волині до Другої світової війни, – таємну мову кожухарів у с. Нова Вижва Старовижівського району, яка мала назву *шнайдерської* мови (від *шнайдер* «кожухар, кравець»), і кравецьке арго селища Колки Маневецького району. Обидві ремісничі групи займалися відхожим промислом – ходили на заробітки по селах Волині й сусідніх територій. Як і в інших ситуаціях виникнення професійних арго, умови праці сезонних робітників спричиняли ізольованість, замкненість групи і потребу створення своєї окремої мови, яку б не розуміло оточення.

Дослідження Й. Дзендзелівського виявило в арготичних лексичних системах нововижвівських кожухарів і колківських кравців велику кількість запозичень з ідиш та німецької мови. В обох селах здавна поряд з українцями проживало і єврейське населення, яке також займалось кравецтвом і кожухарством. Відповідно й на створенні таємної професійної субмови цієї ремісничої верстви позначилась взаємодія української мови з мовою ідиш. Як зазначає Й. Дзендзелівський, «здається, це єдине арго, де майже всі числівники взяті з ідиш» [Дзендзелівський 1996: 282]. Мовознавець наводить також цікавий факт з історії міжмовної комунікації в досліджуваному професійному середовищі. Оскільки українці, які співпрацювали з єврейськими кравцями, добре розуміли ідиш, то останні, коли хотіли приховати щось із професійної специфіки від підмайстрів-українців, переходили у спілкуванні між собою з ідишу на іврит [Дзендзелівський 1996: 288].

2.6.2. Арго злочинців

Серед групових мов, створених з метою втаємничення змісту розмов від оточення, особливе місце посідає злодійський жаргон.

Якщо лексичною базою давніх професійних арго, в тім числі прощацько-лірницького, дослідники вважають діалектне мовлення різних регіонів [Горбач 2006: 176], то беззастережне віднесення злодійського арго, поширеного в Україні, до форм побутування української мови лишається проблематичним. На це свого часу звертав увагу Олекса Горбач: «Ще одна проблема, із якою доводиться стрінутися під час аналізу міського злодійського та вуличного арго на території України, – це його зв'язки зі спорідненими слов'янськими мовами – російською на території колишньої підросійської України (називаю тільки найважливіші центри – Одеса, Київ, Харків, Вінниця, Дніпропетровськ) та з польською на території колишніх підполь-

ських земель (Львів, Тернопіль, Дрогобич та Станіславів). Майже в кожному випадкові населення цих міст володіє обома мовами – українською та російською чи українською та польською. Частині бодай злочинсько-вуличного світу притаманне мандрування до інших більших чи менших міських центрів якогось адміністративно-політичного простору, зазвичай держави... Ці обставини сприяли витворенню на території Східної України злочинського койне, майже ідентичного із загальноросійським, а на території Західної України – словникового койне, дуже наближеного до іншоміських польських койне Кракова та Варшави» [Горбач 2006: 172].

Арготизми міського дна Львова кінця XIX – початку XX ст. зафіксовані в прозових творах тюремного циклу Івана Франка. Дослідження злочинського аргю, відображеного в мові персонажів Франкової прози, засвідчують наявність у ньому значної кількості запозичень з інших мов – германізмів (*буржер*, *цувакс*, *фраер*, *кумпан*, *яндруста* ін.), полонізмів (*жолоб*, *парх*, *клапач*, *цюпа*, *лельом-полельом* та ін.), гебраїзмів (*бахурі*, *ганделес*, *капурес*), грецизмів (*кимати*, *шіврити*, *клявий*, *майхер*), а також запозичень з угорської, чеської та румунської мов [Ціхоцький 2004: 12]. Ще одним джерелом поповнення лексичного складу цього аргю є метафоричне та метонімічне переосмислення загальновживаних слів [Ціхоцький 2004: 12].

Як засіб мовної характеристики середовища міських низів арготизми вживались також у прозі А. Тесленка, В. Винниченка, І. Микитенка.

Активізація жаргонного й арготичного мовлення відбувається в переломні кризові періоди суспільного життя. Наприклад, у Росії після більшовицького перевороту 1917 р. жаргони й аргю культивувались як «мова пролетаріату» на протигагу «буржуазно-інтелігентській мові» [Кочерган 2003: 315]. Процеси демократизації російської літературної мови активно відбувались в 1920-х роках, але вже в 1930-х роках вживанню арготизмів було оголошено війну, після чого їх засудив і Д. Ліхачов [Горбач 2006: 169].

Сучасний україномовний «Словник жаргону злочинців» О. І. Поповченка, виданий у 1996 р., у більшій своїй частині, очевидно, спільний з російським злочинським аргю. Словник містить 5 тисяч слів і виразів. Найхарактернішою його рисою, властивою жаргонній лексиці загалом, є високий ступінь варіативності. Як свідчить дослідник російської кримінальної субкультури В. Ф. Пирожков, в аргю злочинців відомо близько 180 слів на позначення повії і понад 125 – із значенням «донощик» [Поповченко 1996: 6].

Велику за обсягом лексико-семантичну групу, представлену в словнику, становить термінологія, яка позначає різні злочинські «спеціальності», наприклад: *скорохід* «злочин, який швидко обкрадає квартиру (п'ятихвилинник)», *семафор* «група злочинців однієї спеціалізації», *фірмач* «спекулянт-валютник», *скрипаль* «той, хто викрадає

речі з жіночих сумочок», *майданник* «вокзальний злодій», *ширмач* «підсобник кишенькового злодія», *ракло* «той, хто займається крадіжками; босяк» тощо.

Розгалужену синонімію має в злодійському жаргоні дієслово «красти»: *торгувати, працювати, стирити, купити, збондити* тощо; дієслова на позначення невдалої крадіжки: *завалитися, засипатися* тощо.

Звичайно, багато назв має ця субмова на позначення своїх постійних ворогів – працівників міліції, карного розшуку, суду: *мент, мільтон, лягавий (лягаш)* «міліціонер», *пеленгатор* «співробітник ДАІ». Працівників московського карного розшуку кримінальний світ називає *мурками*, також *жабами, лягушками*. До речі, розмовне мовлення поповнюють і слова, що вживаються в міліцейському соціолекті, наприклад: *бомж* (з рос. «без определенного места жительства»), *беспредел* (рос. «беззаконня», «безправ'я»).

Лексиці злодійського жаргону властивий цинічний евфемізм (заміна грубого слова начебто нейтральним, пом'якшеним), що намагається приховати звичайними за зовнішньою формою словами різні кримінальні дії – як зазначено вище, замість «красти» злодії кажуть *торгувати, працювати, купити*, замість «вдарити когонебудь ножем» – *подряпати пером, крити ширму* означає «займатися кишеньковою крадіжкою», *маслина* – це «куля, патрон», *бала-лайка* – «револьвер» тощо.

У цьому цинізмі відображається специфічна психологія людей кримінального світу, презирство до норм і правил людського співжиття, бравада і грубість. Як зазначає В. М. Жирмунський, у цьому жаргоні «іронія і гумор, глум і презирство до оточення породжуються не стільки позитивним соціальним ідеалом, скільки нігілістичним запереченням всіх загальнозначущих соціальних цінностей, анархічним бунтарством і цинічним аморалізмом» [Жирмунський 1936: 163].

До ще однієї характерної риси арготичного словника належить полісемія. Наприклад, одне з найчастотніших слів злодійського лексикона *фраєр* зафіксоване в праці О. Поповченка з шістьма значеннями – «потенційна жертва; інтелігент; недосвідчений злодій; стиляга; відповідальний працівник; помічник злодія» [Поповченко 1996: 106].

Як і арго минулих століть, сучасна субмова містить чимало іншомовних запозичень: *фатер* «батько», *паренти* «батьки», *прайс* «ціна, гроші», *бакси (гріни)* «долари», *бан* «вокзал» тощо. Походження деяких арготизмів засвідчує їхню ігрову, розважальну функцію: *парижанин* «той, хто приїхав з сільської місцевості»; *фігаро* «в'язничний перукар»; *шаляпін* «сирена».

Лаконічну, але надзвичайно влучну характеристику арго знаходимо в романі Віктора Гюго «Знедолені»: «Арго з незапам'ятних часів... ніщо інше, як огидна, тривожна, підступна, зрадлива, отруйна, жорстока, підозрілива, підла, глибока, фатальна мова» [Гюго 1996: 143].

Вчення про білінгвізм перебуває в стадії становлення. Соціолінгвістичні дослідження двомовності провадяться в різних країнах і поки що переважно накопичують матеріал для майбутніх теоретичних узагальнень, що могли б визначити надзвичайно різноманітні типи білінгвізму й закономірності його розвитку.

Комплексним дослідженням білінгвізму займаються кілька наук. Він цікавить психологів, які вивчають двомовність під кутом зору механізмів утворення мовлення та сприймання його (виділяють окремих розділ психології – психологію білінгвізму). Лінгвістика досліджує двомовність у зв'язку з текстом (проблеми білінгвізму вивчає теорія мовних контактів). Соціологія розглядає зовнішні щодо мов закономірності, які впливають на функціональний розподіл і стан двох мов, що існують в певний історичний період у тому чи тому колективі [Верещагин 1969: 3–4].

Термін білінгвізм походить від лат. *bi* «два» і *lingua* «мова». У синонімічному значенні вживається український термін *двомовність*.

Одне із загальновідомих визначень білінгвізму належить американському мовознавцеві Уріелю Вайнрайху, яке він дав у праці «Мовні контакти», яка вийшла в 1953 р.: «Навперемінне використання двох мов називається білінгвізмом, а людина, яка ними користується, є білінгвом» [Вайнрайх 1979: 22].

У подальших дослідженнях білінгвізму це поняття дістало уточнення й розширення. Зокрема, провідний російський соціолінгвіст О. Швейцер зауважив, що у визначенні білінгвізму обов'язково має бути присутнє посилання на мовний колектив, який є носієм двомовності, у зв'язку з чим дефініція, запропонована У. Вайнрайхом, є неповною. «...У соціолінгвістичному розумінні білінгвізм – це співіснування двох мов у рамках одного й того ж мовленнєвого колективу, – зазначає О. Швейцер, – що використовує ці мови у відповідних комунікативних сферах, залежно від соціальної ситуації та інших параметрів комунікативного акту» [Швейцер 2009: 115]. Згідно з цим поглядом, дві мови, які обслуговують один мовний колектив, утворюють єдину соціально-комунікативну систему і перебувають у відношеннях функціональної доповнюваності одна до одної [Швейцер 2009: 115–116]. Цілком очевидно, що у визначенні

білінгвізму, запропонованому О. Швейцером, відображено соціолінгвістичний характер відношень між російською мовою і мовами національних республік в колишньому СРСР.

Дослідниця українсько-російської двомовності Т. Бурда (Федорчук) дає таке визначення білінгвізму – «це володіння двома мовами, яке охоплює різні рівні знання мов і реалізується у практиці поперемінного активного чи пасивного їх використання залежно від комунікативних сфер, соціальних ситуацій, параметрів комунікативного акту, а також від соціальних та індивідуальних настанов» [Бурда 2002: 5–6].

У науковій літературі висловлювались погляди, що білінгвом можна визнати лише ту особу, яка досконало володіє двома мовами і вільно переходить від користування однією мовою до іншої. У такому значенні, наприклад, тлумачиться термін *двомовність* у «Словнику лінгвістичних термінів» О. Ахманової [Ахманова 1966: 125].

Але ще А. Мее зазначав, що за двомовності не можна досягнути однакового рівня знання двох мов. Більшість дослідників білінгвізму, в тім числі й українські вчені Ю. Жлуктенко та С. Семчинський, вважають, що у переважній більшості двомовних ситуацій обидві мови, якими володіє білінгв, посідають у його свідомості неоднакове становище.

У зв'язку з цим розрізняють *симетричний* і *асиметричний* білінгвізм. *Симетричний* білінгвізм – це той тип двомовності, за якого знання обох мов однакові, *асиметричний* – неоднакові.

Всередині асиметричного білінгвізму виділяють такі типи: *пасивний*, коли білінгв розуміє другу мову, але не володіє нею; *писемний*, що передбачає володіння лише писемною формою другої мови; *технічний*, коли білінгв володіє другою мовою в межах, необхідних для його професії.

Є. Верещагін розрізняє *рецептивний* білінгвізм, що дорівнює зазначеному вище пасивному; *репродуктивний* білінгвізм – вміння, що дозволяє двомовцеві цитувати вголос чи про себе прочитане й почуте; *продуктивний* білінгвізм – вміння самостійно породжувати висловлювання [Верещагін 1969: 22–25].

Існує ще ряд класифікацій типів білінгвізму, що базуються на розрізненні як кількісних, так і якісних ознак цього явища. Зокрема, за ціннісною орієнтацією мовців виділяють *горизонтальну* двомовність (коли мови однаково оцінюються мовцями) та *вертикальну* (коли одній або більше мовам надається перевага на шкалі цінностей щодо першої (рідної) мови). За рівнем розмежування контактних мов розрізняють *координативну* (чисту) та *субординативну* (мішану) двомовність [Чередниченко 2007: 55].

Дещо відрізняється від наведеної класифікація типів двомовності С. Семчинського, визначена за тією ж ознакою: *субординативна*

двомовність, «коли володіння білінгвом (двома мовами) неоднакове і коли соціальні моменти сприяють переважному використанню однієї мови за рахунок іншої»; *координативна* двомовність, «коли дві різні мови використовуються двомовцем у різних ситуаціях спілкування і між ними встановлюються певні відповідності, які при сприятливих умовах ведуть до інтерференцій, що можливі в обох напрямках»; *чиста* (або *ідеальна*) двомовність, «коли мовні механізми двох систем співіснують у свідомості двомовців без будь-якого зв'язку» [Семчинський 1996: 352–353]. Слід зауважити, проте, що останній тип двомовності С. Семчинський кваліфікує як «лише теоретично допустиму абстракцію» [Семчинський 1996: 353].

Білінгвізм описують також із погляду його кількісного поширення. За цією ознакою розрізняють *індивідуальний*, *груповий* та *масовий* (або *тотальний*) білінгвізм.

Індивідуальним білінгвізмом називають володіння і користування двома мовами окремими індивідами одномовної спільноти. Другу мову такі особи можуть вживати лише за спілкування з монологістами тієї спільноти, мову якої вони знають. Це переважно перекладачі.

Груповий білінгвізм, за якого до двомовців належить лише частина мовної спільноти, може спричинити ідеологічний та культурний вплив однієї країни на іншу.

Протилежним до індивідуального білінгвізму є *масовий* (або *тотальний*) білінгвізм. За певних умов, передусім у випадку колоніальної залежності одного народу від іншого, ціла мовна спільнота змушена вивчити, крім рідної, ще одну мову і використовувати її для спілкування у визначених обставинах. Якщо друга мова поступово переймає всі функції рідної, виникає небезпека зникнення рідної мови і перетворення білінгвів на одномовців, що переходять на другу мову спілкування.

Абсолютна більшість зарубіжних соціолінгвістів трактують явище масової двомовності, що його переживає певна національна спільнота, як перехідний етап в асиміляційному процесі витіснення однієї мови іншою. Досліджено, що за такого контактування двох мов одна прагне стати домінуючою, а друга стає підлеглою. Домінуюча мова витісняє підкорену прямо пропорційно до обсягу інформації, яка нею подається, і зворотно пропорційно до структурної диференціації цих мов. Зокрема, завдання мовно-культурного зросійщення українців і білорусів полегшувала структурна близькість їхніх мов з російською, тоді як асимілювати, приміром, естонців було значно складніше через віддаленість їхньої мови від контактної російської.

Двомовність країни на масовому рівні гармонійною ніколи не буває. Тому суто ідеологічний, а не науковий характер мало поширене в радянському мовознавстві трактування тотального білінгвізму неросійських народів радянської імперії як «гармонійної» національно-російської двомовності.

Висвітлення проблем українсько-російської двомовності було підпорядковано політичній меті маскування й виправдання процесів русифікації України. Попри очевидну невідповідність реальному станові мовної ситуації в країні, ідеологи від мовознавства стверджували, що «двомовність на Україні – це той вид білінгвізму, за якого обидві мови, що перебувають на високому рівні розвитку всіх своїх функціональних стилів, з однаковою широтою і рівною мірою використовуються народом» [Белодед 1981: 57]. Проблема двомовності в Україні визначалась як справедливо вирішена й гармонійна. Кон'юнктурність такої позиції особливо виразно виявлялась у тому, що факт масового використання українцями російської мови як головного засобу спілкування у великих містах трактувався як позитивне явище. У 1960-х роках з метою посилення впливу псевдотеорії про «гармонійну» національно-російську двомовність партійна верхівка впровадила тезу, згідно з якою російська мова оголошувалась другою рідною мовою неросійських народів СРСР.

Натомість у науці, що керується об'єктивними критеріями, доведено, що на масовому рівні двомовність у країні є, як правило, станом нестійкої рівноваги, яка має тенденцію або до перетворення на одномовність, або до розпаду єдиної держави на частини за мовною ознакою [Гак 1989б]. Останнє наукове спостереження підтвержують реалії сучасного мовного конфлікту, що спостерігається у таких двомовних на державному рівні країнах, як Канада і Бельгія. Так, під час референдуму 1997 р. для виходу франкомовної провінції Квебек зі складу Канади і перетворення її на самостійну державу не вистачило лише одного відсотка голосів [Погрібний 2003: 41].

Постійний конфлікт на мовному ґрунті характеризує двомовну Бельгію, яку населяють два народи – фламандці, що розмовляють нідерландською мовою, і валлони, які розмовляють діалектом французької мови. В країні встановлено мовний кордон, і навіть у Брюсселі, що його визначено як двомовний столичний округ, свого часу було заборонено батькам-фламандцям віддавати своїх дітей до шкіл з французькою мовою навчання [Національно-языковые отношения 1989: 110].

В останні два десятиліття білінгвізм, переусім українсько-російський, став одним з основних об'єктів соціолінгвістичних досліджень в Україні. Це засвідчує, зокрема, розгалуженість мікрополя, яке утворює цей термін з похідними композитними утвореннями: *білінгвізм (двомовність), індивідуальний білінгвізм, масовий білінгвізм, штучний білінгвізм, природний білінгвізм, регіональний білінгвізм, національний білінгвізм, соціальний білінгвізм, міжгруповий білінгвізм, внутрішньогруповий білінгвізм, індивідуальний / соціальний білінгвізм, масовий / індивідуальний білінгвізм, двосторонній білінгвізм, односторонній білінгвізм, початковий білінгвізм,*

прогресивний білінгвізм, інтегрований білінгвізм, адекватний білінгвізм, регресивний білінгвізм, залишковий білінгвізм [Верста 2007: 19]. Деякі із зазначених термінів перебувають в антонімічних відношеннях: *індивідуальний білінгвізм – масовий білінгвізм, природний – штучний, регіональний – національний, односторонній – двосторонній* [Верста 2007: 19].

Специфічний тип білінгвізму становить *диглосія*. Цим терміном, що походить від грецьк. δι(ς) «двічі» і γλῶσσα «мова», позначають одночасне існування в суспільстві двох мов або двох форм однієї мови, що вживаються в різних функціональних сферах. На відміну від білінгвізму диглосія передбачає обов'язкову свідому оцінку з боку мовців своїх мов за шкалою «високе – низьке» («урочисте – буденне», «літературне – розмовне»).

Термін *диглосія* запропонував американський лінгвіст Ч. А. Фергюсон. Дослідник проілюстрував відповідне явище прикладами співвідношення двох форм однієї мови – арабської класичної і місцевих арабських діалектів у країнах Магрибу, німецької літературної мови і швейцарсько-німецького діалекту, французької і креольської мов на острові Гаїті тощо [Мельничук 2007: 146].

У диглосній ситуації люди використовують один варіант мови – найчастіше місцевий діалект – у хатньому вжитку, а інший – найчастіше літературну мову – у громадських місцях [Вахтин, Головка 2004: 27]. Тому диглосію визначають також як «відносно стійку ситуацію, в якій, окрім діалектів мови... існує дуже несхожий на них стандартний, часто граматично складніший варіант, мова літератури, яку опановують головню в школі і використовують для більшості писемних і формальних цілей, але ніколи не використовують для звичайної розмови» [Вахтин, Головка 2004: 28].

Термін *диглосія* застосовують і до двомовних ситуацій, у такому разі йдеться про *різномовну диглосію*. Д. Фішман протиставляє білінгвізм диглосії в контексті, близькому до опозиції *індивідуальний/національний (масовий) білінгвізм*. Згідно з концепцією Д. Фішмана, білінгвізм характеризує індивідуальні здібності, а диглосія – соціальний розподіл функцій мов. Відтак білінгвізм – індивідуально-психологічний феномен, а диглосія – соціологічний [Швейцер 2009: 116–117].

Для оцінних визначень мов у диглосних ситуаціях використовували різні терміни: «висока/низька», «престижна/непрестижна», «домінуюча/підлегла», «мажоритарна/міноритарна» [Гак 1989а: 107].

Диглосний характер мало співвідношення російської і французької мов у середовищі російського дворянства XVIII–XIX ст.

Російський дослідник Б. Успенський відносив до диглосної також мовну ситуацію Київської Русі, коли роль високої писемної мови виконувала старослов'янська, а низької простонародної – місцеві діалекти [Успенський 1983].

Дослідники мовної ситуації України (Я. Радевич-Винницький, О. Тараненко) характеризують як диглосну українсько-російську двомовність у тому її стані, який сформувався за радянської доби. Російська мова набула у сприйнятті більшості населення УРСР рис вищої мови, важливої, обов'язкової, пов'язаної з категоріями влади і престижу, а до української ставились переважно як до нижчої, необов'язкової, маргінальної [Радевич-Винницький 1997: 152; див. також Тараненко 1996: 26].

Слід підкреслити, що зазначений стан не був зумовлений якостями самих мов – його спричинило панівне становище російської мови в СРСР.

Згідно з відомим висловом французького лінгвіста Андре Мартіне, «мова перемагає своїх суперників не в силу якихось своїх внутрішніх якостей, а тому, що її носії є войовничіші, фанатичніші, культурніші, заповзятливіші» [Мартіне 1972: 81–82]. На думку мовознавця і його послідовників, двомовність, поширена на певній території, є нестійким станом, рано чи пізно вона призведе до «глотофагії» – поглинання однієї мови іншою [Гак 1989а: 106].

«Диглосія призводить до неповноти функцій міноритарної мови, – зазначає В. Гак, – що відображається і на її внутрішній структурі, оскільки, приміром, цілі шари лексики в ній не утворюються або випадають з ужитку. Її соціо-психологічним наслідком нерідко виявляється мовне відчуження, яке детально досліджують зарубіжні лінгвісти. Останнє полягає в тому, що людина, яка не має можливості повноцінно користуватися рідною мовою і яка не опанувала повністю мажоритарну мову, фактично виявляється без засобів спілкування і випадає із числа активних членів суспільства. Тому у носіїв міноритарної мови може виникнути прагнення перейти повністю на мажоритарну мову, у деякого розвивається те, що американські лінгвісти називають “self-hatred” (самоненависть), тобто презирство й ненависть до рідної мови. В умовах двомовності міноритарна мова завжди може виявитися на шляху до знищення, а попередити цей процес можна лише за допомогою цілеспрямованих дій, що становлять частину мовного облаштування» [Гак 1989а: 107].

Відносини російської і української мов на території України в радянський період відбувалися відповідно до наведеної опозиційної моделі відносин мажоритарної, або домінуючої, і міноритарної, або підлеглої, мов. Особливість української ситуації полягала в тому, що до стану міноритарної була зведена мова чисельно більшого корінного етносу, тобто того етносу, який на своїй території мав утворювати домінуючу більшість. Проте в советській імперії українці на своїй власній території були зведені до стану *масового етносу*, тобто стали більшістю, підпорядкованою *домінантній меншості*. Як зазначає етнолог Володимир Скляр, «масовий етнос (підпорядкована

більшість) – чисельно найбільший, але підпорядкований етнос в умовах відсутності власної державності. За своїм статусом масовий етнос не відрізняється від меншинних груп і зазнає мовної та етнічної асиміляції з боку домінантної меншості. Масовий етнос, порівняно зі своєю чисельністю, менш представлений на верхніх щаблях суспільної піраміди. Підпорядкова більшість має нижчий рівень зосередження у великих містах, адміністративних та науково-освітніх центрах, порівняно з домінантною меншістю, для масового етносу характерна вища демографічна потужність, але нижча комунікативна, порівняно з домінантною меншістю» [Скляр 2010: 14].

Таким чином, двомовність українців як масового етносу є наслідком тривалого процесу мовно-культурної асиміляції, тимчасовим перехідним містком, по якому людність рухалась від української до російської одномовності. Здобуття державної незалежності спинило рух десь на середині між супротивними берегами. У цій непевній і хисткій позиції ми лишаємося досі, тоді як завдання збереження й зміцнення державної самостійності потребує рішучої зміни вектора двомовного розвитку. Немає сумніву в тому, що подальший інерційний рух до російської одномовності приведе країну до реінтеграції з Росією, як це вже трапилось з Білоруссю.

Слід сказати, що державний статус української мови сприяв підвищенню її престижу. В масовому опитуванні громадян України, проведеному восени 2006 р., на запитання, чи престижно сьогодні в Україні говорити українською мовою, 73,2 % респондентів відповіли ствердно. І хоча достатньо високою лишається престижність спілкування російською (ствердно на аналогічне запитання стосовно російської мови відповіло 64,7 % опитаних), вона все ж поступилася за цією ознакою українській [Масенко 2008: 110].

Це ж опитування показало, що громадяни України у своїй більшості погоджуються з твердженням, що українська мова є одним із символів державності України. Ствердно відповіли на це запитання 70,1 % респондентів, тоді як не погодились із таким твердженням усього 9,4 % за 18,2 % тих, хто обрав варіант відповіді «і так, і ні» [Масенко 2008: 346].

Підтримку з боку населення державного статусу української мови відображає й те, що більшість опитаних висловились за запровадження іспиту (атестації) з української мови для державних службовців. 50,9 % підтримали необхідність впровадження такого іспиту, за 34,5 % тих, хто висловився проти, і 14,7 % тих, хто не зміг визначитися з відповіддю [Масенко 2008: 312].

Але брак реальних державних заходів, спрямованих на впровадження механізмів контролю за виконанням мовного законодавства, загальмував процес розширення функцій української мови в суспільному житті. Збереження панівних позицій російської мови в ЗМІ

і масовій культурі, популяризація російської кіно- і телепродукції заблокували процес зміни міжмовних відносин, зберігши їхній дискримінаційний щодо державної мови характер. Відтак українські міста лишилися і в добу незалежності потужними осередками зросійщення.

Опитування, проведене в 2005 р. в Чернігові серед освіченої молоді віком від 22-х до 24-х років, засвідчило психологічне напруження, що його відчують молоді люди зі сформованою національною ідентичністю й усвідомленням цінності української мови перед труднощами реалізації свого бажання говорити українською в умовах постійного тиску російськомовного середовища міста.

Як підкреслила інтерв'юер, більшість опитаних зазначали, що українці мають говорити українською мовою, але самі при цьому відповідали російською [Литвиненко 2007: 9].

Ось кілька фрагментів із записаних інтерв'ю:

«Я понимаю, что надо (перейти на українську. – Л. М.). Но пока это, видимо, невозможно. Много раз уже говорила себе, что вот, завтра проснусь и начну всем отвечать на украинском, но это, как бросить курить, умом понимаешь, что так будет лучше, но для этого нужна большая сила воли».

«Но мы же украинцы, это логично, что украинцы должны говорить по-украински. Я чётко это осознаю. Я не могу объяснить почему, но я так просто чувствую. Я постоянно испытываю, как бы, чувство вины из-за того, что говорю по-русски, хотя я понимаю, что объективно я в этом не виновата».

«Наши дети – это, наверное, наш шанс что-то исправит. Я не хочу, чтобы мой ребенок мучился так как я из-за этого странного несовпадения. Хочу чтобы он даже не задумывался над тем, на каком ему языке нужно говорить, чтобы у него была одна родина и один родной язык, и чтоб в его сознании все сходилось: Украина – украинский язык» [Литвиненко 2007: 9–10].

У зв'язку з цим слід підкреслити хибність поширеної в російськомовній пресі України тези про вільний вибір мови, як і твердження про «насильницьку українізацію». Фіктивність цих усе ще впливових постулатів переконливо довів український етнолог Роман Кісь:

«Насправді в міському комунікативному середовищі людина неминуче підпадає під мовно-культурний диктат довкілля, під дію соціально-групового контролю, який уже на рівні дітей маргінала стає самоконтролем, що й створює позірне враження “добровільної” відмови від рідної мови і “власного” вибору російської. ...Дискурси нормують, “контролюють”... повсякденну поведінку людей, спрямовуючи цю останню у певні задані “русла” у межах певних взірців

комунікативної поведінки, котра є водночас поведінкою соціорольовою і відображає структури домінування, позиційного і соціопrestiжного статусу, врешті-решт структури підпорядкування, володарювання і залежності тощо. Ось чому, між іншим, і функціональна “занедбаність” українського мовлення у великих містах України... засвідчує не упослідженість, знехтуваність самої мови, а упослідженість (принижений соціокультурний статус) самих мовців» [Кісь 2007: 33].

Водночас Помаранчева революція довела, що зазначену асиметрію домінування євразійсько-русофонних дискурсів і третьорядності дискурсів власне українських легко ліквідувати «у спосіб насичування відповідного соціопростору (простору інфо-комунікативного) принаймні відносно якісним і модерним українським інфопродуктом та більш інтенсивною дискурсивною активністю на своєму власному лінгвокультурному ґрунті» [Кісь 2007: 34].

За спостереженнями етнологів, попри брак дієвої державної мовної політики, сам факт існування Української держави зумовив зростання чисельності україномовного населення на тлі скорочення російськомовного. Однак інерційний вплив радянської доби зберігається на Донбасі і в Криму [Скляр 2010: 21].

4.1. Загальне визначення. Критерії класифікації мовних ситуацій

Мовна ситуація – одне з головних понять соціолінгвістики і предмет її вивчення.

Мовною ситуацією називають сукупність форм існування однієї мови або сукупність мов, які використовуються в межах певних географічних регіонів чи адміністративно-політичних утворень для забезпечення комунікативних потреб.

Мовна ситуація охоплює соціальні умови функціонування мови або мов, сфери і середовища вживання мови або мов, форми їх існування. Базовим поняттям для визначення мовної ситуації є поняття *соціально-комунікативної системи*, яке охоплює всю сукупність мовних систем і підсистем, що їх використовує певна спільнота. Літературна мова, койне, різні говірки, діалекти, які вживає мовний колектив в одномовній ситуації, а також різні мови, що утворюють соціально-комунікативну систему в умовах білінгвізму і полілінгвізму, належать до компонентів соціально-комунікативної системи [Швейцер 2009: 133].

Мовні ситуації описують на основі кількісних, якісних і оцінних ознак.

До *кількісних ознак* належать:

1) кількість мовних утворень, що співіснують у певній мовній ситуації. Це може бути кілька мов або одна мова, а в її межах – певна кількість діалектів, говірок, інших форм існування мови;

2) кількість мовців, що користуються певною мовою, щодо загального числа населення території, яка досліджується. Цей показник визначає демографічну потужність мови;

3) кількість комунікативних сфер, які обслуговує кожна мова або форма існування однієї мови. Цей показник визначає комунікативну потужність мови.

За умов конкуренції двох або кількох мов у одній країні особливо важливим для виживання мови є її комунікативна потужність. За цим параметром мовні ситуації поділяють на *збалансовані* та *незбалансовані*. За збалансованої мовної ситуації обидві мови мають

однаково сильну комунікативну потужність. Як приклад часто наводять мовну ситуацію Бельгії, де співвідношення французької і фламандської (нідерландської) мов приблизно однакове. Водночас, на думку М. Кочергана, «збалансовані ситуації трапляються дуже рідко, а можливо, їх зовсім не існує» [Кочерган 2003: 327]. Мовознавець висловлює сумнів і щодо збалансованості бельгійської ситуації, де попри те, що більшість населення розмовляє фламандською (нідерландською) мовою, суспільні функції значною мірою перебирає на себе французька мова через більшу суспільну активність франкомовного населення [Кочерган 2003: 327–328].

Для визначення *якісних ознак* мовної ситуації враховують характер ідіомів, що співіснують на одній території, а саме: чи ці ідіоми належать до різних мов, чи вони є формами однієї мови і співвідносяться як літературна форма і діалект або ряд діалектів тощо. Для якісної характеристики двомовних ситуацій важливими є структурно-генетичні відносини між мовами, що співіснують, зокрема належать вони до споріднених чи неспоріднених мов, якщо до споріднених, то яким є ступінь їхньої спорідненості тощо. До якісних критеріїв належить також визначення функціонального розподілу мов – є він рівнозначним чи нерівнозначним [Кочерган 2003: 326–327].

Третій аспект, який необхідно враховувати при вивченні мовної ситуації, – це *оцінні характеристики* мов. Вони відображають ставлення носіїв мови до своєї, а також до інших мов, що функціонують на досліджуваній території. Суб'єктивні оцінні судження мовців відображають ціннісні орієнтації мовного колективу. Існує відмінність між тим, як люди використовують мову або мови (у випадку дво- або багатомовних ситуацій), і тим, що вони думають про свою мовну поведінку і мовну поведінку інших. Цю сферу поглядів називають «народною лінгвістикою», і вона також становить об'єкт зацікавлень соціолінгвістів. Далеко не завжди народна думка відображає реальну мовну поведінку, проте вона, взята сама по собі, становить суттєвий елемент соціолінгвістичної ситуації і заслуговує на окреме висвітлення [Брайт 1999: 110].

До оцінних понять, яке широко використовується, зокрема, в працях американських соціолінгвістів, належить *престиж мови*. Джошуа Фішман налічує п'ять різних значень цього терміна, а саме: комунікативна цінність, літературно-культурні досягнення, емоційна цінність, загальна повага, загальна популярність.

Ставлення соціуму до мови є надзвичайно важливим стимулом збереження або, навпаки, зміни мовної ситуації. Зміна у ставленні населення до мови може спричинити зміни у його мовній поведінці, а відтак може вплинути на мовну ситуацію.

Усі мовні ситуації поділяють на *прості (одномовні)* і *складні (багатомовні)*. Одномовні ситуації називають ще *ендогlossenними*, а багатомовні – *екзогlossenними*. Ендогlossenній ситуації властиве поширення

однієї мови в різних формах її побутування залежно від умов спілкування. В екzogлосній ситуації мовці користуються різними мовами, переважно двома, хоча в сучасному світі відомі й випадки тримовної, чотиримовної і навіть п'ятимовної ситуації [Кочерган 2003: 327].

Термін *мовна ситуація* вживають і стосовно одномовних країн, але головним об'єктом соціолінгвістичних зацікавлень є ті країни, які мають ситуацію двомовності (білінгвізму) або багатомовності (полілінгвізму).

4.2. Кількісні показники вживання української та російської мов.

Оцінні характеристики мов

Процеси мовно-культурної асиміляції та денаціоналізації, що відбувались за радянської доби, суттєво вплинули і на титульний етнос України. Хоча українці становлять найбільшу етнічну групу на своїй території, що нараховує, згідно з переписом 2001 р., 37 млн 542 тис. (77,8 % від загальної кількості населення), а росіяни належать до національної меншини, хоча й найчисельнішої – 8 млн 334 тисячі (17,3 %), частина етнічних українців змінила мовно-культурну ідентичність з української на російську. За даними перепису 2001 р., 14,8 % українців, що мешкають в Україні, вважають рідною мовою російську [Державний комітет].

Згідно з всеукраїнським масовим опитуванням 2006 р., співвідношення українців і росіян порівняно з даними перепису дещо збільшилось на користь українців *. На питання анкети «Ваша національність» 80,1 % опитаних відповіли «українець/українка», 16,6 % – «росіянин/росіянка». Представники інших національностей становлять 2,5 % від загальної кількості опитаних, 0,7 % осіб не вказали свою національну належність.

Водночас розподіл відповідей на запитання, що стосувалось визначення національності, але було сформульоване з акцентом на самоідентифікації, – «Ким Ви усвідомлюєте себе за національністю?», виявив певне, хоч і незначне, зростання групи тих, хто ідентифікує себе з росіянами, за рахунок зменшення української самоідентифікації: 77,0 % респондентів відповіли, що усвідомлюють себе українцями, 20,3 % – росіянами, 2,0 % – представниками інших національностей, 0,7 % – рівною мірою українцем/українкою і росіянином/росіянкою.

Слід зазначити, однак, що в групі наймолодших за віком респондентів (від 18 до 30 років) розбіжності між визначенням національ-

---

* Тут і далі подаємо опис мовної ситуації України за даними масового опитування, проведеного в 2006 р. в рамках міжнародного проекту «Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи» (див.: Масенко 2008: 96–131).

ності та національною самоідентифікацією не спостерігається. У цій віковій групі співвідношення тих, хто усвідомлює себе українцем/українкою або росіянином/росіянкою, становить 80,8 % до 18,1 %, тоді як у групі старших 60 років відповідне співвідношення 72,1 % до 24,9 %.

Водночас регіональний розподіл відповідей на це запитання виявив значні відмінності: Захід, Центр і Північ демонструють високі показники чисельності тих, хто визначає свою належність до українців (відповідно 94,2 %, 94,4 % і 92,3 %), тоді як на Сході й Півдні цей показник знижується до 60,6 % і 56,7 %. Відповідно в цих двох регіонах збільшується до 36,1 % і 39 % тих, хто усвідомлює себе росіянином/росіянкою, проти незначної кількості групи таких осіб на Заході, в Центрі й на Півночі – відповідно 2,4 %, 5,0 % і 5,7 %.

Частина респондентів, які ідентифікують себе як представників інших національностей, становить 2,6 % на Заході, 0,3 % у Центрі, 0,6 % на Півночі, 1,6 % на Сході й 2,6 % на Півдні.

Дані мовної ідентифікації респондентів засвідчують значно вищий порівняно з етнічним самоусвідомленням ступінь русифікації українського населення, що підтверджує відоме з соціо- і етнолінгвістичних досліджень спостереження, згідно з яким мовно-культурна асиміляція випереджає етнічну.

Розподіл відповідей на запитання «Яку мову Ви вважаєте своєю рідною мовою?» дав результати, які суттєво різняться від розподілу груп населення за етнічною ідентифікацією (рис. 1).

Українську мову визначили рідною 55,5 % населення, російську – 32,0 %, українську і російську однаковою мірою – 11,1 %, іншу – 1,4 %.

Цікаво порівняти ці дані з результатами перепису 2001 р., згідно з якими українську мову вважали рідною 67,5 % населення України, російську – 29,6 %, іншу – 2,9 % [Державний комітет]. Оскільки перепис не містив запитання щодо подвійної українсько-російської мовної ідентифікації, можна вважати, що подвійну мовну ідентичність в нашому опитуванні виявили головним чином ті респонденти, які в переписі 2001 р. визначали її як українську, оскільки саме в цій групі спостерігається значне зменшення порівняно з даними перепису – 55,7 % проти 67,5 % в 2001 р.

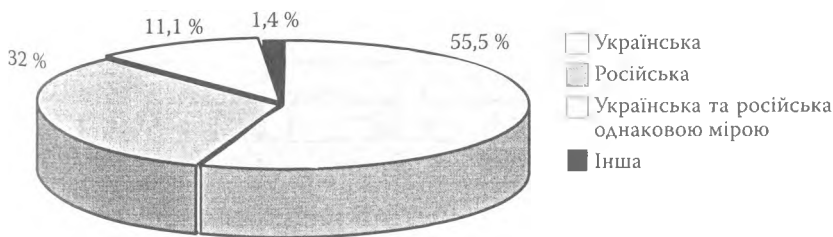

Рис. 1. Розподіл населення за визначенням рідної мови

Досить близькими до результатів нашого дослідження є дані опитувань, які провів Київський міжнародний інститут соціології протягом двох років перед переписом, у 1999–2000 рр., і які також містили варіант відповіді щодо подвійної мовної ідентичності. Результати цього опитування дали таку загальну картину визначення рідної мови: 54,4 % дорослого населення України вважали рідною українську мову, 30,4 % – російську, українську та російську – 12,4 %, іншу – 2,8 % [Хмелько 2004: 4].

Наслідки русифікації засвідчує той факт, що розбіжність між мовною та етнічною ідентифікацією властива переважно українцям і представникам інших, не українського й не російського етносів. Наприклад, за даними Всеукраїнського перепису населення, російську мову визначили рідною 14,8 % українців і 31,1 % представників інших національностей, тоді як відсоток росіян, які називали рідною не свою, а українську мову, дуже низький – всього 3,9 % [Державний комітет].

Водночас реальний стан процесів русифікації визначається не середньостатистичними показниками, а регіональними відмінностями. Діаметрально протилежні напрями цих змін поділяють Україну на дві частини, що свідчить про різноспрямованість асиміляційних процесів. За період 1989–2001 рр. у західних і центральних областях відбулось суттєве – на 27,0 % – скорочення осіб, що вважають рідною російську мову. В східних і південних областях, навпаки, їх частка зросла на 33,2 % [Скляр 2007а: 51]. Українці, що вважають рідною російську мову, зосереджуються переважно на Півдні та Сході – 87,9 % від їхньої загальної чисельності в Україні [Скляр 2007а: 51].

Наше опитування виявило такий регіональний розподіл відповідей щодо визначення рідної мови (рис. 2). Українську мову вважають рідною 91,6 % респондентів на Заході, 80,8 % у Центрі, 67,5 % на Півночі, 25,8 % на Сході і 29,5 % на Півдні. Дзеркальне відображення зазначеного демонструє регіональний розподіл тих, хто вважає рідною російську мову, – 2,6 % на Заході, 7,0 % у Центрі, 19,9 % на Півночі, 58,5 % на Сході, 56,7 % на Півдні.

Рис. 2. Регіональний розподіл населення за визначенням рідної мови

Подвійну мовну ідентифікацію, тобто визначили рідними і українську, і російську мови, виявили 2,4 % респондентів на Заході, 12,3 % у Центрі, 11,7 % на Півночі, 15,0 % на Сході і 11,8 % на Півдні.

Іншу мову вважають рідною 3,4 % на Заході, 0,0 % у Центрі, 0,9 % на Півночі, 0,7 % на Сході і 2,0 % на Півдні.

Ще виразніше асиметричний характер білінгвальної ситуації України засвідчує опитування 2006 р. у розподілі відповідей на запитання про мову спілкування респондентів у різних сферах суспільного життя. В цьому блоці дослідження узагальнені показники вживання російської мови не тільки дорівнюють українській, а й за певними параметрами перевищують її використання.

Зокрема, відповіді на пропозицію визначити мову повсякденного спілкування дали таку картину: сумарно 40,3 % опитаних у повсякденному житті спілкуються або тільки російською (25,2 %), або в більшості ситуацій російською мовою (15,1 %), сумарно 35,3 % спілкуються або тільки українською (22,4 %), або в більшості ситуацій українською (12,9 %), рівною мірою українською та російською мовами спілкуються 20,4 % опитаних, суржилом – 3,1 %, іншими мовами – 0,9 %. Регіональний розподіл відповідей про мову повсякденного спілкування представлено на рис. 3.

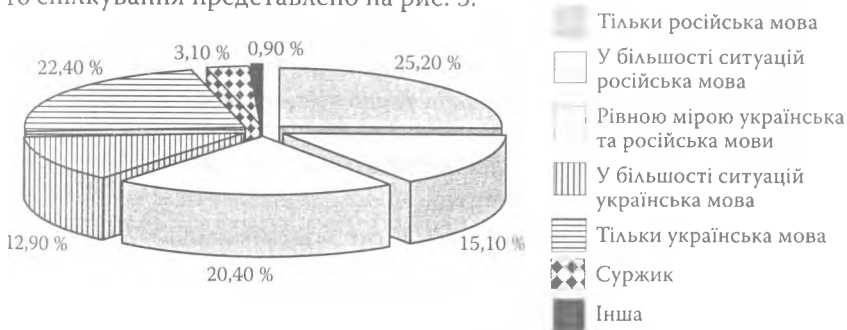

Рис. 3. Розподіл населення за мовою повсякденного спілкування

Таблиця 1. Розподіл по регіонах відповідей на запитання «В повсякденному житті Ви спілкуєтесь...» (%)

	Захід	Центр	Північ	Схід	Південь
Тільки російською мовою	0,8	3,0	14,0	43,9	49,0
У більшості ситуацій російською мовою	1,9	8,0	15,1	25,9	14,1
Рівною мірою українською і російською	5,0	19,7	38,2	21,6	17,1
У більшості ситуацій українською мовою	22,8	22,3	14,2	3,7	10,2
Тільки українською мовою	64,8	43,3	13,4	1,5	6,3
Суржилом	1,6	3,7	4,3	3,4	2,3
Інше	3,2	0,0	0,9	0,0	1,0

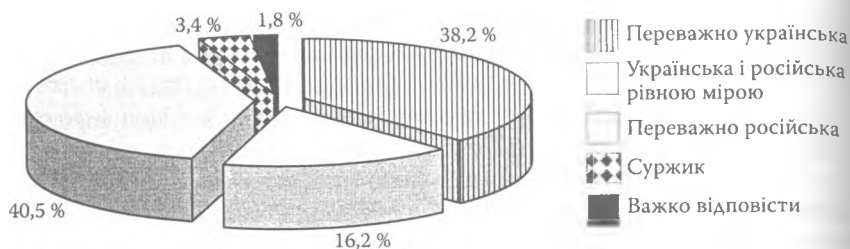

Рис. 4. Розподіл населення за мовою спілкування в родині

Трохи зростає – на 3,1 % – показник використання української мови в родинному спілкуванні (у цій сфері переважно українською спілкується 38,2 % респондентів), причому це збільшення відбулось за рахунок відповідного зменшення – до 16,2 % використання обох мов рівною мірою, тоді як показник російськомовного спілкування в родині (40,5 %), а також використання суржику (3,4 %) лишається практично таким самим, що й у спілкуванні в повсякденному житті (рис. 4).

Наслідки русифікації радянського періоду, що виявились у поступовому збільшенні демографічної потужності російської мови коштом витіснення української, засвідчують показники вживання мов у родинному спілкуванні трьох поколінь. Порівняльні дані щодо мови родинного спілкування найстаршого покоління – бабусь і дідусів респондентів, середнього – їхніх батьків, і молодшого – самих респондентів дали таку узагальнену картину (табл. 2).

Таблиця 2. Розподіл респондентів трьох поколінь за мовою спілкування (%)

Бабусі і дідуся респондентів спілкуються/спілкувалися між собою

переважно українською	українською і російською рівною мірою	переважно російською	суржиком
40,5	19,1	31,8	5,8

Батьки респондентів спілкуються/спілкувались між собою

переважно українською	українською і російською рівною мірою	переважно російською	суржиком
37,9	20,0	36,2	4,4

Респонденти спілкуються вдома з родиною

переважно українською	українською і російською рівною мірою	переважно російською	суржиком
38,2	16,2	40,5	3,4

Як бачимо, середньостатистичні дані засвідчують зменшення україномовного родинного спілкування від старшого до молодшого покоління на 2,3 % і зростання російськомовного на 9,3 %, причому певна частка респондентів перейшла від української до російської мови через етап двомовного спілкування в родині середнього покоління.

Водночас різні регіони виявляють різні темпи збільшення демографічної потужності російської мови. Найінтенсивніше процеси переходу з української до російської мови родинного спілкування відбувались на Сході, де показники вживання російської мови у трьох поколіннях є такими: 50,7 %, 61,4 % і 73,5 % (відповідне зменшення вживання української мови: 16,2 %, 11,5 % і 7,1 %).

На другому місці за збільшенням частки російськомовних осіб у третьому поколінні перебуває Південь, де переважно російською мовою в старшому поколінні спілкувалось 56,1 %, в середньому 58,0 % і в молодшому 64,6 % респондентів.

Близькими є показники зростання демографічної потужності російської мови на Півночі: 20,2 %, 19,3 %, 26,9 %.

Повільніше цей процес відбувається в Центрі, де показник вживання російської в родинному спілкуванні молодшого покоління навіть трохи зменшився порівняно з поколінням батьків. Тут з дідусями і бабусею спілкуються/спілкувались переважно російською 13,6 %, з батьками 16,9 %, а між собою 15,2 % респондентів.

Низькі показники демографічної потужності російської мови з тенденцією до ще більшого зменшення в останньому поколінні виявляє Захід: 4,0 %, 4,5 %, 1,9 %.

Водночас значну частину українських громадян нинішня мовна ситуація не задовольняє – в майбутньому вони хотіли би бачити її іншою.

Цікаві дані дав, зокрема, розподіл відповідей респондентів на запитання про те, який варіант мовної поведінки їхніх дітей (або майбутніх дітей) був би для них найбільш бажаним. Більшість опитаних (42,5 %) обрали для дітей варіант двомовності, тоді як за українську одномовність висловились 31,9 % респондентів, а за російську одномовність – 22,5 %. Як бачимо, уявлення українських громадян про соціолінгвістичну ситуацію, бажану в наступному поколінні, суттєво відрізняється від нинішньої. Слід звернути увагу на зменшення майже вдвічі порівняно з сучасною групою носіїв російської мови (22,5 % проти 40,5 %) частки тих, хто хотів би бачити тільки російськомовними і своїх дітей (або майбутніх дітей), що говорить про зміну масової свідомості на користь української мови. Щоправда, спостерігається незначне зменшення й прихильників української одномовності в наступному поколінні – 31,9 % проти 38,2 % нинішніх носіїв української мови.

Найбільшою (42,5 %) виявилась група тих, хто хотів би, щоб їхні діти говорили і українською, і російською мовами рівною мірою. Оскільки нинішні білінгви становлять значно меншу кількісно групу (16,2 %), слід зробити висновок про те, що значна частина російських одномовців, яка нині становить 40,5 % населення, вважає, що молодше покоління має володіти й українською мовою.

Позитивні зміни у ставленні до української мови, що відбулися за роки незалежності, підтверджують і такі спостереження киян, висловлені під час обговорення у фокус-групах:

Українська мова за п'ятнадцять років стала елітна мова. Люди, які спілкуються українською мовою, – це інтелігенти, це є еліта, хай вона буде маленька частина тієї чи іншої нашої України. Але як завжди по історії можна казати, що еліта в нас завжди була рушійною силою тих чи інших процесів (Світлана, викладач дитячого садка, вікова група 31–45 років, Київ).

Мне кажется, украинский язык больше становится в некоторых кругах модным, скажем. Даже иностранцы пытаются какие-то фразы озвучивать на украинском, чтобы все там вау. Прикольно... им нравится своими быть среди нас (Леся, адміністратор ресторану, 30 років, Київ).

А в целом, сразу напрашивается, не напрашивается, а приходит на ум Западная Украина. Они молодцы, они все говорят на украинском языке, это классно (Наталя, промоутер, 31 рік, Київ).

Слід зазначити, що, як показало опитування, більша прихильність українських громадян до білінгвальної мовної поведінки не означає таке ж визнання рівноправності двох мов на офіційному рівні.

У відповідях на запитання «Яким має бути статус української і російської мов в Україні?» більшість громадян висловились за збереження за українською мовою статусу єдиної державної – сумарно 53 % респондентів обрали той варіант відповіді, який передбачає державний статус лише за українською мовою. Близько 18 % (17,9 %) вважають, що поряд із державною українською можна надати статус офіційної російській мові в тих регіонах, де більшість населення цього прагне, і близько четвертої частини респондентів (24,8 %) висловились за рівноправний державний статус обох мов.

Як показало наше дослідження, державний статус української мови сприяє підвищенню її престижу. На запитання, чи престижно сьогодні в Україні говорити українською мовою, 73,2 % респондентів відповіли ствердно (з них 45,9 % обрали варіант відповіді «престижно» і 27,3 % – «скоріше престижно»).

Водночас лишається достатньо високим і престиж російської мови. На аналогічне запитання стосовно російської мови ствердно відповіли 64,7 % опитаних (з них 27,1 % обрали варіант «престижно» і 37,6 % – «скоріше престижно»). Слід, однак, звернути увагу на те, що за оцінним показником «престижність» російська мова не тільки

поступилась українській майже на 9 %, а й рівень впевненості респондентів у цій її якості значно поступається українській – відповідь «престижно» для української мови обрала майже половина респондентів, тоді як для російської – трохи більше чверті.

Високою є престижність в Україні й мови міжнародного спілкування – англійської. Цей її показник дорівнює 71,5 % (38,1 % респондентів обрали варіант відповіді «престижно» на запитання, чи престижно сьогодні в Україні говорити англійською мовою, і 33,4 % відповіли «скоріше престижно»). Як бачимо, за цим показником мова міжнародного спілкування трохи поступилась державній, але «обігнала» колишню мову міжнаціонального спілкування в СРСР.

Прихильність більшості громадян України, в тім числі російськомовних, до української мови підтверджують і фокус-групові опитування. Як зауважив респондент з групи київської молоді під час обговорення мовних проблем, *«в любом случае я не встречал на Украине человека, который бы сказал, что ему совсем не нравится украинский язык»* (Антон, 27 років, музикант, Київ). Чимало киян усвідомлює неприродність ситуації, коли мова, яку вони вважають рідною, не є мовою повсякденного спілкування в українській столиці:

Проблема не в українській мові, проблема в українцях, в їх психології, в комплексах меншовартості і тому подібних речах. Більше половини киян, я думаю, за 70 відсотків, вільно може розмовляти українською мовою. Половина киян, я знаю, в сім'ях спілкуються українською мовою, тільки виходять на вулицю – починається... (Сергій, 36 років, викладач, Київ).

Я все-таки думаю, що саме середовище і сформує в нас Україну як націю і все. І коли навколо атмосфера стане така, коли буде українська мова і збоку звучати, і зліва, і справа, і скрізь, тоді всі потроху почнуть забувати (російську) (Сергій, вікова група 31–45 років, інженер, Київ).

Для мене зараз рідна мова – це мова моїх дітей. Хоча мені мама, як кажуть, казки розповідала російською мовою. А зараз в мене троє дітей, три студенти. І всі троє спілкуються українською мовою (Світлана, 54 роки, інженер, Київ).

Я считаю, что это мой родной язык (украинский). Хотя я родилась и росла в советское время, поэтому это была русскоязычная среда. И это была русская школа. Одинаково владею и украинским, и русским языком (Олександра, вікова група 44–56 років, працівник музею, Київ).

Вы знаете, я поддерживаю, что скорее язык, который ближе к душе и который, скажем, если в России слышишь везде русский язык, то это не значит, что он родной. А наоборот, услышишь где-то украинский, думаешь: «Услышал рідну мову» (Антон, 27 років, музикант, Київ).

У нас по конституції, когда принимали, в конституции написано, что наша рідна мова є українська. В принципе это правильно, но опять-таки то, что принято, и то, как общее мнение народа, это не совпадает (Тетяна, 27 років, юрист, Київ).

Цікаво, що розподіл відповідей на запитання про престижність української мови по регіонах показав, що вона є престижною на всій території країни. Значно нижчим показником вирізняється тільки Схід, але й тут він охоплює понад половину респондентів. Об'єднання відповідей «престижно» і «скоріше престижно» на запитання «Чи престижно сьогодні в Україні говорити українською мовою?» дало такі результати по регіонах: на Заході ствердно відповіли на це запитання 87,9 %, у Центрі – 78,1 %, на Півночі – 76,0 %, на Сході – 56,3 %, на Півдні – 34,2 %.

Аналогічні відповіді на запитання «Чи престижно сьогодні в Україні говорити російською мовою?» розподілилися по регіонах таким чином: на Заході вважають, що «престижно» і «скоріше престижно» 43,1 % респондентів, у Центрі – 58,3 %, на Півночі – 71,7 %, на Сході – 74,5 % і на Півдні – 65,4 %.

4.3. Мови національних меншин

Наслідки попередніх асиміляційних процесів виявляються нині в тому, що мови етнічних меншин, крім російської, займають малий простір на мовній карті України.

Згідно з масовим опитуванням 2006 р., група громадян, що визнають рідними іншу, не українську і не російську, мову становить усього 1,4 % від загальної чисельності населення України. Ще нижчим є показник повсякденного спілкування іншою мовою – 0,9 % [Мовна політика 2008: 105].

Малочисельність рідномовців, належних до національних меншин, спричинена, як і зросійщення частини українців, русифікацією радянського періоду, коли російська мова, поряд з єдиною комуністичною ідеологією, була важливим засобом інтеграційних етнолінгвістичних процесів. Унаслідок цього чимало представників етнічних груп втратили свою мовно-культурну ідентичність і асимілювались свого часу в «нову історичну спільноту – радянський народ».

Результати перепису 2001 р. показали, що у функції мови міжнаціонального спілкування в Україні домінує не українська, що було б закономірним для державної мови, а все ще російська. Згідно з переписом, 62,5 % білорусів, 83 % євреїв, 88,5 % греків, 64,7 % німців, 58,7 % татар, 54,4 % грузинів, 30,3 % болгар, що мешкають в Україні, назвали рідною російську мову [Державний комітет].

З усіх національних меншин тільки поляки виявляють тенденцію до асиміляції з українцями: 71 % поляків, що мешкають в Україні, назвали рідною українську мову і тільки 15,6 % – російську.

Слід сказати, що поширене не тільки в публіцистиці, а й у науковій літературі твердження про те, що в Україні проживає 132 етноси, є хибним.

Як довів харківський етнолог Володимир Скляр, міф про 130 етносів України виник тому, що всеукраїнський перепис 2001 р. було проведено за стандартом загальнорадянського перепису 1989 р., згідно з яким в Україні нарахували 128 етнічних груп. Методику проведення перепису населення тоді забезпечувало Центральне статистичне управління СРСР за єдиними стандартами. Центральне статистичне управління УРСР не було самостійним органом, а підпорядковувалось Москві [Скляр 2007б]. Отже, до УРСР застосовували загальний перелік етносів, що проживали на всій території Радянського Союзу, і саме цей перелік нараховував 130 етносів. Відповідно в УРСР фіксували, наприклад, 10 нівхів, 19 ороців, 35 чуванців, 204 ненці, 113 абазинів, 25 алеутів і багато інших представників етнічних груп Радянського Союзу, кількість яких в Україні часто не перевищувала навіть 100 осіб.

У всеукраїнському переписі 2001 р. зберегли загальнорадянський перелік етносів 1989 р., лише замість поділу на групи, як це було в радянський період, їх розмістили в алфавітному порядку після українців. До 128 етнічних назв у цьому переписі було додано ще чотири: шведи, турки-месхетинці, канадці та чилійці, отже, загалом було зафіксовано 132 етнічні назви [Скляр 2007б].

До найважливіших критеріїв визначення статусу етнічної меншини, згідно з відомими зарубіжними теоріями, належать насамперед чисельність етносу, що впливає на можливість його етнічного самовідтворення, час перебування на території країни, тобто рівень укоріненості, а також тип розселення: дисперсний чи компактний. Представники окремих етносів, недавні мігранти та біженці до етнічних меншин не належать.

Згідно з цими критеріями, як довів В. Скляр, лише 17 етносів, що проживають в Україні, можуть мати статус етнічних меншин, оскільки чисельність кожного з них перевищувала в 2001 р. 30 тисяч осіб. Це росіяни, білоруси, молдовани, кримські татари, болгари, угорці, румуни, поляки, євреї, вірмени, греки, татари, цигани, азербайджанці, грузини, німці та гагаузи [Скляр 2007б].

Решта 114 груп не можуть мати статусу етнічних меншин. Це представники окремих етносів, переважна частина яких є мігрантами радянської доби та їхніми нащадками. «Частка всіх 114 етносів серед загальної чисельності населення України 2001 року складала лише 0,37 %, – зазначає В. Скляр. – Тому міф “про 130 етносів” не відповідає реаліям етнічних процесів в Україні» [Скляр 2007б].

Таким чином, розтиражована нині теза про багатокультурність України не відповідає дійсності. Насправді мовно-культурну ситуа-

цію нашої країни визначає дуалізм, на її території конкурують дві мови – українська як мова етносу, що йому належить ключова роль в утворенні Української держави, і російська як мова етнічного ядра Російської імперії.

4.4. Комунікативне середовище: вибір мови спілкування

Характер взаємин між різномовними громадами України висвітлюють результати аналізу розподілу відповідей на два запитання масового опитування, які стосувалися проблеми «перемикання коду». З'ясувати особливості мовної поведінки людей у типовій для більшості країни комунікативній ситуації, що вимагає від співрозмовника вибору спільної мови спілкування, були призначені запитання, якою мовою респондент говорить у присутності україномовних (і, відповідно, російськомовних) людей. Таке саме запитання ставили модератори у фокус-групових обговореннях, проведених у Львові, Луцьку, Києві, Одесі і Донецьку.

Перед аналізом розподілу відповідей на це запитання варто навести ще одні загальні дані щодо поширення в країні української і російської мов, ситуативної двомовності й мішаного мовлення. Проведене масове опитування передбачало додаткове до наведених вище показників демографічної потужності мов з'ясування їхньої поширеності за відповідями на запитання, якою мовою говорять у населеному пункті, де мешкає респондент. Загальний і регіональний розподіл відповідей на це запитання представлено в таблицях 3 і 4.

*Таблиця 3. Загальний розподіл відповідей
на запитання «В населеному пункті, де Ви мешкаєте,
більшість населення говорить...» (%)*

Українською	Російською	Як українською, так і російською	Суржиком	Інше
31,9	34,6	22,8	9,7	1,0

*Таблиця 4. Розподіл відповідей на запитання
«В населеному пункті, де Ви мешкаєте, більшість населення говорить...»
за регіонами (%)*

Мова спілкування	Захід	Центр	Північ	Схід	Південь
Українською	86,5	52,0	19,7	6,9	13,4
Російською	0	3,0	23,1	60,5	64,6
Як українською, так і російською	4,2	33,1	41,7	22,7	14,1
Суржиком	4,5	11,6	15,1	9,9	7,9
Інше	4,7	0,3	0,3	0,0	0,0

Рис. 5. Розподіл відповідей на запитання
«В населеному пункті, де Ви мешкаєте, більшість населення говорить...»
залежно від величини населеного пункту

Для вивчення характеру поширення української і російської мов, а також двомовності й суржику важливим є також розподіл відповідей на те саме запитання у населених пунктах різної величини (рис. 5).

Результати нашого опитування підтвердили дані анкетування, проведеного Інститутом соціології НАН України в межах проекту «Україна на порозі XXI сторіччя» впродовж 1994–2001 років, яке засвідчило значні розбіжності у використанні мов залежно від типу населеного пункту. Згідно з даними опитування, на січень 2001 р. 60,0 % респондентів назвали рідною українську мову, 38,1 % – російську, 1,8 % вважали рідними інші мови (Прибиткова 2001: 62).

Дослідження показало, що найбільшу прихильність до української мови виявляють сільські мешканці, вони ж найчастіше використовують її у сімейному спілкуванні. Щодо міського населення, то тут спостерігається така закономірність: чим більше місто, тим менше його мешканців визнає українську мову рідною і ще менше використовують її в сімейному спілкуванні. Згідно з даними зазначеного опитування, в якому поділ населених пунктів здійснювався, на відміну від нашого, за трьома групами (велике місто, невелике місто і село), в середньому по Україні 84,3 % мешканців сіл вважають рідною українську мову і 68,1 % спілкуються нею в сім'ї, у невеликому місті відповідне співвідношення становить 55,6 % і 30,6 %, у великому місті – 39,5 % і 14,9 %. Частка населення, що визначає себе як ситуативних двомовців, становить 18,9 % у селі, 30,1 % у невеликому місті і 24,4 % у великому місті (Прибиткова 2001: 65).

Згідно з цим же дослідженням, значні відмінності від мешканців інших великих міст виявляють у національно-мовній ідентифікації кияни. Тут спостерігається значно вищий, ніж у середньому у великих містах, відсоток осіб, які визнають українську рідною мовою (62,2 %),

а за ознакою «мова спілкування у сім'ї» лише показник україномовного спілкування наближається до середньостатистичного по великих містах (15,6 %), водночас показник російськомовного спілкування в сім'ї значно нижчий від середньостатистичного (30,0 %), але вдвічі порівняно з середньостатистичним зростає група двомовців (54,4 %). Загалом у Києві білінгвізм у сімейному спілкуванні поширений найбільше: тут використовують обидві мови у 2,2 раза частіше, ніж у великих містах, і в 1,8 раза частіше, ніж у малих (Прибиткова 2001: 64).

Переважаання україномовного спілкування в сільських місцевостях зумовлює побутування в певних колах соціуму стереотипного уявлення про українську мову як «сільську», що відображають такі погляди респондентів з фокус-груп:

Я думаю, що швидше вважають українську мову мовою села, тому що дійсно, якщо для Лівобережжя, Центру України, там українською говорять переважно в селах. І ще, можливо, радянський стереотип лишився. Тобто значення російської мови як общепонятного человеческого языка (Михайло, 22 роки, учитель історії, Луцьк).

В Одессе всегда было так: разговляеш українською мовою – «О, селяки приїхали» (Ігор, 42 роки, працівник на залізниці, Одеса).

Это, знает, бабушкин и дедушкин язык. То есть, приезжаешь в село, и то в России даже, он все равно разговаривает на украинском... Украинский, я его не воспринимаю как язык... (Сергій, 25 років, бармен, Донецьк).

Для наступного аналізу, метою якого є характеристика мовних середовищ і вибору мови спілкування, важливим є розподіл відповідей на запитання, якою мовою говорить респондент у присутності україномовних/російськомовних людей.

Нижче наведено таблиці загального розподілу відповідей на ці запитання і таблиці розподілу за регіонами.

Таблиця 5. Загальний розподіл відповідей на запитання
«Ви звичайно говорите у присутності україномовних людей...» (%)

Переважно українською	Українською і російською рівною мірою	Переважно російською	Суржиком	Важко визначити
48,8	19,1	27,9	3,4	0,8

Таблиця 6. Загальний розподіл відповідей на запитання
«Ви звичайно говорите у присутності російськомовних людей...» (%)

Переважно українською	Українською і російською рівною мірою	Переважно російською	Суржиком	Важко визначити
23,6	19,0	53,8	2,0	1,5

Таблиця 7. Розподіл відповідей на запитання «Ви звичайно говорите у присутності україномовних людей...» по регіонах (%)

Мова спілкування	Захід	Схід	Північ	Схід	Південь
Переважно українською	95,0	72,1	39,4	24,4	33,4
Українською і російською рівною мірою	4,0	11,3	38,3	21,5	18,4
Переважно російською	0,5	10,6	16,3	47,7	47,9
Суржилом	0,3	5,3	4,6	5,2	0,3
Важко відповісти	0,3	0,7	1,4	1,2	0,0

Таблиця 8. Розподіл відповідей на запитання «Ви звичайно говорите у присутності російськомовних людей...» по регіонах (%)

Мова спілкування	Захід	Схід	Північ	Схід	Південь
Переважно українською	60,6	38,4	16,2	3,1	8,5
Українською і російською рівною мірою	23,8	15,9	33,6	12,1	14,8
Переважно російською	11,9	39,4	42,7	83,2	76,1
Суржилом	0,3	5,3	4,8	1,0	0,0
Важко відповісти	3,4	1,0	2,6	0,6	0,7

Як бачимо, загальні результати розподілу відповідей на зазначене запитання показують, що приблизно половина респондентів у різних ситуаціях позародинного спілкування говорить спільною із співрозмовником/співрозмовниками мовою, хоча російськомовна усна комунікація дещо переважає українську (53,8 % тих, хто говорить російською у присутності російськомовних, проти 48,8 % тих, хто говорить українською в присутності україномовних).

Ситуативні двомовці представляють кількісно однакову групу в обох ситуаціях спілкування (19,0 % і 19,1 %), невелику групу становлять респонденти, що визначають своє мовлення як мішане (2,0 % і 3,4 %).

Між тим «тверді» одномовці, тобто люди, які виявляють мовну стійкість і не переходять на іншу мову співрозмовника/співрозмовників, становлять 23,6 % серед україномовних осіб і 27,9 % серед російськомовних.

Як бачимо, чверть респондентів не виявляє мовної толерантності у міжособистісному спілкуванні, причому група стійких російськомовних осіб за цим показником на 4,3 % перевищує групу стійких україномовних.

Як і попередні соціолінгвістичні характеристики, рівень стійкості або ж, навпаки, лабільності мовної поведінки українських громадян має суттєві регіональні розбіжності.

Найбільшу групу осіб, що не перемикають мовний код, тобто не пристосовують своє мовлення до іншої мови співрозмовника/співрозмовників, становлять україномовні на Заході й російськомовні на Сході й Півдні. На Заході 60,6 % респондентів говорять українською у присутності російськомовних людей, а на Сході й Півдні майже половина – відповідно 46,7 % і 47,9 % говорять російською у присутності україномовних.

Цікаво, що більшість, які в таких випадках обирають мову спілкування залежно від ситуації – то українську, то російську, утворюють найбільші групи в північному регіоні – 38,3 % і 33,6 %. Цей регіон вирізняється й однаковими за кількісними показниками групами, які мовно протистоять одна одній, – тут 16,2 % відсотки респондентів говорить переважно українською в присутності російськомовних людей і стільки ж – 16,3 % говорить російською у присутності україномовних.

Крім західного регіону, вищий рівень стійкості україномовних осіб порівняно з російськомовними характерний для Центру. Тут 38,4 % осіб говорить переважно українською у присутності російськомовних людей і лише 10,6 % говорить переважно російською у присутності україномовних.

Фактори, що впливають на вибір мови в різних ситуаціях спілкування, засвідчують фокус-групові дослідження.

Передусім вони підтверджують залежність збільшення груп «твердих» одномовців від мовної ситуації, властивої місту.

У Львові й Луцьку частина респондентів з фокус-групи стверджують, що майже ніколи не переходять на російську мову спілкування, а в Донецьку і Одесі маємо дзеркальне відображення ситуації – частина опитаних ніколи не змінює мови спілкування з російської на українську:

Ні за яких обставин (не перейде на російську мову). Лише можлива така обставина, дуже рідко, якщо ця людина є корінним росіянином і вона справді ніколи не чула української (Ірина, 22 роки, медик, Луцьк).

Ні, я не переходжу. Тому що я ще не зустрічалась з такими випадками, коли мене не розуміли українською (Наталя, 18 років, учениця 11 класу, Луцьк).

В общем-то я даже не знаю, у меня даже ситуации никогда не было, чтоб я переходила (Людмила, вікова група 56 плюс, вища освіта, Донецьк).

Я даже не умею говорить на украинском, ты теряешься (Віталій, вікова група 47–55 років, завгосп у фірмі, Одеса).

Однак, як показують ті ж фокус-групи, попри переважання україномовного спілкування у західних містах та російськомовного в східних і південних, мовну ситуацію в них характеризують складніші процеси. У Львові й Луцьку, з одного боку, і в Одесі й Донецьку,

з іншого, є люди, які не переходять на мову оточення, послугують-ся у всіх комунікативних ситуаціях рідною мовою:

Так всюди намагаюсь (говорити) українською мовою. І показую, яка вона гарна (Лідія, вікова група 56 плюс, педагог, Донецьк).

Я не знаю языка, я честно говорю, что я чисто не знаю, я все прекрасно понимаю, я могу сказать несколько фраз, но так, чтоб общаться с человеком на украинском языке, я, конечно, не могу... Я всю жизнь работала с украинцами, со мной говорили по-русски, потому что были очень культурные люди. Я заканчивала в России институт, у меня не было школы... и здесь не было нужды в этом, потому что все было на русском, все документы на русском, у нас все связи были с Россией, все были с Москвой... В командировки ездили только в Россию, и все держались на этом, все ж заводы, а сейчас они стоят, все развалены (пенсіонерка, вікова група 56 плюс, Львів).

Те, що далеко не всі у Львові виявляють мовну лабільність, про яку згадує жінка старшого віку у наведеній вище розповіді, засвідчує факт протистояння з сусідами на мовному ґрунті, який наводить львів'янка з молодшої фокус-групи:

Я, наприклад, до сусідів принципово не переходжу на російську мову... Ми живемо тринадцять років квартира в квартиру. Вони просто принципово не переходять і я теж. Їм шістдесят, мені тридцять (Олена, 31 рік, домогосподарка, Львів).

Дехто з львів'ян виявляє таку ж принциповість у мовній поведінці, перебуваючи в інших містах, в тім числі східних і південних:

Принципово (не переходжу на російську). Виїжджаю в інші міста, особливо на Схід, в Київ, Крим... Цікаво подивитись на реакцію (Надія, 34 роки, менеджер, Львів).

Я не буду говорити російською мовою, якщо бачу, навіть на Сході, навіть на тому самому півдні, на тому самому Криму, якщо люди будуть негативно настроєні проти української мови, і якщо я бачу, що вони розуміють українську мову і змушують мене повторювати те саме російською (Марічка, 21 рік, студентка, Львів).

Водночас львівські респонденти наводять приклади й неконфронтаційного спілкування двома різними мовами:

У мене приятелька росіянка. Я розмовляю українською, вона російською, ми не відчуваємо різниці, знаходимо спільну мову. Якщо незнайома людина до мене звертається, то я переходжу на російську (львів'янка, 55 років).

Ще частіше у фокус-групових опитуваннях львівські респонденти говорять про своє пристосування до мови співрозмовника/співрозмовників:

В залежності від обстановки, якщо то, дійсно, людина з Росії чи Польщі, я по-польськи розмовляю непогано, я говорю на тій мові, на якій мене запитали (Орест, вікова група 56 плюс, конструктор, Львів).

На роботі, то виключно українською мовою. А так, якщо я бачу, що людина не радикально налаштована російською мовою розмовляти, то можу і російською мовою вільно спілкуватись (Андрій, 27 років, менеджер, Львів).

Якщо захочу, можу говорити по-руськи, хочу, то по-українськи. Для мене мовне питання не існує взагалі (Роман, 43 роки, Львів).

Я спілкуюся тільки тою мовою, на якій звертається до мене людина, якщо я її знаю, принаймні це ввічливо до людини (Олександр, 50 років, працівник комп'ютерної фірми, Львів).

Якщо це приватна бесіда в компанії, значить, компанія переважає українських, значить ми розмовляємо українською. Якщо в компанії переважають російськомовні люди, ми переходимо на російську. Якщо в компанії є пару друзів-поляків, ми стараємося перейти на польську. Не знаю, наскільки це добре виходить, але їм приємно (Христина, вікова група 18–30 років, дизайнер, Львів).

В одеських і донецьких фокус-групах також трапляються респонденти, впевнені у своєму вільному володінні обома мовами, вмінні легко переходити у спілкуванні з однієї мови на іншу:

Все дело в том, что я просто автоматически разговариваю на том языке, на котором обращается ко мне человек (Тетяна, 47 років, медпрацівник, Донецьк).

У меня под настроение. То есть, я могу и на украинском, когда мне хочется, когда я послушал украинской музыки, я могу поговорить с человеком, который действительно красиво (говорит) (Денис, 18 років, студент, Одеса).

Слід підкреслити, що всі учасники молодіжних фокус-груп з Донецька, на відміну від частини респондентів середнього і старшого віку, визнали, що немає таких причин і обставин, за яких вони не перейшли б на спільну мову з україномовними співрозмовниками. Це засвідчує той факт, що принаймні пасивно молоді донеччани володіють державною мовою.

Фокус-групові обговорення, проведені в Донецьку й Одесі, виявляють і ті психологічні бар'єри, які створює відсутність україномовних комунікативних середовищ для людей, що могли б перейти від пасивного володіння до активного вживання української мови:

Я бы на украинском говорила и даже бы обрадовалась, если бы со мной кто-то на украинском заговорил (Таня, 18 років, учениця 11 класу, Донецьк).

Если бы мне часто приходилось общаться на украинском языке, я бы, наверное, перешла бы (Діна, 30 років, медсестра, Донецьк).

Если бы длительное время, то я бы общался с людьми, которые разговаривают на украинском, я бы и перешел (Олексій, 29 років, працівник шахтоуправління, Донецьк).

Со мной общаются на украинском один раз в полгода, где-то, и, как бы, мне трудно в первый день понимать этих людей, да, на

второй, третий день я уже нормально, а в первый день я сначала начинаю переводить эти слова, потому что здесь я ни с кем не общаюсь на украинском языке и, естественно, я его начинаю забывать (Олег, 21 рік, працівник банку, Одеса).

Розмаїття типів ситуативної двомовності і психологічних причин перемикання мовних кодів демонструють кияни.

У фокус-групових опитуваннях, проведених у столиці, зафіксовано один приклад, коли україномовний респондент піддається тискові російськомовного оточення, вважаючи, що до його мови ставляться як до меншовартісної:

Якщо я потрапив в російськомовне середовище, я можу поговорити українською мовою. Але потім, коли я побачу, що всі говорять російською мовою і якось на тебе дивляться, як на якусь меншовартісну людину, звичайно, треба переходити (Олександр Іванович, пенсіонер, Київ).

Одна респондента визнає, що переходить на українську мову вимушено, під тиском службових обов'язків:

Иногда перехожу. Скажем так, если это госструктура... Да, на работе необходимость. И все. Вынужденная необходимость (Тетяна, 27 років, юрист, Київ).

Проте серед киян в усіх вікових фокус-групах виявилось більше координативних білінгвів, для яких перехід від однієї мови спілкування до іншої не становить жодних проблем:

Все зависит от собеседника и от ситуации. Если надо, я с легкостью перейду на украинский язык (Наталя, 36 років, промоутер, Київ).

Я на роботі завжди спілкуюся українською мовою. Іноді, буває, перехожу на російську, польську, англійську (Сергій, 36 років, викладач, Київ).

Если я чувствую, что человеку, который разговаривает на украинском, неприятно говорить на русском, неприятно слышать русский, я сразу перехожу на украинский, потому что иначе я этого человека потеряю (Антон, 27 років, музикант, Київ).

Двоє киян демонструють психологічну потребу певної часової адаптації до україномовного співрозмовника чи середовища:

Я вообще перехожу (на украинский язык), если это долгий разговор. Если это так, предположение, два... и человек меня понимает, я отвечаю на русском. А если это как бы долгая беседа, там гости приезжают ко мне, родственники из Львовской области, то естественно, я перехожу на украинский и мы общаемся... (Лілія, 28 років, дизайнер, Київ).

Скажем так, если разговор короткий и если я на своей территории, условно говоря в Киеве, то я не перехожу на украинскую мову... Но если я выезжаю в Тернополь или приезжаю до Львова, то язык меняется вплоть до интонации... (Анатолій, 32 роки, менеджер, Київ).

Чимало серед київських респондентів, в основному чоловіків, і тих, для кого перехід на українську мову пов'язаний з принциповою

позицією утвердження своєї національної ідентичності, іноді – на протипагу виявам нетолерантності з боку російських націоналістів:

Я нормально общаюсь на русском и на украинском, но вот есть принципиальные вопросы, там и профессиональные, то есть, если я веду экскурсию для граждан Украины, я веду ее на украинском языке, потому что считаю, что они должны его знать (Олексій, 47 років, екскурсовод, Київ).

Если б поехал в Донецк, только на украинском разговаривал бы, это из принципа (Валерій, вікова група 44–55 років, скульптор, Київ).

Я с россиянами буду общаться на русском языке, потому что мы так лучше поймем друг друга. А однозначно я не перешел бы при общении с ними на русский язык, к примеру, на митинге где-то в Крыму, когда они провозглашают свои идеи, я бы не перешел. Я бы разговаривал по-украински (Анатолій Іванович, пенсіонер, Київ).

От, наприклад, якщо до мене звертається росіянин, особливо якщо це москвичі, вони приїжджають і кажуть: «Вот вы, хохлы, такие тут отсталые, отстойные». То я, зокрема, починаю говорити українською мовою. Да, мені теж хочется його якось підсадити (Олег, 47 років, педагог, Київ).

4.5. Володіння мовами

Як показали відповіді, що вимагали від респондентів самооцінки рівня володіння українською і російською мовами, більшість громадян вважає, що добре володіє обома мовами, хоча спостерігається певна кількісна перевага тих, хто краще володіє російською (рис. 6). Своє володіння українською оцінили як «дуже добре» і «добре» 60,9 % респондентів, а російською – 69,7 %. Варіант «задовільно» отримав дещо вищий показник для української мови – 29,4 % за 22,6 % тих, хто вважає задовільним своє володіння російською мовою, натомість показники відповідей «погано» і «дуже погано» становлять 7,8 % для рівня володіння українською і 6,1 % для рівня володіння російською.

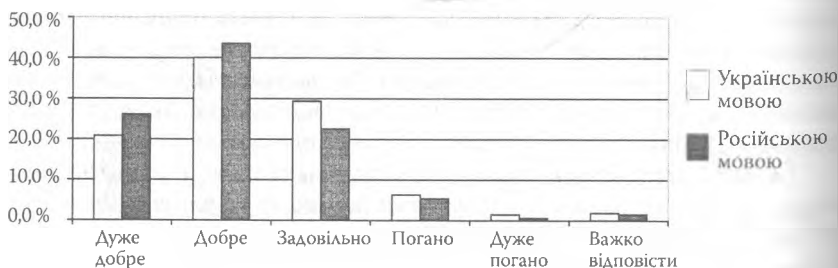

Рис. 6. Розподіл відповідей респондентів на запитання про визначення свого рівня володіння українською і російською мовами (%)

Розподіл відповідей на це ж запитання в дещо іншому формулюванні, що передбачало й вибір двомовного варіанта, дав такі результати. На запитання, якою мовою респондент найліпше володіє, в блоці питань, які стосувались вживання мов у різних комунікативних сферах, 33,2 % респондентів обрали українську мову як таку, що нею найліпше володіють, 41,2 % – російську, 22,3 % – українську і російську рівною мірою, 2,4 % – суржик.

Як бачимо, в цьому випадку більш спонтанної відповіді спостерігається вищий рівень самокритичності респондентів в оцінці свого володіння мовами. З додаванням до обох груп тих, хто вважає, що однаково добре володіє обома мовами, отримуємо 55,5 % впевнених у своєму високому рівні володіння українською проти 63,5 % тих, хто вважає, що таким є їхній рівень володіння російською.

Зазначимо, що і цей розподіл фіксує дещо вищу частку тих, хто краще володіє російською, – різниця між двома групами на користь російської становить 8 %, майже таку саму перевагу (у 8,8 %) отримуємо від кількісного співвідношення двох груп у відповідях на окреме запитання щодо самооцінки доброго володіння мовами.

Водночас абсолютна більшість громадян усвідомлює потребу доброго володіння українською мовою – сумарно показник відповідей «так» і «скоріше так» на це запитання становить 91,2 %, хоча достатньо високою є й частка тих, хто вважає за необхідне й добре володіння російською – цей показник становить 78,2 %. Проти необхідності доброго володіння українською висловились 7,8 % (сума відповідей «ні» – 1,9 % і «скоріше ні» – 5,9 %), більше – проти потреби доброго володіння російською – 18,8 % (сума відповідей «ні» – 5,7 % і «скоріше ні» – 13,1 %).

На запитання про наявність потреби у громадян України добре володіти українською мовою ствердно відповіли 93,8 % респондентів, російською – 84,2 %, англійською – 81,3 %. Відповіді «ні» і «скоріше ні» сумарно становили: для української – 5,1 %, російської – 13,6 %, англійської – 13,6 %.

Фокус-групові обговорення підтверджують результати масового опитування. Типовими є, наприклад, такі висловлювання респондентів, що мешкають в русифікованих містах:

Жити на Україні и не знать украинского языка – это просто стыдно все-таки (Геннадій, 44 роки, інженер, Донецьк).

...Раз судьба так распорядилась, что мы живем теперь в стране, которая называется Украина, мы должны знать этот язык (Тетяна, 55 років, пенсіонерка, Донецьк).

Это еще, знаете, скажем так, вопрос лени, просто чисто человеческой лени, потому что украинский язык – это не болгарский, и не испанский, и не эстонский. Я не хочу их обидеть, эстонцев, молдаван, просто лень людям его учить... Не настолько он тяжелый (Ігор, 42 роки, залізничник, Одеса).

Розподіл відповідей на визначення самооцінки рівня володіння писемними формами двох мов виявився майже тотожним оцінкам загального володіння мовами: 33,0 % відповіли, що найліпше вміють писати українською, 42,2 % – російською і 22,3 % – рівною мірою українською та російською.

Результати нашого опитування знаходять підтвердження і в психолінгвістичних дослідженнях. Група психологів Київського національного університету імені Тараса Шевченка провела у 2005–2006 рр. в усіх регіонах дослідження рівня знань української мови і готовності населення до її вивчення. Всього було виявлено 578 громадян України, які не володіють українською мовою, не розуміють її і не планують її вивчати. Як зауважують дослідники, «виявити таких громадян було дуже важко, оскільки після Помаранчевої революції процес “відчуження” українських громадян від своєї держави значно загальмувався, а люди, які не володіли українською мовою, почали її вивчати» [Воропаєва 2007: 15].

За відповідними методиками та спеціально розробленими опитувальниками було досліджено 500 респондентів з цієї групи, а також 500 осіб, які не є етнічними українцями, але дуже добре володіють українською мовою. Результати дослідження показали, що представникам першої групи властиві такі характеристики й ознаки: ні батько, ні мати респондентів не є етнічними українцями (91 %), вік респондентів перевищує 60 років (86 %), респонденти не мають вищої освіти (82 %), не погоджуються з існуванням Української незалежної держави (83%), у їхньому світогляді домінують радянські стереотипи (78 %), антиамериканські настрої (77 %) тощо. Натомість у представників другої групи ці характеристики мають мінімальні кількісні показники.

Як зазначають науковці у підсумку, «проведене дослідження показало, що в сучасній Україні відсутнє об'єктивне підґрунтя для запровадження офіційного статусу російської мови, оскільки переважна більшість громадян України спроможна оволодіти українською мовою, а ті громадяни, які не володіють українською мовою і не планують це робити, складають дуже малий відсоток, до того ж вони мають повне право користуватися російською мовою та мовами інших національних меншин на теренах України» [Воропаєва 2007: 15].

Як свідчать обговорення мовних проблем у фокус-групах, потребу володіння українською мовою визнають і іммігранти. Наприклад, медсестра, яка переїхала до Донецька з Астрахані 15 років тому, розповідає про своє зацікавлення українською мовою:

Я впервые столкнулась с документацией где-то в году девяносто четвертом – девяносто пятом, именно на украинском языке. В принципе, выучила все медицинские термины, которые нужны были... Сейчас мне уже украинский интересен с другой точки зрения. Мне уже

інтересно происхождение. Мне интересно, как русские слова соотносятся с украинскими... Мне интересно подбирать слова, которые украинские, а по-русски не скажешь. Есть такие слова, да, по-русски не скажешь (Наталя, вікова група 31–45 років, медсестра, Донецьк).

Інша жінка, яка переїхала до Донецька з Казахстану, розповідає, що виховала у своїх дітей, народжених в Україні, повагу до української мови:

Здесь, они же здесь родились, я им сразу сказала – в той стране, в которой вы живете, вы должны знать язык. И мои дети настолько его полюбили, этот украинский язык. Я его не люблю, а мои дети любят. Что даже он пошел, мой сын, на журналиста. Именно учиться с каким уклоном? Именно с украинским. Я что, плохая мать? Да, я его привела, сказала: ты будешь здесь, понимаешь, сынок, тебе общаться, тебе жить, тебе работать с людьми. Может быть, такое время придет, что только на украинском все будут, понимаешь, разговаривать. И мой сын меня услышал. Да, он сделал выбор. В той стране, в которой он родился, он должен здесь, понимаете, все эти корни почерпать. Меня не переустроишь, потому что мне уже пятьдесят, понимаете? (Валентина, 50 років, вихователька дитячого садка, Донецьк).

Водночас у Донецьку й Одесі досить поширеним у масовій свідомості лишається й стереотип щодо неповноцінності, меншовартості української мови, а також думка про її нібито «насильницьке» впровадження. Це засвідчують такі висловлювання респондентів:

Я сама украинка чистокровная. И отец, и мать, и наши деды, прадеды были украинцы. Но я почему-то больше люблю русский язык. Мне почему-то кажется, что лексика больше в русском языке, чем в украинском. Вот почему-то он бедноват (Тетяна, вікова група 43–55 років, медпрацівниця, Донецьк).

Я считаю, украинский мові как государственному языку физически требуется поддержка русского языка, чтобы люди понимали, чтобы речь шла об одном и том же (Андрій, вікова група 31–45 років, менеджер, Донецьк).

Надо еще сказать, что сейчас то, что они насаждают украинский язык, он отличается от того, что мы учили в школе. Я не знаю, какой правильный. Новые слова какие-то повыскакивали, новые ударения (Олег, 32 роки, Одеса).

Мне нравился раньше украинский язык, очень нравились песни, народные песни, которые сам бы иногда, может, спел за столом, и все такое. Но когда вот это все насаждение начинается, когда «Кавказскую пленницу» или «Бриллиантовую руку» начинают переводить на украинский язык, меня это... просто начинает раздражать. Поэтому, к сожалению, к большому сожалению, наверное, вот эти насилие начинают отбивать. Особенно в восточной части Украины (Микола, вікова група 31–45 років, заводський майстер, Донецьк).

Висновки

Таким чином, мовну ситуацію України характеризує поширення на її території двох мов – української і російської, а також різних форм українсько-російського білінгвізму, координативного та змішаного. Кількість осіб, що визнають рідними інші мови й активно вживають їх, не перевищує двох відсотків від загального числа населення.

За показником «рідна мова» більшість населення визначає свою ідентичність як українську. Водночас за загальним показником демографічної потужності українська мова дещо поступається російській. Значною за кількісними параметрами є також група ситуативних двомовців.

Наше дослідження підтвердило очевидну і без наукових студій незсинхронізованість мовного розвитку країни. Якщо в західних областях в усіх сферах спілкування домінує українська мова, то в східних і південних – російська. У північних і центральних регіонах обидві мови мають приблизно однакову комунікативну потужність, що зумовлює й збільшення тут групи білінгвів, а також носіїв мішаного мовлення.

Спостерігаються також значні відмінності в розподілі використання української та російської мов у міських і сільських середовищах. У невеликих містах і селах переважає україномовне спілкування, у великих містах – російськомовне.

Попри суттєві розбіжності мовних ситуацій різних регіонів країни в оцінних характеристиках двох мов переважають спільні тенденції. Всі регіони об'єднує досить високий престиж як української, так і російської мов, а також лояльне ставлення більшості громадян до державного статусу української мови. Абсолютна більшість населення виявляє в самооцінках достатній рівень володіння двома мовами, хоча сформовані в радянський період російськомовні середовища великих міст східних і південних областей блокують процеси активізації вживання державної мови в міській комунікації. З огляду на це, впровадження мовного планування, спрямованого на захист і підтримку державної мови з перспективою майбутнього подолання деформацій постколоніального мовно-культурного розвитку країни, належить до актуальних завдань державної мовної політики.

5.1. Загальні зауваги

Вивчення мовної ситуації становить необхідну передумову для вибору раціональної мовної політики в державі.

Мовна політика – це свідомий і цілеспрямований вплив, який має на меті сприяти ефективному функціонуванню мови в різних сферах її застосування; сукупність ідеологічних принципів і практичних заходів щодо розв’язання мовних проблем у соціумі, державі; сукупність політичних і адміністративних заходів, спрямованих на надання мовному розвитку бажаного спрямування [Кочерган 2003: 329].

У радянській науковій літературі мовну політику називали *мовним будівництвом*, в західноєвропейській і американській традиції вживається термін *мовне планування*. Як зазначає Н. Мечковська, з термінами *мовне будівництво* і *мовне планування* пов’язують переважно позитивну політику, спрямовану на зміцнення комунікативних і соціальних можливостей конкретних мов. Проте мовна політика може бути й деструктивною, може забороняти або обмежувати вживання мови. Тому, на думку Н. Мечковської, слід надати перевагу термінові *мовна політика*, який не містить додаткових конотацій, а є загальним визначенням будь-якої практики свідомого впливу на мовну ситуацію – практику і позитивну, і негативну [Мечковская 2001: 199].

В українській соціолінгвістиці вживається як поняття *мовна політика*, так і *мовне планування*. Останній термін використовує, зокрема, Галина Яворська у своїй праці з історії корпусного планування та сучасних його проблем в Україні [Яворська 2000].

У західній науці випрацьовано соціолінгвістичну схему щодо застосування в державі мовного планування й послідовності етапів його впровадження. Згідно з цією схемою, у процесах мовного планування вирізняються заходи, спрямовані на розширення функціональних сфер вживання певної мови (т. зв. *статусне планування*, *status planning*), і заходи, що мають на меті унормування мови: її правопису, термінології, слововжитку, створення граматик тощо (т. зв. *корпусне планування*, *corpus planning*) [Яворська 2000: 155].

Американський соціолінгвіст Е. Хауген запропонував ширшу модель послідовності впровадження корпусного мовного планування: 1) вибір норми (norm selection); 2) кодифікація; 3) впровадження кодифікованих норм (implementation) і 4) їх розробка, удосконалення (elaboration) [Яворська 2000: 156].

Мовна політика належить до найважливіших компонентів національної політики. Її спрямування і форми впровадження зумовлює суспільно-політичний лад країни, режим правління, міжетнічні відносини в соціумі.

До мовної політики належить передусім визначення правових понять, пов'язаних із статусним мовним плануванням.

Поняття *державна мова* в юридичному аспекті близьке до поняття *офіційна мова*. *Державна мова* – це «закріплена законодавством мова, вживання якої обов'язкове в органах державного управління та діловодства, громадських органах та організаціях, на підприємствах, у державних закладах освіти, науки, культури, у сферах зв'язку та інформатики» [Німчук 2007: 140].

Термін *державна мова* виник у добу утворення національних держав. Найпоширеніший підхід, зокрема в європейських країнах і країнах Північної Америки, до врегулювання мовних відносин у державі полягає в тому, що мовою державного життя обирається мова одного етносу, – зазвичай того, який відіграв головну роль у постанні національної держави і який кількісно переважає всі інші етнічні групи на її території [Тараненко 1995: 7].

Статус державної мови може бути зафіксований у конституції, як наприклад в Іспанії та Франції, або не зафіксований, як у Великобританії і США. У законодавстві різних країн мова, що виконує функцію державної, може називатися по-різному – *офіційною, державною, національною або ж просто мовою (даної держави)*, як наприклад у конституції Франції: «Мова Французької Республіки – французька». Загалом у зарубіжному законодавстві переважає визначення *офіційна мова* [Тараненко 1995: 7].

З 47 європейських країн (якщо враховувати Росію, Закавказзя і Туреччину) свої мови мають і проголошують офіційними 41 держава, тобто понад 85 % [Плахута 2000: 48–49]. Отже, в національних країнах Європи власна мова є однією з визначальних ознак певної національної ідентичності та державності.

Статус двох офіційних мов – місцевої національної і мови колишньої метрополії – практикується переважно в постколоніальних країнах. Таким є, наприклад, статус гінді і англійської в Індії, ірландської й англійської в Ірландії. Формально в законодавстві цих країн місцевій національній мові відводиться нібито головніша роль, насправді ж панівне становище в житті цих країн посідає мова колишньої метрополії.

Паралельне функціонування двох понять – *державна й офіційна мови* – було запроваджено в Радянському Союзі перед його розпадом. Після того, як упродовж 1988–1990 років закони, що впроваджували державний статус мов титульних націй, були прийняті в союзних республіках, центральним органам влади не лишалося нічого іншого, як легітимізувати державний статус російської мови на всій території Радянського Союзу, що де-факто панував з часу створення СРСР. 24 квітня 1990 р. Верховна Рада СРСР ухвалила Закон «О языках народов СРСР», у четвертій статті якого записано, що «с учетом исторически сложившихся условий и в целях обеспечения общесоюзных задач русский язык признается на территории СССР официальным языком СССР и используется как средство межнационального общения» («Известия», 5 травня 1990 р.). Проте виконувати функцію офіційної мови в законодавчо оформленому статусі російській мові судилося недовго: 7–8 грудня 1991 р. біловезька зустріч керівників Білорусі, Росії та України констатувала припинення існування СРСР.

Мовна політика може існувати в суспільстві й без її практичного втілення. Як зазначає К. Істмен, «не існує суспільства без мовної політики, хоч у багатьох випадках вона здійснюється імпліцитно» [Цит. за: Жлуктенко 1990: 16]. Відсутність конституційних положень і законів у галузі мовної політики є також свого роду політикою, що зазвичай веде до витіснення «малих» мов «великими».

Більшість західних соціолінгвістів дотримується елітарних концепцій у галузі мовної політики. Зокрема, Роберт Белл зауважує: «До цього часу ми не звертали уваги на питання, хто ж має вирішальний голос у справі мовного планування в країнах, що розвиваються (а цініки твердять, що в інших так само). Відповідь може бути одна: еліта» [Белл 1980: 221].

Державну мовну політику впроваджують спеціальні інституції. Наприклад, у Франції діє Рада Франкофонії, що підлягає апаратові президента. Вона відповідає за зовнішню мовну політику – популяризацію французької мови і культури в зарубіжних країнах. Їх пропагандою і поширенням за кордоном керують спеціально створені культурні центри. Внутрішньомовною політикою опікується Вища Рада з французької мови під керівництвом служб прем'єр-міністра. І, нарешті, корпусним плануванням французької мови займається загальне управління французької мови Міністерства культури та Французька Академія [Мітрофанова 2002: 191].

Подібний шлях статусного мовного планування пройшли балтійські країни у пострадянський період. Наприклад, у Латвії для виконання мовного законодавства був створений 1992 р. Державний мовний центр, наділений функціями контролю за виконанням Закону про мову. Закон передбачав обов'язкове використання латиської мови у громадських місцях, обмежував використання іноземних мов, що стосувалось передусім російської, у громадському

й приватному секторах. Закон заборонив також використання двомовних (російсько-латиських) вивісок, крім туристичної та культурної сфер. Було встановлено трирівневу систему володіння мовою: найвищий рівень володіння мовою має бути у депутатів парламенту, лікарів, власників приватних підприємств; середній – у робітників та працівників сфери послуг; нижчий – у представників професій, що не вимагають спілкування [Губенко 2000: 32–33].

Того ж року рішенням Латвійської національної ради з питань радіо та телебачення було закрито приватну телекомпанію «Рига», яка майже всі свої програми транслювала російською мовою [Губенко 2000: 33].

У 1998 р. в Латвії був прийнятий новий, значно суворіший Закон про мову. Згідно з ним, латиська мова стала єдиною мовою викладання у державних школах. Викладання російською дозволялось лише у приватних школах та в деяких закладах спеціальної освіти [Губенко 2000: 32–33].

Близьким до латвійського є мовне законодавство Естонії й Литви. Така цілеспрямована й наполеглива політика, що усуває деформації мовно-культурного розвитку країни в попередній період її залежного становища в тоталітарній імперії та утверджує національну мову в її функції головного засобу консолідації населення в межах своєї держави, відповідає світовій практиці захисту своїх мов з боку національних спільнот. Провідний американський соціолінгвіст Джошуа Фішман зазначає: «Мови все більше розглядають як дефіцитні національні ресурси... Від розмовних і писемних спільнот в усьому світі очікують, що вони не лише докладатимуть зусиль в інтересах своїх мов, але й почуватимуться небайдужими, коли виявляться безпорадними у разі виникнення загрози їхнім мовним ресурсам» [Фішман 2009: 13–14].

У другій половині ХХ століття в багатьох країнах світу питання мовної політики набули нової гостроти. Спостерігається їхня актуалізація не тільки в країнах «третього світу», які після звільнення з-під колоніального гніту постали перед потребою вибору й утвердження державної мови, необхідністю корпусного планування, опрацювання літературної норми. Мовні проблеми загострилися і в багатьох західноєвропейських країнах та в США. Дослідники мовного життя європейських держав зазначають, що тенденції до економічної й політичної інтеграції поєднуються тут із тенденцією до мовно-культурної диверсифікації [Гак 1989а: 104]. Об'єднання європейських держав не означає, що вони об'єднуються мовно. Аналіз мовної ситуації країн Європейської співдружності показав, що в 25-ти державах власна національна мова є державною або офіційною, у 3-х – дві і більше мов, у тому числі в Бельгії і Люксембурзі – мови автохтонів, а в Ірландії – ірландська та мова метрополії. Кожна країна, вступаючи до Європейського Союзу, зберігає за собою власну державну мову. Тому кількість державних (офіційних) мов ЄС подвоїлась з 11 до 23

у 2007 р. Це означає, що громадяни ЄС можуть користуватися своєю національною мовою, маючи справу з установами Співдружності, демонструючи свою етнонаціональну розмаїтість, а не прагнення до творення «європейської одномовності» [Заблоцький 2007: 8].

Аналіз мовної політики країн пострадянського простору також підтверджує важливість використання однієї мови для загальнонаціональної комунікації в країні. З-поміж 15 новоутворених після розпаду Радянського Союзу незалежних держав у 12 національна мова, яка дала ім'я державному утворенню, отримала статус єдиної державної мови. Дві державні мови – національна і російська – функціонують у трьох колишніх республіках. «Причини цього різні, – зазначає політолог В. Заблоцький. – У Білорусі – тому, що тут перемогла проросійська політична еліта, у Казахстані та Киргизії корінна титульна нація не є домінуючою й тому політичний компроміс між нею та російськомовною більшістю уможливив конституційно закріплену двомовність. Однак етномовна напруга в цих державах не зменшується» [Заблоцький 2007: 8].

На актуалізацію мовних проблем в усьому світі вплинуло розширення демократичних і гуманістичних поглядів. Стає все більш очевидним, що кожна мова – це суспільне й загальнолюдське надбання, неповторне у своїй індивідуальності. «Люди стали більше піклуватися про збереження цього надбання, – наголошує Володимир Гак. – Гуманістичні погляди привели до утвердження того, що французи називають *le droit à la difference*, тобто “право на відмінність”, право бути не такими, як інші, право говорити своєю мовою, жити згідно з традиціями своєї культури» [Гак 1989а: 104].

5.2. Мовна політика СРСР та її наслідки

Оцінюючи зросійщення, якого зазнала Україна в радянський період її історії, слід визнати, що асиміляційна політика радянського уряду була значно успішнішою, ніж відповідна імперська політика колишньої царської Росії. Це пояснюється повнотою контролю над суспільним життям і безпрецедентною його уніфікацією, послідовним і систематичним нищенням індивідуальності, самотності на всіх рівнях її проявів – особистісному, соціально-груповому, національному, що вдалося здійснити більшовицькій партії на території Російської імперії, в якій вона узурпувала владу.

Теорія класової боротьби обґрунтовувала й виправдовувала потребу знищення цілих верств населення, внаслідок чого досягалась соціальна однорідність, а принцип пролетарського інтернаціоналізму був ідеологічною базою для реалізації проекту ліквідації національних відмінностей між різними спільнотами. Найвиразніше ідею пролетарського інтернаціоналізму втілювали слова Леніна щодо прийдешньої всесвітньої єдності націй, що їх цитував як програмні у своїй діяльності головний ідеолог в УРСР у 1970-х роках Валентин

Маланчук: «Ми всіх зусиль докладемо, щоб з монголами, персами, індійцями, єгиптянами зблизитись і злитися, ми вважаємо своїм обов'язком і своїм *інтересом* зробити це, бо інакше соціалізм у корені буде *неміцним*» [Маланчук 1972: 281].

Починаючи з 1930-х років відбувалась цілеспрямована й послідовна деукраїнізація України. Штучно організований голодомор 1932–1933 рр., внаслідок якого загинули мільйони українських селян, поєднання його з терором, розв'язаним проти національної інтелігенції, дає всі підстави кваліфікувати дії більшовицької влади в Україні в 1930-х роках як геноцид українського етносу. Демографічна й мовно-культурна політика, спрямована на асиміляцію українців, продовжувалась і в післявоєнний період. Особливо інтенсивно ці процеси відбувались в урбаністичних середовищах. Етнолог Володимир Скляр на основі статистичних даних переписів післявоєнного часу переконливо довів, що в цей період відбувалось зменшення питомої ваги українців та україномовних серед усього населення, тоді як рівень частки росіян та російськомовного населення невпинно зростав. «Такі зміни, – зазначає В. Скляр, – стали безпосереднім результатом становища українців в Україні за радянської доби як масового етносу (підпорядкованої більшості), а росіян – як домінантної меншості» [Скляр 2010: 24–25].

На підтвердження можна навести такі статистичні дані з системи освіти: у Києві в 1985–1986 навчальному році було 267 шкіл, з них – 35 шкіл з українською мовою навчання, 142 – з російською і 90 так званих «змішаних» [Шумарова 2000: 62]. У 1991 р. кількість українських шкіл збільшилась до 49, але і тоді українською мовою в Києві навчалося лише чверть усіх міських учнів [Шумарова 2000: 62].

Хоча в масштабах усієї України мережа шкіл з українською мовою навчання формально була досить чисельною, слід врахувати, що в основній своїй масі це були сільські школи зі значно меншою кількістю учнів порівняно з міськими школами.

Масштаби зросійщення української науки в 1970–1980-х роках засвідчує співвідношення україномовних і російськомовних наукових видань перед розпадом СРСР: «...з 354 праць з різних природничих і технічних дисциплін, які планувало в 1991 році випустити у світ академічне видавництво “Наукова думка”, лише 4 (!) мали вийти українською – по одній з ботаніки, палеонтології, енергетики й машинобудування, а решта всі – російською. Та власне майже нанівець було зведено вживання української мови й у сфері гуманітарних наук, крім ще наразі української філології-народознавства та почасти історії. Того ж таки року в згаданому видавництві тематичним планом передбачалося видати з філософії, економіки, права міжнародних відносин 101 працю, з них українською (нагадаємо – тоді вже третій рік державною в УРСР мовою) – 7 (!)» [Гирич, Рибалко 1998: 170].

На жаль, у російському підручнику з соціолінгвістики, виданому уже в наш час, наводиться хибна інформація про «відносну дина-

мічну рівновагу», яка нібито існувала в Україні між російською та українською мовами перед розпадом Радянського Союзу, пор.: «...На Україні, де соціально-комунікативна система включає в якості головних компонентів українську і російську мови (крім них, є ще білоруська, болгарська, угорська, чеська і деякі інші), до розпаду СРСР спостерігалась відносна динамічна рівновага між цими мовами. Існували школи і з українською, і з російською мовами навчання, в науці й вищій освіті були в обігу обидві мови, певною мірою поділяючи сфери застосування (природничі й технічні науки – переважно на російській мові, гуманітарні – переважно на українській)» [Беликов, Крысин 2001: 27].

Слід врахувати, що в радянській системі, крім мовно-культурного винародовлення, спричиненого русифікацією, масова свідомість населення перебувала під постійним впливом маніпулятивної тоталітарної пропаганди. Повнота контролю над засобами масової інформації давала правлячій партії можливість створювати і впроваджувати в масову свідомість населення низку офіційних міфів, призначенням яких була руйнація традиційної системи цінностей і нав'язування нового світогляду.

Як і в царський період, в УРСР активно пропагувався міф про етнічну єдність і ментальну подібність українців і росіян, що розмивало завжди присутню тією чи тією мірою в колективній етнічній свідомості межу між «своїм» і «чужим» (або просто «іншим»). Водночас радянська пропаганда успадкувала від імперської ще один маніпулятивний засіб винародовлення українства – дискредитацію його кращої свідомої частини шляхом означення її зневажливими прізвиськами, утвореними від імен видатних особистостей – борців за українську незалежність. Таку роль виконували прізвиська *мазепинці* в царській Росії, *петлюрівці* – в довоєнній УРСР, *бандерівці* – в післявоєнній УРСР. До цього ж ряду належали такі лексеми радянського новоязу, як *український буржуазний націоналіст* і *ворог народу*, а в 30-х роках поряд з ними широко вживався щодо репресованої частини українства ярлик *фашисти*.

Для знищення природного для людини відчуття належності до певної нації, усвідомлення внутрішньонаціональних зв'язків і національної солідарності та нав'язування замість цього інтернаціоналістського способу мислення і світосприйняття, радянська пропаганда постійно вживала щодо міжнаціональних відносин у СРСР один і той самий набір риторичних фраз зі сфери лексики на позначення родинних і товариських стосунків, що апелювали до глибинних структур свідомості, як-то: *сім'я народів, народи-брати, дружба народів, єдина родина народів-братів, чуття єдиної родини* тощо.

Поступовість змін в ідеологічних формулюваннях, які визначали відносини української і російської мов в УРСР, у зв'язку з наростанням асиміляційних процесів, можна простежити за текстами виступів радянських вождів.

На початку 1930-х років, після терористичного розгрому української, спланований наступ на українську мову супроводжувався пропагандистською риторикою, яка акцентувала спорідненість, близькість української і російської мов та розмивала межі між ними. Ця пропаганда виконувала роль ідеологічної бази репресивної кампанії нищення самобутніх рис української мови. Тавруючи «буржуазно-націоналістичну суть шумськизму-хвилювизму», Сталін у 1933 р. так визначав небезпеку ренесансу української культури: «Цей рух, що на його чолі стоїть усюди не комуністична інтелігенція, може подекуди набрати характеру боротьби за відчуження української культури і громадськості від загальнорадянської культури і громадськості, характер боротьби проти “Москви” взагалі, проти російської культури. Я не доводитиму, що така небезпека стає дедалі більш реальною на Україні» [Цит. за: Хвиля 1933: 19].

У 1930-х роках, після остаточного утвердження Сталіна на верхівці владної піраміди, політика зовнішнього звуження сфер застосування української мови була поєднана з втручанням у її внутрішній розвиток. Метою такого впровадженого згори корпусного планування було нищення самобутніх рис української мови і зближення її з російською. Як зазначає дослідник радянської мовної політики в Україні Юрій Шевельов, «новим у цей період було те, що наступ на українську мову ззовні, русифікаційний тиск на мовця, тепер сполучався з наступом на мову зсередини: саму структуру, основу безборонної літературної мови відкрито російським впливам і позикам, а її діалектну основу зрушено на схід» [Шевельов 1998: 137; див. також: Українська мова у XX сторіччі 2005].

У цей же час російський народ почав трактуватися в радянському новоязі як старший брат усіх інших народів Радянського Союзу. У відомому тості Сталіна на честь перемоги СРСР у Другій світовій війні старшобратню роль російського народу було легітимізовано остаточно: «Я хотів би підняти тост за здоров'я нашого Радянського народу і, перш за все, російського народу. Я п'ю, перш за все, за здоров'я російського народу тому, що він є найбільш видатною нацією з усіх націй, що входять до складу Радянського Союзу» [Цит. за: Кубайчук 2004: 97].

Опертя на російський націоналізм у радянській національній політиці продемонструвало і впровадження нового гімну, в якому акцентувалась об'єднавча місія Росії в багатонаціональному СРСР, замість Інтернаціоналу, який виконував в СРСР цю роль до 1944 р.

Подальша русифікація, якій сприяла демографічна ситуація – зростання міського населення за рахунок сільського і поширення асиметричної двомовності, тобто двомовності, обов'язкової для українців і необов'язкової для росіян та представників інших етносів на території УРСР, супроводжувалась новою агітаційною кампанією, призначеною для розмивання в масовій свідомості неросійських народів СРСР поняття «рідна мова».

Продемонструвавши шляхом сталінських «чисток», що чекає на кожного, хто вважає рідну мову основою своєї, іншої, ніж російська, і незалежної від неї ідентичності, радянське керівництво післясталінської доби змістило акценти у словесній риториці щодо сфери міжмовних відносин з агресивно-інвективних на позірно ліберальні. Тепер російська мова була оголошена «другою рідною мовою» для всіх неросійських народів СРСР. Відповідне словесне оформлення процеси асиміляції дістали в 1961 р. у доповіді Микити Хрущова на XXII з'їзді КПРС. «Не можна не відзначити, – сказав він у доповіді, – зростає прагнення неросійських народів до оволодіння російською мовою, яка стала фактично другою рідною мовою для народів СРСР, засобом їх міжнаціональних відносин, прилучення кожної нації і народності до культурних досягнень всіх народів СРСР і до світової культури. Процес добровільного вивчення російської мови, що відбувається в житті, має позитивне значення для розвитку міжнаціонального співробітництва» [Хрущов 1962: 80].

У 70-х роках минулого століття комуністичне керівництво вважало, що вже досягло своєї мети побудови нового суспільства і формування нової людини, заради якої в жертву було принесено мільйони людських життів. У СРСР було оголошено постановня *радянського народу* як «нової історичної соціальної і інтернаціональної спільності людей, що інтегрує в монолітну соціалістичну єдність усіх класів та соціальних груп, усіх націй та народностей СРСР» [Українська радянська енциклопедія, т. 9 1983: 260].

Відтак у попередню формулу Микити Хрущова про російську мову як «фактично другу рідну мову для народів СРСР», яку ці народи «добровільно вивчають», було внесено у 1970-х роках невелику, але істотну корективу – тепер російська мова проголошувалась рідною для українців *по праву*. Таке визначення ролі російської мови в УРСР впровадив В. Щербицький, який стверджував: «Сьогодні в процесі культурного будівництва, як ніколи, підвищується роль і значення російської мови, яка *по праву* є другою рідною мовою у нас в республіці і яка стала загальноновизнаним засобом взаємного спілкування всіх націй і народностей СРСР» [Щербицький 1974: 118] (курсив мій. – А. М.). У добу В. Щербицького з офіційного вжитку було вилучено словосполучення *український народ*. Редактори отримали вказівку замінити його на інше визначення – *народ України* або *трудоючі маси* [Мінчак 2003: 134].

Як свідчать деякі праці з національних питань, у другій половині 1980-х років для характеристики національних процесів, що відбувалися у СРСР, почала впроваджуватись теза про «природну асиміляцію». Зокрема, у виданій в 1987 р. в Ташкенті книзі «Вопросы совершенствования национальных процессов в СССР» стверджувалось: «Уявляється, що справедливий підхід до явищ *природної асиміляції* є несумісним з нав'язуванням збереження самотутності навіть в тому

випадку, коли це нав'язування здійснюється з найкращими, гуманістичними намірами, прагненням до того, щоб якісь етноси або їхні окремі частини не щезли з етнічної карти світу» [Вопросы совершенствования 1987: 87] (курсив мій. – А. М.).

У подібних формулюваннях можна вбачати тенденцію до переходу від ідеологеми «гармонійної двомовності» і російської мови як другої рідної мови до ідеологеми «природної асиміляції», тобто вживання російської як єдиної рідної мови не тільки для росіян, а й для неросійських народів. Можна, отже, говорити, що в завершальній фазі існування Радянського Союзу партійна верхівка вже готувала зникнення з етнічної карти світу тих народів СРСР, серед яких їй вдалося успішно реалізувати проект «гармонійної» двомовності із поступовим витісненням з ужитку рідної мови. На радянському новоязі така невтішна перспектива називалась «природною», а відтак «добровільною» асиміляцією.

Проте радянська спільність існувала лише в уяві вождів КПРС, а тому розпалась від першої ж спроби порушити її ідеологічний інтернаціональний моноліт через проголошену М. Горбачовим політику перебудови і гласності. Радянська система виявилась нежиттєздатною, оскільки суперечила універсальному закону необхідної різноманітності. Як відомо, тільки внутрішньо різноманітні системи відзначаються резистентністю і метастабільністю [Кісь 2002: 37].

Однак, попри крах комуністичного режиму, не слід недооцінювати спричинених ним спустошень – і в царині природних, матеріальних, і в царині людських, духовних ресурсів. Частково йому вдалося сформувати новий тип людини – людини, тотально винародовленої, позбавленої зв'язків з довкіллям, відчуженої від будь-якої культури, людини з комплексом «чужинця на своїй землі».

Тривалі процеси асиміляції, розмивання поняття «рідна мова» через пропаганду двох рідних мов сформували специфічну ментальність советизованого українця, в якій російське не усвідомлюється як інше, відокремлене від свого, українського. Ідентичність таких людей розмита, зв'язки зі своєю культурою ослаблені, водночас і нашарована на неї російськомовна культура засвоюється поверхово. Цю особливість масової свідомості значної частини українського населення зауважив Джеймс Мейс в одній зі своїх останніх статей «Україна як постгеноцидна держава». Виділяючи серед причин блокування будь-яких реальних реформ в Україні й таку, як «брак модерної європейської національної свідомості серед більшості населення», політолог наводить такі дані: «...на рівні основної етнополітичної лояльності стабілізувалися 20-25 відсотків “совків” (радянські люди із залишковою ностальгією за старим режимом), приблизно така ж кількість так званих щирих українців, які мають почуття до України, подібні до тих, що більшість французів – до Франції, або поляків – до Польщі. Решта населення без ніякої етнополітичної самоідентифікації, окрім, можливо, якогось невизначеного усвідомлення,

що вони громадяни України, але без значних зв'язків з українською культурою» [Мейс 2004: 126].

Ментальною спадщиною радянської доби лишається поширене до сьогодні на рівні масової свідомості (і активно підтримуване численними російськими газетами, що видаються в Україні) переконання в тому, що є багато українських націоналістів, але зовсім немає російських націоналістів.

Таким спостереженням поділився з читачами журналу «Український тиждень» його редактор Юрій Макаров: «Я давно помітив асиметрію у, здавалося б, симетричній ситуації: коли україномовний українець не хоче переходити на російську, це називається “націоналізм”, коли ж російськомовний українець не хоче переходити на українську, це називається “защита прав русскоязычного населения”» [Макаров 2008: 2].

Подібну парадоксальну реакцію на схожі вияви небажання мовців поступатися своїми мовними звичками підтверджують і соціолінгвістичні дослідження. Зокрема, під час обговорення мовних проблем у київській фокус-групі, яке було проведено восени 2006 р. в межах проекту INTAS, одна з його учасниць, юристка 27 років, заявила: «У нас много националистов», уточнивши, що вважає націоналістами людей, які говорять тільки українською. На запитання модератора, а чи є російські націоналісти, респондентка відповіла: «Нет, националистов больше по украинскому языку, а русских я вот не встречала».

Подібні психологічні стереотипи є виявом гібридної національної свідомості, що виникає під дією асиміляційних процесів. Формування особистості з роздвоєною українсько-російською ідентичністю було достатньо поширеним явищем ще в самодержавній Росії. Очевидно, мають рацію ті історики, які вбачають у недостатній сформованості національного самоусвідомлення значної частини населення підросійської України одну з причин поразки українців у визвольних змаганнях. Так, порівнюючи Галичину з Наддніпрянською Україною початку ХХ століття, Іван Лисяк-Рудницький писав:

«Слід наголосити на ще одній важливій різниці між середньо-східною Україною і Галичиною. В Галичині лінія, що розділяла поляків та українців, була чітка і ясна, незважаючи на часті мішані шлюби. Треба було бути або поляком, або українцем, але не обома відразу. Тим часом російсько-українська диференціація залишалася мінливою і часто розпливчастою. Наприклад, усі російські політичні партії діяли на Україні і знаходили підтримку не лише серед російської меншості, але й серед частини корінного українського населення. Участь у російській політичній і культурницькій діяльності не виключала існування залишкової української свідомості. Однак поширеність таких гібридних форм національної ідентичності вказувала на те, що українському руху було ще далеко до досягнення своєї мети» [Лисяк-Рудницький 1994: 482].

Щоб розлучитися з Росією, мало відокремитися від неї державним кордоном. Не менш важливо відділити українську культуру від російської в свідомості русифікованого населення. Тому не можна обмежуватися введенням української мови в сфери адміністрування й освіти, ці процеси мають обов'язково супроводжуватися домінуванням української мови в засобах масової інформації. Мовна ситуація наших міст не зміниться, якщо впровадження української мови й надалі обмежуватиметься дидактично-навчальними методами, натомість у сферах розважальної й популярної культури пануватиме російська.

Будь-який, навіть поверховий, аналіз мовно-культурної політики провідних телевізійних каналів у нібито незалежній Україні підтверджує використання ними радянських асиміляційних практик. Лише тепер політика утримування українського глядача у спільному з Росією мовно-культурному просторі власники й керівники телеканалів пояснюють інтересами бізнесу. Наприклад, голова правління каналу «Інтер» Сергій Созановський виправдовує російськомовність серіалів, створених в Україні, і їхню насиченість російськими реаліями такими аргументами: «Так, ми інколи вимушені в наших серіалах вдягати міліцію в російську форму... Так, інколи вимушені вішати й російські номери на машини. Бо існують закони бізнесу. Якщо цього не враховувати, виробництво на території України перестане бути цікавим партнерові й сусіду, близькому нам за ментальністю» («Дзеркало тижня», 1 березня 2008 р.).

Оскільки в Україні відсутня мовна політика, внаслідок чого своя культура не має підтримки, культурно-інформаційний простір країни виявився беззахисним перед потужною російською експансією. Через це процеси дерусифікації й деколонізації були заблоковані. Домінування російської мови в засобах масової інформації, особливо на телебаченні, дозоване, як і в радянський період, введення україномовних передач у менших обсягах порівняно з російськомовними, практика двомовних передач стимулюють подальше змішування двох мовних систем, що в перспективі спрямовано не лише на збереження, а й на збільшення показника демографічної потужності російської мови в Україні. Опитування Київського міжнародного інституту соціології впродовж 1991–2003 років засвідчує, що відбувається збільшення групи російськомовних українців за рахунок носіїв змішаного українсько-російського мовлення. Як зазначає Валерій Хмелько, «за щорічними даними, що узагальнюють оцінки інтерв'юєрів в опитуваннях 2000–2003 рр., серед дорослого населення за цей період статистично значуще зменшилася поширеність суржику та збільшилася поширеність російської мови. Кількість користувачів російської мови з 2000 до 2003 рр. на 3,4 % зросла, а користувачів суржику на 4,4 % скоротилася. Зафіксоване певне збільшення використання української мови поки що статистично незначуще на рівні $p < 0,05$ » [Хмелько 2004: 11].

Для порівняння варто навести динаміку змін у мовній ситуації однієї з тих країн, в якій національній еліті вдалося здолати наслідки

попередньої асиміляції. Згідно з першим переписом населення, проведеним у Гельсінкі в 1870 р., шведською мовою там внаслідок тривалого панування шведів у Фінляндії користувалися 57 % мешканців, а фінською – лише 27 %. Починаючи з цього часу, завдяки добре спланованій державній мовній політиці, кількість фінськомовних мешканців столиці стала швидко зростати і через 20 років (у 1890 р.) зрівнялася з кількістю шведськомовних – у процентному відношенні і ті, й другі становили по 46 %. Ще через 30 років (у 1920 р.) фінською мовою користувалися майже дві третини населення столиці (64 %), а шведською – тільки третина (33 %) [Ажнюк 2000: 22–23].

Як показує досвід інших народів, запорукою утвердження і зміцнення Української держави може бути лише шлях мовно-культурного самоствердження. Лише захистивши в своїй державі українську мову й створену на її основі культуру від потужного впливу колишньої метрополії, українцям вдасться здолати наслідки тривалої асиміляції й реалізувати своє право на національну самобутність, а відтак сформуватись у модерну політичну націю.

5.3. Мовна політика України в добу незалежності

Державний статус української мови був затверджений ще до здобуття незалежності. 28 жовтня 1989 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон УРСР «Про мови в Українській РСР». У Законі було проголошено: «Відповідно до Конституції Української РСР державною мовою Української Радянської Соціалістичної Республіки є українська мова. Українська РСР забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах життя» (ст. 2 розд. 1). Разом з тим у Законі зазначено, що держава створює необхідні умови для розвитку і використання мов інших національностей, які проживають в Україні.

Прийняття Закону «Про мови в Українській РСР» викликало сильну протидію з боку комуністів та інших супротивників надання українській мові державного статусу. Гостра політична боротьба супроводжувала обговорення питання про державний статус української мови під час прийняття Конституції України, однак патріотичній частині депутатів Верховної Ради вдалося здобути перемогу.

У статті 10 Конституції України, прийнятої Верховною Радою 28 червня 1996 р., зафіксовано: «Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської мови, інших мов національних меншин...

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом» [Українська мова. Енциклопедія 2007: 142].

Державний статус української мови було підтверджено й роз'яснено також у рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (14 грудня 1999 р.). Конституційний Суд України дав пояснення, що статус української мови як державної вимагає вживання її в органах державної влади, місцевого самоврядування, у навчальних закладах [Німчук 2007: 142].

За роки незалежності було прийнято низку урядових документів, у яких визначалися заходи з реального набуття українською мовою державного статусу: Державна програма розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 р. (1991), Комплексні заходи щодо всебічного розвитку і функціонування української мови (1997 р.), Про внесення змін і доповнень до постанови Кабінету Міністрів № 998 від 8 вересня 1997 р. (2000 р.), Державна програма розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 роки (2003 р.). Однак жодну з цих програм так і не було повністю виконано [Скляр 2010: 12].

Не було створено також інституцій, наділених функціями контролю за виконанням мовного законодавства.

Розвиток української ситуації унаочнює відому з досвіду зарубіжної соціолінгвістики закономірність, згідно з якою відсутність у державі мовної політики є також політикою, що полягає у підтримці сильнішої мови. В Україні зберігається досягнуте в попередній період домінування російської мови в міській комунікації, а в деяких сферах, зокрема в інформаційно-культурній, нові реалії відкритого суспільства й ринкової конкуренції призвели до значного посилення процесів русифікації.

У перші роки незалежності було досягнуто певних успіхів в утвердженні української у функції державної мови. Розширилась сфера її вжитку в адміністрації, в освіті, в науці, з'явилося більше українськомовної преси й книжок, у вищих навчальних закладах був впроваджений обов'язковий іспит з української мови і обов'язковий курс ділового українського мовлення.

Однак кожен крок, спрямований на розширення функцій української мови, супроводжувався опором з боку проросійськи орієнтованої частини політикуму.

Протистояння посилилось з початком президентства Леоніда Кучми, який переміг на виборах завдяки підтримці електорату східних областей, де розташовані великі промислові центри зі значно більшою, ніж в інших регіонах, концентрацією російського і російськомовного населення (за даними перепису 2001 р. в Донецькій області мешкає 38,2 %, а в Луганській – 39 % росіян, українців відповідно – 56,9 % і 58 %) [Державний комітет].

В інавгураційній промові Л. Кучма пообіцяв виконати передвиборчі гасла і надати російській мові статус офіційної, однак унаслідок рішучого протесту з боку українських сил змушений був відмовитися від своєї обіцянки.

Невизначеність позиції Л. Кучми щодо мовного протистояння супроводжувала весь період його президентства. Невдовзі після обрання на другий термін, на прес-конференції 30 серпня 1999 р. в м. Сімферополі Л. Кучма заявив: «По-перше, те, що в країні повинна бути державною українська мова, не викликає ніяких сумнівів. Як і те, що російська не повинна вважатися у нас іноземною... Але, з іншого боку, різкої українізації в Україні не повинно бути. Цей процес поступовий: люди згодом зрозуміють, що знання української мови їм необхідне» («Україна молода», 1 вересня 1999 р.).

На Третньому Всесвітньому Форумі українців у серпні 2001 р. Л. Кучма пообіцяв, що в Україні державною мовою буде тільки українська, однак восени того ж року виступив із заявою про доцільність надання російській мові статусу офіційної, але невдовзі, після різкої критики в колах української громадськості, відмовився від своїх слів [Погрібний 2003: 7].

Ще одну спробу надати російській мові права, аналогічні державній мові, проросійські політики зробили у зв'язку з ратифікацією Європейської хартії регіональних або міноритарних мов (European Charter for Regional or Minority Languages).

Як відомо, Європейська хартія призначена для захисту тих мов, яким загрожує зникнення. В її тексті не раз підкреслено, що «охорона і розвиток регіональних або міноритарних мов не повинні завдавати шкоди офіційним мовам і необхідності вивчати їх», а умови прийняття Хартії надають широкі можливості вибору тих пунктів, які відповідають інтересам держави, що її ратифікує.

Треба сказати, що підготовку цього документа супроводжувало багато дискусій. Попри заявлені шляхетні цілі щодо призначення Хартії для охорони й розвитку регіональних або меншинних мов, ставлення до неї в багатьох країнах Європи неоднозначне. Наприклад, Франція відмовилась ратифікувати Хартію. Конституційна рада Франції прийняла відповідне рішення про те, що надання мовам національних меншин особливих прав на офіційне використання порушує конституційні принципи цілісності Французької республіки, рівності перед законом та єдності французького народу.

Детальний аналіз цього документа й позицію Франції щодо нього містить перекладена українською книжка французького політолога Івон Більман «Мовні війни в Європі» (К., 2007). І. Більман вважає Хартію загрозою для національних держав, засобом етнічної регіоналізації Європи [Більман 2007]. Європейську хартію регіональних або меншинних мов досі не прийняла низка країн. Не ратифікувала її й Росія, хоча на її території проживає багато етнічних груп, мовам

яких загрожує зникнення. Натомість в Україні проросійська частина депутатського складу використала Хартію, всупереч її призначенню, для лобіювання «захисту» російської мови.

Законопроект про ратифікацію Хартії, який було представлено на розгляд у Верховну Раду України в 1999 р., група депутатів підготувала у варіанті, найбільш вигідному російській меншині, мова якої аж ніяк не належить до тих, що потребують захисту. В проекті пропонувалось надати права, рівні з правами державної мови, мовам тих національних меншин, кількість представників яких у певних адміністративно-територіальних одиницях становить понад 100 тисяч осіб. Згідно з цим проектом, російська мова може претендувати на статус, рівний державній, у 16-ти з 24-х областей України, а також у Криму, Києві та Севастополі.

24 грудня 1999 р. цей проект ратифікації Європейської хартії регіональних або міноритарних мов був прийнятий Верховною Радою України під головуванням Олександра Ткаченка [Погрібний 2003: 53–55]. Однак Конституційний Суд України кваліфікував прийняті зобов'язання як неконституційні, відмінивши таким чином ратифікацію Хартії у затвердженому Верховною Радою варіанті [Погрібний 2003: 53–55].

Але в грудні 2002 р. той самий законопроект про ратифікацію Хартії знову вніс на розгляд Верховної Ради президент Л. Кучма. 15 травня 2003 р. Верховна Рада ратифікувала Європейську хартію регіональних або міноритарних мов. Згідно з прийнятим документом, положення Хартії застосовуватимуться до мов таких національних меншин України: білоруської, болгарської, гагаузької, грецької, єврейської, кримськотатарської, молдавської, німецької, польської, російської, румунської, словацької і угорської [Погрібний 2003: 55].

Те, що ратифікація Хартії з нічим не виправданим внесенням до неї низки мов, які не потребують захисту, відбулась з цілком конкретною метою використати її для затвердження панівних позицій російської мови, довела низка рішень обласних і міських рад східних і південних регіонів України про надання російській мові статусу регіональної, що були прийняті в 2006 р., під час прем'єрства Віктора Януковича.

Ось які аргументи, спираючись на Закон України про ратифікацію Європейської хартії, наведено на користь утвердження російської мови як регіональної у першому ж абзаці відповідного рішення Харківської обласної ради від 3 червня 2006 р.:

«Завдяки історичним обставинам і умовам, що визначали і визначають соціально-економічний і культурний розвиток Харківської області, російська мова *завжди була і залишається*, як свідчать переписи, дослідження і опитування, найбільш вживаною в усіх сферах суспільного життя» [Больман 2007: 211] (курсив мій. – Л. М.).

Твердження про те, що російська мова «завжди була» найбільш вживаною, важко кваліфікувати інакше, ніж безпardonне переку-

чення історичних фактів, адже в минулих століттях абсолютну більшість населення Слобожанщини становило українське селянство, яке говорило українською мовою.

Не менш відверту підтасовку вже сучасної статистики бачимо в першому абзаці тексту рішення Луганської обласної ради від 25 квітня 2006 р., де зазначено:

«Згідно з інформацією Головного управління статистики в Луганській області (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року), 91 % жителів Луганської області вважають рідною російську мову і вільно нею володіють, з них 38 % є росіянами за національністю та вважають російську мову рідною, 31 % – представники інших національностей, але вказали в якості рідної російську мову, 22 % – окрім рідної мови вільно володіють російською» [Больман 2007: 217].

Цей текст також може бути взірцем маніпулятивних словесних технологій. Сполучник «й» у визначенні «вважають рідною російську мову й вільно нею володіють» об'єднує дві різні за мовною ідентифікацією групи в одну. Це дає змогу долучити до 91 % і 22 % тих, хто не вважає рідною російську мову, а лише вільно нею володіє.

Показово, що українці, які становлять найчисельніший етнос Луганщини, в цьому документі взагалі не згадані, а зараховані до 31 % представників інших націй, хоча Луганську область важко назвати поліетнічною. Натомість підкреслено присутність великої групи етнічних росіян.

Обґрунтування рішення містить й інші формулювання, які цілком можна кваліфікувати як дискримінаційні стосовно української спільноти області. Зокрема, в другому абзаці тексту російську мову визнано «засобом виразу (так!) культурної спадщини й спілкування більшості населення», що сформульовано безграмотно не тільки в суто мовному, а й політичному плані, оскільки є спробою надати процесам імперської русифікації історичної легітимності.

Прямим порушенням конституційного статусу української мови як державної є рішення Одеської обласної ради від 5 липня 2006 р., згідно з яким «забезпечується вільне користування російською мовою як мовою міжнаціонального спілкування» [Больман 2007: 222]. Нагадаємо, що саме цю функцію виконувала російська мова в Радянському Союзі, що й робило її ефективним знаряддям русифікації неросійського населення країни.

У зв'язку з цим слід зауважити, що поява аналогічного пункту в програмах двох претендентів на пост президента, а саме – Володимира Литвина і Сергія Тігіпка, під час останніх виборів є такою ж спробою повернення російській мові того домінантного становища в Україні, яке вона мала за радянського тоталітаризму. За своїм правовим статусом пропозиція надати російській мові функцію мови міжнаціонального спілкування на території України тотожна програмним обіцянкам лідера комуністів Петра Симоненка і лідера регіоналів Віктора Януковича утвердити російську в статусі другої державної мови.

Водночас ряд формулювань у відповідних рішеннях обласних і міських рад Сходу і Півдня свідчать про те, що депутати, які представляють в цих органах законодавчу владу, не збираються обмежуватися регіональним статусом російської мови, а планують домогтися надання їй функції загальнодержавної. Зокрема, депутати Донецької обласної ради внесли до свого рішення про регіональний статус російської мови і такий пункт: «Направить обращение в Верховную Раду Украины с предложением о придании русскому языку статуса государственного языка наряду с украинским» [Больман 2007: 219].

У зверненні Донецької міськради до президента, прем'єр-міністра і Тернопільської та Львівської міських рад від 21 лютого 2007 р. депутати підкреслюють, що, хоча вони і використовують Хартію для надання російській мові статусу регіональної, вони не визнають російську мовою меншості, відтак їх не задовольняє офіційне поширення її функцій лише на Донеччині, вони домагатимуться аналогічного статусу для неї в загальнодержавному масштабі.

Отже, як свідчать тексти розглянутих офіційних документів, захисникам російської мови не йдеться про двомовність ані на регіональному, ані на загальнодержавному рівні. Вони обстоюють збереження у східних і південних областях і подальше територіальне розширення російської одномовності, а разом з нею і стану провінційної постколоніальної асимільованості, культурної, ментальної й економічної залежності населення України від Росії.

Щоправда, низку наведених рішень обласних і міських рад скасували прокуратури відповідних областей і міст.

Нечіткість формулювань мовного законодавства та брак спеціальних органів, наділених функціями контролю за його виконанням, дозволяє і депутатам Верховної Ради, і багатьом чиновникам ігнорувати норму про обов'язковість вживання державної мови в адміністративно-управлінській сфері, незважаючи на наявну нормативну базу, в тім числі на рішення Конституційного Суду. Як зазначає доктор юридичних наук Володимир Василенко, «Українська Конституція, українські закони не примушують пересічного громадянина знати українську мову, лише українську мову і не забороняють спілкуватися іншими мовами, абсолютно ні. Ці вимоги поширюються на чиновників. Парадокс і цинізм полягає в тому, що чиновник не хоче вивчати українську мову, а тому він закликає всіх інших громадян, яких ці кваліфікаційні вимоги не стосуються, боротися проти української мови» [Трач 2008: 296].

Керуючись фактичним дозволом на порушення закону про державний статус української мови, проросійська частина Верховної Ради зробила спробу юридично узаконити використання російської мови при виконанні службових обов'язків. 19 вересня 2008 р. Верховна Рада України прийняла за основу проект Закону України «Про державну службу» № 1400, автором якого був лідер Партії регіонів Віктор Янукович. Стаття 21 цього законопроекту містить положення про те, що «особи,

які вступають на державну службу і претендують на зайняття посад державної служби, повинні відповідати таким вимогам: ...3) вільно володіти державною та російською мовами» («День», 26 вересня 2008 р.).

Прикладом невиконання законів і розпоряджень у галузі мовної політики може бути й доля указу президента про опрацювання в Кабінеті Міністрів питання про створення центрального органу виконавчої влади з питань державної мовної політики, що його В. Ющенко підписав у лютому 2008 р. Указ досі не виконано.

Невиконання законів, у тім числі мовних, кваліфікує як елемент радянської спадщини німецький славіст Юліане Бестерс-Дільгер у дослідженні української мовної політики в засобах масової інформації. Наводячи факт впровадження закону 1993 р. «Про телебачення і радіомовлення» лише в 2004 р., тобто із запізненням на 10 років, що його уже через тиждень президент Кучма оголосив «швидше рекомендацією», яка «не повинна сприйматися буквально», п. Бестерс-Дільгер зазначає: «Називати закон рекомендацією – це загроза самим принципам держави» [Бестерс-Дільгер 2008: 273].

Друга причина незадовільного стану дотримання 10-ї статті Конституції України, на якій також наголошує п. Бестерс-Дільгер, – це нечітке формулювання законів, що залишає необмежений простір для тлумачення.

В одному з інтерв'ю з Віталієм Шевченком, колишнім головою Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, журналісти «Українського тижня» навели дані про порушення закону на провідних українських телеканалах: 20 листопада 2008 р. в передпрайм і прайм до 11-ї ночі на провідних телеканалах російський продукт становив: на «1+1» – 54 %, «Інтер» – 44 %, «ІСТV» – 54 %, «СТБ» – 46 %, «Новий» – 63,5 %, «Україна» – 31 % («Український тиждень», 2008, № 48, с. 16).

Як бачимо з відповіді В. Шевченка, ситуацію, що склалась у телевізійному просторі, пояснює брак чіткості в законодавстві: «...Позаяк держава не прописала ознак українськості, то зараз важко визначитись. Ось анекдотичний випадок: до музичного запису надали копію паспорта громадянина України, барабанщика якоїсь російської групи – це трактувалося як український продукт. Народний артист України Філіп Кіркоров – спробуйте заперечити, що це не український продукт». Відтак навіть голова Нацради не може суттєво вплинути на зміну ситуації в телепросторі: «Тут постає питання мови, бо мова ніде в законодавстві не прописана. Не вказано, що українська мова є ознакою українськості» («Український тиждень», 2008, № 48, с. 16).

Таким чином, упродовж усіх вісімнадцяти років існування Української держави управлінці в галузі культури не спромоглися розробити чітке законодавство, спираючись на яке працівники засобів масової інформації змогли б сформувати національний культурний простір – поширити українську мову, культуру, відродити історичну пам'ять.

І все ж, незважаючи на брак в Україні інституцій, відповідальних за статусне й корпусне мовне планування, можна говорити про певний поступ в утвердженні української мови в її державному статусі. Це стосується передусім сфери освіти. Якщо в 1987 р. більшість учнів в Україні навчалась у російськомовних школах, то за роки незалежності русифікацію українців через освітню систему було припинено. Нині в країні переважають школи та вищі навчальні заклади з державною мовою навчання. Крім того, створено мережу загальноосвітніх шкіл з викладанням мовами національних меншин.

За даними «Статистичного щорічника України за 2006 р.» на початок 2006–2007 навчального року в Україні нараховувалось 21 417 загальноосвітніх навчальних закладів різної форми власності. В них навчалось 5 120 147 учнів, з яких українською мовою здобувало освіти 79 %, російською – 20 %, румунською мовою навчалось 24,2 тисячі учнів, угорською – 18,5 тисячі, молдавською – 5,5 тисячі, кримськотатарською – 6,0 тисяч, польською – 1,5 тисячі, англійською – 0,4 тисячі, словацькою – 0,05 тисячі, болгарською – 0,1 тисячі учнів [Калиновська 2008: 202].

У вищих навчальних закладах, яких в Україні нараховується 966, за даними Міністерства освіти й науки на 1 січня 2007 р. загальна кількість студентів становила 2 786 582.

У ВНЗ 1–2 рівнів акредитації навчалось 468 029 студентів. З них державною мовою навчалось 84,7 %, російською – 15,3 %. Кількість студентів у ВНЗ 3–4 рівнів акредитації становила 2 318 553, з них українською мовою навчалось 83 %, російською – 16,9 % [Калиновська 2008: 203].

Щоправда, здобутки в освітній галузі виглядають значно скромніше на Сході й Півдні. У Луганську лише 10,3 % школярів навчаються українською мовою, а по області – 40 % [Магрицька 2009: 82]. Ірина Магрицька наводить і такий показовий факт: у Свердловську Луганської області за статистикою 40 % учнів навчаються в україномовних школах. А заяви щодо складання загальнодержавних тестів у 2007–2008 навчальному році розподілилися таким чином: українською виявили бажання писати тести 14 % учнів, російською – 86 %. У цьому зв'язку, безперечно, можна ствердно відповісти на запитання, яке ставить І. Магрицька, коментуючи зазначену статистику: «Можливо, ці останні відсотки і є показниками реального стану навчання українською мовою в Свердловську?» [Магрицька 2009: 13].

Одна з причин низького рівня володіння державною мовою у випускників шкіл Луганщини полягає в недотриманні мовного режиму в українських школах. На жаль, україномовний статус багатьох освітніх закладів лишається відносним не тільки у проблемних щодо побутування української мови регіонах, а і в столичних школах та вишах. Вживання української мови обмежується викладанням, на перервах учні й студенти, а часом і педагоги переходять на спілкування російською.

Спробу змінити ситуацію зробив громадський рух «Не будь байдужим!», провівши низку акцій з вимогою до Міністерства освіти і науки ввести україномовний режим у школах з українською мовою навчання. Під тиском громадськості Кабінет Міністрів України прийняв 30 вересня 2009 р. постанову № 1033 «Про внесення змін до Положення про загальноосвітній навчальний заклад», яка вносила таке доповнення до Положення: «в робочий час у державному і комунальному загальноосвітньому навчальному закладі постійно застосовувати українську мову, а у державному і комунальному загальноосвітньому навчальному закладі з навчанням мовою національної меншини поряд з українською мовою – також мову, якою здійснюється навчально-виховний процес в цьому закладі» («Урядовий кур'єр», 14 жовтня 2009 р.).

Проте за поданням 52 народних депутатів з Партії регіонів Конституційний Суд України рішенням від 2 лютого 2010 р. визнав зазначений пункт Постанови уряду неконституційним («Слово Просвіти». – 2010. – Ч. 6. – 11–17 лютого).

Тим часом у середовищі столичних шкіл і вишів спостерігаються й певні позитивні тенденції. Так, директор україномовного київського ліцею «Голосіївський» Ю. В. Волощук зазначає в експертному інтерв'ю, що серед батьків молодшого покоління спостерігається вищий відсоток тих, хто спілкується з дітьми українською мовою [Калиновська 2008: 218]. Освітянин підкреслює й очевидні причини низького рівня використання української мови в системі міської комунікації – брак узгоджених дій, спрямованих на поширення української мови у сфері освіти, з одного боку, і в сфері культури, з іншого: «Коли переважна більшість преси російськомовна, коли більшість телевізійних програм російськомовні, то складається так, що дійсно державна мовна політика існує лише в освітній сфері, а вона повинна бути всюди» [Калиновська 2008: 218].

На підтвердження наводимо останні статистичні дані, що стосуються преси (за станом на 2008 р.).

Найбільший наклад (а отже, й розповсюдження) в Україні мають дві російськомовні газети – «Факти» (1,1 млн, за іншими оцінками – 600 тисяч) і «Сегодня» (700 тисяч, за іншими оцінками – 500 тисяч). Ці газети не тільки утримують читачів у спільному з Росією інформаційно-культурному просторі, а й постійно, як наприклад газета «Сегодня», публікують матеріали, що дискредитують українську культуру. Промовистим є вже той факт, що експертом з питань культури в цій газеті виступає Олесь Бузина, відомий своїми виразно українофобними публікаціями.

До першої четвірки найбільших газет, що видаються в Україні, входить лише одна україномовна з накладом 200 тисяч – «Сільські вісті», до читацької аудиторії якої належать переважно сільські жителі [Бестерс-Дільгер 2008: 244].

Така сама ситуація в сфері розважально-інформаційних медій. Приміром, україномовний журнал для жінок «Вона» виходить накладом 35 тисяч, тоді як російськомовний жіночий журнал «Натали» має наклад 642 тисячі, російськомовний журнал «Cosmopolitan в Україні» – 135 тисяч [Левкова 2008: 33].

Про окупацію книжкового ринку України російською книгою написано багато. Попри те, що українська література інтенсивно розвивається, щороку з'являється багато творів різних жанрів, у тім числі популярних, наклади українських книжок поступаються російським у сотні разів.

Стан українського книговидання й книгорозповсюдження було детально відображено в експертній доповіді 2006 р., де, зокрема, зазначено:

«...У 1990 році в Україні було видано понад 170 млн примірників книжок, або 3,27 книги на душу населення, які одночасно реалізувались у понад 4000 книгарень. Натомість у 2005 році було видано 54 млн примірників, або 1,15 книги на душу населення. Але реалізувати цей обсяг книжок українські видавці мали можливість вже в 400 книжкових магазинах. Тобто якщо кількість книжок за накладом зменшилася у 3,14 раза, то кількість книгарень – майже в 11 разів. Це є свідченням деградації інфраструктури, яка мусила б забезпечити популяризацію та просування національної книги до споживача.

Водночас спостерігається позитивна динаміка зростання кількості видань за назвами (1990 рік – 7046 назви, 2005 – 15 720 назв), однак без збільшення тиражної маси книжок це не дозволило суттєво покращити позиції української книги. Якщо в 1991 році наклад однієї назви складав 23,2 тисячі примірників, то в 2005 році – 3,4 тисячі примірників. Однак ця середня цифра включає в себе і навчальну літературу для загальноосвітньої школи, де наклад однієї назви становить іноді сотні тисяч примірників. А отже середній тираж так званої “ринкової” книжки не перевищує 500 примірників, що робить її практично недоступною для пересічного українця» [Експертна доповідь 2007: 32].

Стан видавничої справи й книгорозповсюдження, згідно з яким російські книжки мають абсолютну перевагу на українському ринку, відповідно формує й запит, блокуючи зміну ситуації на користь артефактів української літератури. Цитоване всеукраїнське опитування 2006 р., яке з'ясовувало і питання вибору мови, якою зазвичай респонденти читають художню літературу, дало такі результати: 16,7 % повідомили, що читають українською, 40,3 % – російською і 37,3 % – обома мовами [Бестерс-Дільгер 2008: 269].

Це ж дослідження показує, що до двомовних регіонів належать не лише Центр і Північ, де більшість читає художню літературу рівною мірою українською та російською мовами (відповідно 54,2 % і 48,9 %), а й Захід (43,4 %). Натомість на Сході й Півдні число респондентів, які читають літературу обома мовами, значно зменшується

(відповідно до 26,4 % і 24,3 %). Більшість населення цих регіонів читає художню літературу російською мовою (68,9 % і 65,5 %) [Бестерс-Дільгер 2008: 269]. Обговорення у фокус-групах у східних і південних областях підтвердило, що їхні мешканці надають перевагу російським книжкам. Українську книгу купують лише за умови, якщо немає наявної російської альтернативи та книга безумовно потрібна. Дехто навіть заявляв, що відмовляється читати українські книжки [Бестерс-Дільгер 2008: 270].

Таким чином, вплив української літератури у східних і південних областях за роки незалежності зведено майже нанівець.

Ще гірші справи на українському телебаченні – а це джерело найбільш масового впливу на населення. Російська експансія в інформаційно-культурний простір України здійснюється не тільки ззовні, з території Росії. Нині всередині України на приватних кіно- і телестудіях виробництво музичних програм, кіно- і телефільмів, телесеріалів, відеокліпів тощо здійснюється здебільшого російською мовою.

Вся ця телепродукція є типовим продуктом колоніальної культури, що перебуває під контролем колишнього імперського центру.

Кінокритики наголошують, що «українськість» таких серіалів вичерпується україномовними титрами. За атрибутикою й текстами ці фільми демонстративно російського забарвлення. Як зазначає Лариса Руденко, серіали, вироблені в Україні, «рясніють російськими прапорами й двоголовими орлами, діалоги насичені суто російськими приколами та прислів'ями, музичний супровід побудовано на балалаечних приспівках. І всі ці “балалайки со щами” вмонтовані в київські ландшафти» [Руденко 2007: 43].

За тією ж інформацією, на українських продакшн-студіях існують неписані «таємні протоколи», в яких зазначено, чого в сценарії не має бути ніколи: «Ніколи не можуть звучати слова “Київ”, “Україна”, “українець” (“хохол” можна, навіть вітається), “президент” (президент один – Путін), жодних слів, що позначають нашу державність» [Руденко 2007: 43].

Призначення такої масової телепродукції – зберегти досягнутий у радянський період рівень маргіналізації україномовної частини соціуму в міських середовищах, заблокувати поширення на масовому рівні української культури, відновлення національної історичної пам'яті і традицій.

Таким чином, в Україні реалізується найгірший сценарій міжкультурної комунікації, описаний, зокрема, у наукових дослідженнях: «Складні системи, зіштовхуючись і взаємопроникаючи, можуть породжувати повне або часткове переродження своєї культури. В національній культурі носії чужої культури, входячи до складу нації, що її створила, знищують і саму культуру, і її споживача. При цьому вони “привласнюють” національну культуру, адаптуючи її.

Інший випадок, коли відкритість системи національної культури на вході й виході призводить не до знищення виробника і споживача, а до заміни колишнього артефакта. З таким вислідом ми стикались, наприклад, в Україні, де українська мова виявилась витісненою з життя української нації російською, або спричинила появу нової субмови, яка називається “суржилом”. Подібне явище було в Чехії, де чехи продовжували існувати, але чеська культура була відтручена німецькою культурою. За сприятливих обставин у цьому випадку можливим є національне Відродження, як було в Чехії в XIX в.» [Зинченко, Зусман 2007: 111–112].

На жаль, мусимо констатувати, що, на відміну від чехів, українці поки що не спромоглися створити сприятливі обставини для національного Відродження. Артефакти української культури активно замінюються російськими в наймасовіших сферах соціокультурного простору. У нас склалась парадоксальна ситуація, коли державна мова і створена нею багата культура з давньою традицією загнана в меншинне гетто.

Особливо вразливим до винародовлюючого впливу такої масової культури є міське населення найбільш зросійщених областей, де саме середовище, сформоване в попередній період, відчуває носіїв української мови.

Зміна середовищ великих міських агломерацій Сходу на користь української мови після здобуття незалежності вимагала від влади особливої уваги до розширення функцій української мови не лише в адміністративно-управлінській і освітній сферах, а і в інформаційно-культурній, передусім шляхом підтримки і популяризації кращих зразків української культури в усіх її формах. Натомість цілковите нехтування справою впровадження дієвої мовної політики, внаслідок чого засоби масової інформації перейшли під контроль Росії, спричинило не тільки інерційне продовження в східних і південних регіонах асиміляційних лінгво-етнічних процесів, а й прискорило їх.

Так, якщо в середньому по Україні демографічна потужність української мови, попри відсутність мовної політики, все ж дещо підвищилась за роки державної незалежності, то на Сході й Півдні маємо зовсім іншу картину.

Реальний стан нинішніх процесів русифікації визначається не середньостатистичними показниками, а регіональними відмінностями. Діаметрально протилежні напрями цих змін поділяють Україну на дві частини, що свідчить про різноспрямованість асиміляційних процесів. За період 1989–2001 рр. в західних і центральних областях відбулось суттєве – на 27,0 % – скорочення осіб, що вважають рідною російську мову. В східних і південних областях, навпаки, їхня частка зросла на 33,2 %. Українці, що вважають рідною російську мову, зосереджуються переважно на Півдні та Сході – 87,9 % від їхньої загальної чисельності в Україні [Скляр 2007: 51].

На цьому тлі, в ситуації послаблення імунітету населення до антидержавної риторики, особливо загрозливим явищем нинішнього політичного розвитку є прихід до влади в зазначених регіонах осіб, що поділяють погляди російських шовіністів.

Діяльність таких політиків і адміністраторів, орієнтованих на повернення країни до спільного з Росією євразійського простору і стану колоніальної залежності в межах імперії, здатна якщо й не досягти своєї мети, все ж надовго загальмувати поступ країни. Доказом цього є спроба Донецької міської ради, керованої М. Левченком, звзяти в Донецьку мережу українських шкіл. У травні 2008 р. депутати Донецького муніципалітету ухвалили рішення «не допускати збільшення числа учнів, які навчаються українською мовою, розширення мережі україномовних шкіл і класів». Аналогічне обмеження стосувалося й дошкільних установ («Дзеркало тижня», 31 травня 2008 р.).

Звуження україномовної освіти в Донецьку – це спроба реалізації на регіональному рівні плану деукраїнізації і денационалізації освіти, який збирався запровадити в усій Україні уряд В. Януковича в 2006 р., коли гуманітарну політику на посаді віце-прем'єра очолював Д. Табачник. Тоді віце-прем'єр запланував низку заходів з метою переорієнтації національної освіти на проросійську, зокрема збільшення обсягу вивчення літератури за рахунок російськомовних творів, заміну викладу історії України в шкільних підручниках на спільну з Росією тощо.

Для з'ясування причин нинішньої політичної кризи українським експертам міг би прислужитися досвід постколоніальних студій, що дістали розвитку в зарубіжних країнах. Цікаві й актуальні для українців міркування викладені, наприклад, у праці професора університету Райс (США) Еви Томпсон «Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм», а також в інтерв'ю, яке вона дала редакторові журналу «Український тиждень» Юрію Макарову. Варто звернути увагу, зокрема, на тезу Е. Томпсон про розрізнення ситуацій, коли поглинання імперією іншої території усвідомлюється як колоніалізм, тобто як окупація, і ситуацій, коли населення приєднаної території виявляє згоду з підпорядкуванням імперії.

«Якщо окупована територія не відчуває себе метрополією, – зазначає Ева Томпсон, – коли вона позбавлена сильної ідентичності, а її населення погоджується бути периферією (чи її частиною) якоїсь нації чи імперії (наприклад, нинішні Ельзас або Корсика), про несправедливість колоніалізму не йдеться. Треба розрізняти колоніалізм і згоду, що поступово розвивається, з “поглинанням” імперією чи іншою нацією. В такому стані перебувають Веллс і Шотландія, котрі майже втратили відчуття власної ідентичності, змінили свої мови й католицьку релігію на англійський протестантизм (звичайно, спочатку не без жорстокого насильства) й стали частиною (периферією) Англії» («Український тиждень», 2008, № 30).

Те, що нині відбувається в Україні, і є боротьбою двох, на жаль майже рівновеликих за потугою, політичних сил, одна з яких протистоїть імперії і прагне зміцнити державну незалежність, а друга діє у згоді з неоімперськими амбіціями Кремля.

Вразливість державної незалежності виявляється в нездатності української еліти, навіть тієї, яку привів до влади Майдан, протистояти російському беззбройному завоюванню шляхом поширення імперської масової культури, що завозиться з Росії, а також продукується на території України. Відтак українське населення, передусім молодь, виховується в силовому полі її впливу, що нав'язує російську мову, імперське трактування історичних подій, російські традиційні цінності, поведінкові стереотипи. До цього слід додати й той незаперечний факт, що «для України перебування в російській зоні світу обертається на копіювання передусім російського негативу» (Юрій Андрухович). А електорат, сформований в єдиному з Росією мовно-культурному й ментальному просторі, легко схилити в бік Росії.

Соціолінгвістичні дослідження виявляють кореляцію між мовою повсякденного спілкування й політичними орієнтаціями населення. У масовому опитуванні 2006 р. на запитання «Чи згодні Ви з твердженням, що майбутнє України в союзі з Росією та Білоруссю?» ствердно відповіли 50,2 % опитаних, тоді як у відповідях на запитання «Чи згодні Ви з твердженням, що Україна має здійснити відповідні кроки для вступу в НАТО?» згідних виявилось значно менше – усього 20 % [Мовна політика 2008: 360].

Водночас розподіл відповідей по регіонах засвідчує суттєві відмінності в політичних орієнтаціях населення. У західному регіоні майбутнє України в союзі з Росією та Білоруссю схвалює всього 13 % респондентів, натомість в східному – 66,7 % і південному – 82,7 %. За майбутній вступ України до НАТО висловились більше половини (51,4 %) опитаних на Заході, тоді як на Сході й Півдні з цим погоджується менше 10 % респондентів (9,3 % на Сході і 7,1 % на Півдні).

Простежується високий ступінь залежності політичних орієнтацій респондентів від мови повсякденного спілкування. Як зазначає Ганна Залізняк, аналізуючи результати зазначеного опитування, «прихильники приєднання України до союзу з Росією та Білоруссю скоріш за все виявляться російськомовними громадянами, а противники – україномовними. За даними нашого опитування шестеро із десяти противників євразійського вектора інтеграції говорять українською мовою і лише 16,9 % російською, і навпаки, серед його прихильників більшість російськомовних (54,4 %)» [Залізняк 2008: 144].

Натомість серед прихильників вступу до НАТО шестеро із десяти є україномовними і лише 15,4 % російськомовними, тоді як серед противників більше половини говорять російською мовою при 22,9 % україномовних [Залізняк 2008: 143].

Якщо імперії вдасться досягнути бажаного результату, то політичний розвиток України легко буде зіпхнути на шлях, аналогічний білоруському.

Запорукою ж зміцнення державного суверенітету може бути тверда й послідовна позиція влади у поширенні української мови в адміністрації й системі освіти, у підтримці й популяризації української культури у всіх її формах, відродженні історичної пам'яті і традицій.

Слід зазначити, що, як показують соціологічні опитування, проведені в Донецькій області, більшість донеччан не підтримують переконань регіоналів у «наси́льницькій українізації» Донеччини. Так, 89 % дітей вказали, що вони навчаються російською мовою, проте лише 53 % зазначили, що хотіли б навчатися цією мовою. Більше половини респондентів (53 %) стверджують, що знання державної мови необхідне їм для того, щоб «відчувати себе часткою українського народу». Майже 70 % вчителів вважають, що їхній навчальний заклад готовий перейти на державну мову викладання [Черникова 2007: 15– 22].

Таким чином, попри всі вади сучасної мовної політики, в якій немає механізмів контролю за виконанням 10-ї статті Конституції України, попри незсинхронізованість мовного розвитку різних регіонів і засилля російської масової культури, у ставленні громадян до державного статусу української мови та інших її оцінних характеристиках переважають позитивні спільні тенденції. Всі регіони об'єднує досить високий престиж української мови, а також лояльне ставлення більшості громадян до її державного статусу.

Результати всіх опитувань, у тім числі масового анкетування 2006 р., свідчать, що рівень конфліктності міжмовних взаємин лишається низьким. Крім того, абсолютна більшість населення виявляє в самооцінках достатній рівень володіння обома мовами [Масенко 2008].

Все це створює сприятливий ґрунт для усунення пострадянських деформацій у духовному і культурному житті країни, поступової зміни мовно-культурних середовищ великих міст шляхом розширення комунікативних функцій української мови, поширення живомовних українських практик, що активізує креативний, культуротворчий потенціал нації і сприятиме її формуванню як спільноти вільних особистостей, позбавлених страху і комплексів національної неповноцінності.

Але необхідною передумовою цього є прихід до влади державницької еліти, здатної нейтралізувати потужний ідеологічний вплив «п'ятої колони».

Есеї студентів НаУКМА з соціолінгвістики

Студенти Національного університету «Києво-Могилянська академія», які слухали курс «Вступ до соціолінгвістики», для отримання заліку повинні були не лише відпрацювати семінарські заняття, а й написати дві письмові роботи. В одній з них вони мали охарактеризувати мовну ситуацію свого населеного пункту, тему другої роботи обирали самостійно в межах прослуханого курсу.

Особливо цікаво було знайомитися з роботами, виконаними за обов'язковим завданням. До складу могилянського студентства входять представники різних областей України, відтак щороку роботи, в яких молоді люди описували мовне життя свого міста, містечка або селища, давали змогу побачити мовну й соціокультурну специфіку різних регіонів країни. Не менший інтерес, на мою думку, становлять міркування студентів з приводу мовних проблем, конфліктів і викликів, які стоять перед нашим суспільством.

Сподіваюсь, що представлена добірка розвідок з соціолінгвістики студентів факультету гуманітарних наук НаУКМА зацікавить вчителів і викладачів інших навчальних закладів.

Більшість відібраних студентських робіт присвячено соціолінгвістичній характеристиці населених пунктів. Виняток становлять лише дві останні праці (Тетяни Контевої і Дмитра Дроздовського) з жаргонології.

А. Масенко

Людмила Виногородська (2002 р.)

Місто Рівне

Середня освіта в місті Рівному – це яскравий приклад того, як національно свідомою посадова особа може впливати на мовну ситуацію в області. Йдеться про мову викладання в загальноосвітній школі. У нашому місті двадцять дев'ять загальноосвітніх шкіл; мова викладання – українська (і це надзвичайно важливо – згідно з твердженням відомих психолінгвістів, перша стадія формування логічного, пізнавального інтелекту людини, який породжується вербальною формою і водночас трансформується у неї, відбувається саме у віці 7–11 років). Голова міського управління освіти на базі колишніх шкіл з російською мовою викладання створив освітні заклади нового типу – школи з поглибленим викладанням іноземних мов, гімназії та ліцеї. Безперечно, це сприяло підвищенню авторитету школи всупереч зміні мови викладання. Російську мову та літературу з 1992–1993 навчального року викладають на Рівненщині факультативно в тих школах, у яких є охочі.

Однак школа – це не єдине місце скупчення мовних проблем. Розглянемо ситуацію у ЗМІ. У Рівному три місцеві телеканали ведуть мовлення лише українською; ані драматичний, ані ляльковий театри не ставлять п'єс російською; три місцеві FM-радіостанції – це зразок якісного молодіжного продукту винятково українською мовою.

Складна ситуація з пресою. За даними Книжкової палати України, щоденний середній разовий наклад російськомовних газет, які реально виходять в Україні, становить 39,5 тисячі примірників, а україномовних газет – лише 10,8 тисячі; українською мовою зареєстровано 37,6 %; російською – 21,8 %; українською та російською (паралельних) – 16,7 %; двома мовами (російською та українською) – 20 %; іншими мовами – 3,8 % періодичних видань. У Рівному теж читають російськомовні видання, але ситуацію пом'якшує той факт, що вся місцева преса (понад 15 видань з великим для нашого міста накладом) виходить українською, у тому числі місцевий рекордсмен з накладу – газета реклами та оголошень «ОГО» (аналог київської «Аviso»).

На превеликий жаль, сьогодні російське (держава, економіка, культура, наука, засоби масової інформації) сильніше, розвиненіше від українського. Тому його і вибирають. Саме через його посередництво до нас дуже часто надходять як найоперативніші щоденні новини, так і наукові та культурно-мистецькі новинки.

Ще одна надзвичайно важлива річ – російське завжди було і залишається доступнішим, ніж німецьке, англійське чи французьке. Адже для того, щоб сприймати здобутки західної цивілізації, треба принаймні на належному рівні знати іноземну мову. Нещодавно американська фірма Майкрософт отримала замовлення на 30 тисяч комп'ютерів для шкіл України, але... з російськомовними програмами.

Одна з головних проблем Рівного – це проблема церкви, протистояння папарфій УПЦ Московського патріархату й УПЦ Київського патріархату. Характерно, що ті люди, які ходять до храмів УПЦ Московського патріархату, рідною вважають українську мову, нею розмовляють, тобто це мова богослужіння відвертає їх від УПЦ Київського патріархату, а ідеологічні міркування; мова – у цьому випадку – інструмент для брудних ігор і спекуляцій.

Згадується епізод з книжки спогадів письменника Романа Іваничука «Благослови, душе моя, Господа». Стояв відомий український перекладач Микола Лукаш у магазині в черзі. Підходять дві дамочки і безцеремонно штовхаються до прилавка. «Куди ви так поспішаєте, красуні?» – поцікавився Микола Лукаш. Молоді особи зневажливо відповіли: «Ми вашого языка не понимаем». Лукаш переклав запитання російською: «Куда вы претесь, б...ди». Така форма вплинула на нахаб, і вони стали в чергу. Можливо, мову інколи варто захищати і таким некоректним способом.

Роксоляна Свято (2002 р.)

В кайданах імперії, або Мовна ситуація в столиці

Носіїв грамотної української мови в Києві (діалектні домішки також допустимі) не так і багато, згуртовані вони, як правило, у своєрідні осередки. Вочевидь, поняття **осередку** є не найбільш вдалим, бо саме слово має відтінок постійності (місце чи періодичність зустрічей). У цьому ж випадку спільним і більш-менш постійним для всіх представників є, власне, мова спілкування, що часто означає також і відповідну спільну сферу зацікавлень – музика, література, мистецтво тощо.

Та навіть існування таких осередків не може стати стовідсотковою гарантією захисту від мовної асиміляції її представників, що мають, крім того, сферу «професійного» спілкування (за місцем роботи чи навчання). А той факт, що професійне середовище в Києві в більшості свій є російськомовним, вже давно ні в кого не викликає сумніву. Винятками є здебільшого філологічні, письменницькі та частина наукових кіл.

Для остаточного з'ясування обставин зауважимо, що чималий відсоток цих осередків становлять нещодавні «західняки» – люди, для яких українська мова є не вторинною (вивченою у свідомому віці), а первинною, перейнятою від батьків. Саме на цю частину населення Києва «подвійне» мовне життя впливає найшвидше. Пасивні білінгви (з теоретичним знанням російської мови) під впливом середовища стають білінгвами активними (у спілкуванні починають послуговуватися російською).

Подібні явища в мовному житті суспільства можна називати по-різному (приспосовування, спроба уникнути конфліктів на мовному ґрунті, бажання інтегруватися в середовище тощо). Найчастіше «свідомі» українці використовують тут словосполучення з дещо фрейдівським звучанням – «комплекс меншовартості». Вже стало правилом гарного тону пояснювати всі негаразди саме за допомогою цих двох слів, навіть не намагаючись з'ясувати причини такої масової «хвороби» серед питомо українського населення. Тож у сторонньої особи може скластися враження, що це тотальна епідемія поміж українців або взагалі вроджена схильність організму.

Та навіть не в цьому справа. Доволі поширеним серед україномовного населення в усному мовленні стало використання російських слів (чи то пак «словечок»). Між іншим, лапки тут і справді доречні, бо йдеться про своєрідну мовну гру, псевдоцитатність чи квазіінтертекстуальність (що свого часу вдало зауважила Оксана Забужко). Але з часом межа між мовною грою і нормальним використанням слів розмивається, і «свідомий» (так би мовити жолдаківський) суржик набуває природності висловлювання.

Зрозуміло, що «жертвами» цієї другої хвороби найчастіше стає молода частина київського україномовного населення, що прагне позбавити своє мовлення офіційності та надати йому присмаку неформальності. Немає нібито нічого поганого в тому, щоб із ехидною посмішкою сказати «канешно», «красиво» чи то «панятне дело»...

Лінгвісти часто наголошують на тому, що «живучість» кожної мови визначається насамперед кількістю та якістю розмовної лексики. Воювати проти жаргону, сленгу чи навіть ненормативної лексики видається в сучасних умовах безглуздом, адже всі ці явища вже давно довели свою стійкість і, зрештою, необхідність для повноти мовного життя суспільства. Мусимо враховувати і те, що повернення прислів'їв і приказок (як єдиного джерела розмовної лексики) є зараз мало реальним, а головне – не завжди прийнятним для молодого покоління.

Навпаки, важливо витворювати українську сучасну розмовну лексику, позбуваючись таким чином російської та калькованої з неї (наприклад, «прикіл» – рос. «прикол» тощо). Справу цю до певної міри виконало творче покоління 80-х, яке почало вводити ненормативну лексику до, здавалося, найвищого жанру в літературі – поезії. Саме тоді для багатьох стало новиною, що сучасна розмовна лексика в Україні таки існує і що вона – цілком повноцінна. І це стосується не лише «бубабістів» чи «лугосадівців», виплечаних на львівських плантаціях під лагідними сонячними променями поезії Антонича й Калинця, а й київських угруповань (скажімо, «пропалограмотівців»). І, мабуть, немає потреби пояснювати, що розмовна лексика в поезії «західняків» та «східняків» є досить-таки різною.

Принциповим є те, що нині (на початку нового тисячоліття) функцію творення нової і відтворення вже наявної розмовної лексики не можемо покладати лише на поетів чи письменників (зрештою, не варто накидати їм будь-яких завдань). Зараз цю функцію мають виконувати звичайні мовці – молоді люди, які

постійно й активно послуговуються українською і для яких український жаргонізм звучатиме природніше, аніж будь-який запозичений з іншої мови.

Якщо вже зайшлося про молодь, звернімо увагу ще на кілька моментів. По-перше, саме словосполучення «київська україномовна молодь» для пересічного киянина чи взагалі українця видається таким собі оксимороном. Дедалі меншає кількість молодих людей, що за тих чи тих обставин не переходять на російську в побутовому спілкуванні. Причини цього різні. По-перше, суто психологічна потреба комфорту – бажання не вирізнятися (саме тому російською починають користуватися підлітки, для яких думка оточення особливо важлива). Для трохи старших ця причина також можлива, хоча впливатиме й інша, складніша, сформульована в геніальному афоризмі ще союзних часів: «главное, чтоб человек был хороший...».

Це звучить парадоксально, але таку думку часто можна почути саме від колишніх «західняків» (від корінних киян, звісно, також). І це теж має своє психологічне пояснення. Нестача звичного товариства, постійне спілкування з іншомовними людьми робить людину поступливою. Спочатку починаєш цих людей захищати (адже серед них багато твоїх друзів і знайомих), а потім і сам переходиш на російську в спілкуванні (мовляв, між друзями мова є лише формальністю, чимось другорядним, головне – дружба).

Звісно, можна пояснювати це й тим, що Радянський Союз зробив свою головну справу, в таємних лабораторіях створивши клони нового типу істот, влучно охрещених homo sovieticus (хоча, можливо, латинська мова надто шляхетна для їх позначення). Можна твердити, що істоти ці характеризуються майже абсолютно амбівалентністю оцінювання й просто неймовірною поступливістю в усьому, що стосується їхньої гідності. Та нині йдеться вже про інше покоління, що провело якщо не всю, то принаймні більшу частину свого свідомого життя в умовах незалежної України.

Інколи ж нестійкість україномовної молоді в Києві сприймають як такий собі наслідок ситуації постмодерну, з її цілковитим розмиванням меж, що робить усі явища можливими і саме тому несуттєвими. У цьому контексті пригадую один із виступів Вадима Скуратівського, де йшлося саме про інертність молоді генерачії. На думку відомого культуролога, для молоді (умовно тим, кому ще нема тридцяти) не існує великої різниці, яку культуру споживати (українську чи російську), яку літературу читати тощо. Продовжувати і домислювати можна нескінченно. Це, до речі, підтверджують і дані соціологічних досліджень: близько 30 % студентів київських вишів при купівлі книжок орієнтується на зміст, а не мову. Шкода лише, що статистика не показує, що ж приховано під словом «зміст». Адже для когось зміст – Грабал, а для когось – Марініна. Відмінність таки існує, адже в першому випадку, маю підозру, мова (хай то російська чи українська) має значення.

На жаль, постійно складна ситуація з українським книговиданням не дає можливості читати в ширшому обсязі актуальну світову літературу в якісних (і на цьому слові варто додатково наголосити) українських перекладах. До речі, треба доволі добре орієнтуватися в місті, аби знати, в яких книгарнях Києва можна придбати ширший спектр україномовної літератури. Але навіть знаючи це, не завжди маєш шанси купити нову книжку навіть за кілька місяців після її виходу (чимало можна говорити про проблеми в системі книгопоширення).

Мова київських мас-медій є окремим питанням. Тут уже віддавна домінує своєрідний, і в чомусь навіть неповторний, коктейль українського (зазвичай офіційного, а тому імпліцитно чужого) та російсько-суржиківського (що відповідає

вподобанням найширших верств населення). Спинятися на цьому питанні додатково немає потреби (його ґрунтовно проаналізовано в праці Г. Залізняка і Л. Масенко «Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній і прийдешній»).

Вочевидь, можна констатувати зміни, що відбулися впродовж останніх років у вітчизняному радіопросторі (мова передусім про FM-діапазон), який з переважно російськомовного таки став частково україномовним. І зміни ці, до речі, київські слухачі сприйняли більш ніж спокійно.

Та, будьмо відвертими, переважна більшість цих хвиль і нині мало задовольняє потреби молоді в якісній (байдуже вже, українській чи будь-якій іншій) музиці. А місце радіо чи телебачення все впевненіше посідає Інтернет із його, без перебільшень, безмежними можливостями вибору.

Чи існуватиме українська мова в Києві повноцінно, залежить, власне, від нас – самих мовців. Сподіватися на мудрих правителів чи харизматичних лідерів, які наведуть порядок у мовному законодавстві (а потім і в цілому суспільстві), немає потреби. Тим паче, що цих «мудрих правителів» ще треба заслужити...

*«...затям собі
що колись
можуть настати часи
коли нашої мови
не буде пам'ятати
навіть найменший
соловейко
тому не можна покладатися
тільки на солов'їв
дитино»*

Іван Малкович

Андрій Титаренко (2002 р.)

Подорожуючи Україною

Торік я майже два тижні їздив Східною та Південною Україною. То був передвиборчий тур на підтримку блоку Віктора Ющенка «Наша Україна». Сам лідер блоку та його команда, до якої входив і я, відвідали майже всі значні міста (і не тільки) Сходу та Півдня України. Тому це «дослідження» є скоріше «нотатками подорожного».

Початком туру стало місто Северодонецьк Луганської області. Таке собі стандартне середнє українське місто. Українською тут ніхто не розмовляє, хоча ставлення до неї цілком толерантне. Люди розуміють майже все сказане українською. На жаль, російська мова тут не є літературною, а її зукраїнізований варіант з низкою таких знайомих вухові нюансів, як «*шо*», повна відсутність звука «*г*», не кажучи уже про редукцію голосних. Але суржику в класичному розумінні як суміші української та російської я не почув. Українська мова просто викреслена з ужитку.

В Луганську ситуація схожа, хоча бачимо деякі позитивні зміни. Тут можна досить часто почути цілком пристойну російську мову. Є навіть люди, які розмовляють українською – підкреслено літературною, але таких україномовних інтелігентів одиниці. Українською тут просто не прийнято спілкуватися. Дуже показовий індикатор мовної ситуації – вивіски. Вони тут переважно російськомовні (за винятком державних установ і підприємств). Цікавий приклад – бігборд луганського готелю «Турист»: «*Шановні гості! Ласкаво просимо Вас до готелю "Турист". Наша адреса: г. Луганськ, вул...*». Що ж, принаймні намагаються вживати українську.

У сусідньому з Луганськом Алчевську ситуація з українською мовою найгірша. Люди не тільки не розмовляють українською, а й вороже ставляться до неї. Алчевськ був єдиним містом, в якому Ющенко не захотіли слухати українською і він був змушений перейти на російську. Характерний момент: українська тут є такою чужою, що говорити можна *«по-руськи»*, але *«на українській мові»*.

Мовна ситуація в сусідній Донецькій області не краща. Горлівка, Макіївка – повністю русифіковані міста, хіба що Донецьк вирізняється деякою інтелігентністю у володінні мовою: відсоток людей, які розмовляють нормативною російською, а не її українським варіантом, тут вищий.

Дніпропетровська область справила на мене двозначне враження. З одного боку, переважна більшість людей, які прийшли послуhati Ющенко, розмовляла українською. І в той же час село під Дніпропетровськом – російськомовне, що свідчить про відчуженість україномовної традиції; один знайомий, дніпродзержинський УНСовець (і таке трапляється), розповідав мені, що люди тут – «зомбі», а його за українську мову трактують не інакше, як «бандерівця». Втім, це вже справи політичні.

Що далі ми просувалися на південь, то переконливіше зникала розмовна українська мова і, зрештою, залишилася хіба що в нашому автобусі та на поодиноких вивісках. Приморські міста – Маріуполь, Бердянськ – у мовних питаннях запам'яталися тотальною російською мовою та наріканням деяких їхніх мешканців на те, чому Київ не дозволить вести російською мовою документацію, як це роблять у Криму, бо ж українську ніхто не розуміє. І ось нарешті, «перлина біля моря» – Одеса. Людям тут абсолютно байдужі проблеми позаодеського характеру – мовні, політичні чи ще які-небудь. Тому розмовляють тією мовою, якою Одеса розмовляла завжди – російською з єврейсько-українською та ще бозна-якими домішками. Що ж, існування цього мовного середовища цілком виправдане, бо за ним стоїть потужне культурне підґрунтя, чого не скажеш про Макіївку чи Алчевськ.

Наступне місто у нашому турне – Умань. Ми приїхали туди вночі й одразу відчули присутність живої розмовної (нарешті) української мови. Чолов'яга, в якого ми спитали про готель, просто і щиросердно зізнався, що нам слід їхати *«прямо, там буде кільце, і тоді треба завернуть наліво»*, покоївка в готелі спитала наші паспорти таким милим серцю суржилом, що хотілося плакати від щастя до певної міри патріотичними сльозами, бо живе ще *«шевченкове солов'їне!»*. Зранку ми були вже в моїй рідній Вінницькій області. Поділля, на мою думку, є унікальним регіоном. Це місце перетину східноукраїнського варіанта російської, центральноукраїнських діалектів української мови та західноукраїнського діалекту. І розмовляють тут, відповідно, українським суржилом з галицьким присмаком: *«радно»*, *«порадок»*, *«будеш»* тощо. Та Вінниця підкреслено вживає російську мову. Правда, в більшості випадків, дуже жалюгідну.

Кінцевий пункт подорожі – Київ. Знову російська на вулицях і українська в КМА. Що ж, порівняно зі Сходом, і це добре.

Наталія Брагінець (2003 р.)

Особливості мовної ситуації селища міського типу Чорнобай Черкаської області

Незважаючи на те, що українська мова вже давно відсвяткувала десятирічний ювілей свого офіційного становища в Українській державі, вона й досі не змогла посісти належного їй місця в усіх царинах суспільного і приватного життя. І, що найважливіше, її й досі сприймають як мову нижчу, в основному сільську та непридатну для високих матерій. Звісно, моє твердження може

здатися занадто різким і неправдоподібним, але воно, на мою думку, найкраще відображає ставлення до нашої рідної мови у невеликих провінційних містечках.

Я не заперечуватиму того факту, що в Києві, де зосереджена основна частина освіченої україномовної інтелігенції, престиж української мови хоч і повільно, хоч і з великими перешкодами з боку консерваторів, але таки зростає. Проте цього, на жаль, я не можу сказати про своє рідне містечко Чорнобай, що розташоване в Черкаській області, ледь не в самому серці України.

Напевно, правдивою буде думка про те, що невеликі провінційні містечка, як і села, найбільш консервативні, тому саме в них найкраще зберігаються установлені традиції і погляди на життя. З одного боку, це досить позитивне явище, адже саме завдяки дотриманню батьківських звичаїв нам вдається зберігати неповторне обличчя певної національної культури. Але, з іншого боку, саме така консервативність заважає приймати нові погляди, тому й не дивно, що з часу надання українській мові статусу державної ставлення до неї не змінилося і залишилося на рівні 60–70-х років минулого століття.

Тож перейду до опису сучасної мовної ситуації в нашому місті. Схарактеризувати її можна на двох рівнях: зовнішньому і внутрішньому.

Щодо зовнішнього рівня, то можемо виокремити чотири мовні групи:

- До першої групи зараховуємо носіїв більш-менш «чистої» української мови. Чому «більш-менш»? Тому що до цієї групи входить найстарше покоління нашого міста, а мову цих людей навряд чи можна назвати літературною в сучасному розумінні цього слова. Крім того, до цієї групи ще можна зарахувати інтелігенцію нашого містечка: вчителів, вихователів, редактора і диктора місцевого радіомовлення, для яких використання літературної української мови є прямим професійним обов'язком. Проте урядові особи, на жаль, не дуже переймаються чистотою своєї мови.
- До другої групи належить більшість місцевого населення. Це «суржикомовні особи». Правда, досить втішним мені здається той факт, що вплив російської мови позначається здебільшого лише на лексичному рівні, тоді як фонетичний, граматичний залишаються питомо українськими.
- Третю групу, до якої я зараховую молодь нашого міста, не побоюся і назву носієм «креольської мови». Чому? Тому, що члени цієї групи виховані суржикомовними батьками. Для цієї категорії рідною мовою є вже не українська, а саме суржик, цей гібрид двох мов, жодної з яких ці діти вже не знають добре. Суржик став уже не лише мовою їхнього спілкування, а й мовою мислення.
- Четверту групу уже навіть не можна назвати окремою групою, бо до неї входять лише окремі одиниці. Проте вони так відрізняються від решти груп, що я не наважуся оминати їх своєю увагою. Йдеться про тих небагатьох російськомовних, які, живучи в нашому місті майже все своє життя, так і не захотіли перейти на українську мову, хоча російську вони теж уже забули. Тому їхню мову я теж назву суржиком, але не українсько-російським, яким розмовляє більшість населення, а російсько-українським, або ж «рашен по-чорнобаївськи».

Спробую охарактеризувати всі ці групи трохи детальніше, хоча основні їхні риси я вже назвала. Тож, перша група. Як уже зазначала, її представники – найстарше покоління нашого міста, люди, які є носіями традиційної української культури і які, на щастя, не змогли асимілюватися культурою російською. Для них українська мова – це основний засіб спілкування не лише тому, що іншої вони не знають (а більшість з них таки й не знають), а тому, що вона є частиною культури їхніх предків, їхньою дідівщиною. Для них вона – частина життя, успадкованого від батьків.

Проте для їхніх дітей, які вже належать до іншої мовної групи, українська мова стала символом регресу, символом колишнього, старого світу. Адже радянська влада, прагнучи утворити єдину руську народність, добре вимішану й асимільовану, зробила російську мову символом кращого життя. Чому? А тому, що без знання російської мови не можна було і мріяти про якусь високу керівну посаду. Російська мова стала перепусткою у нове життя. Ця ситуація склалася тому, що влада часом приховано, а частіше цілком явно надавала підтримку російській мові в адміністративній сфері, освіті, науці, культурі, створюючи їй репутацію мови майбутнього. Українську мову було принижено як безперспективну, придатну лише для домашнього вжитку та використання в сільському середовищі. За таких обставин російська мова сприймалася як престижніша і поступово витіснила українську з усіх сфер суспільного життя, ставши рідною для багатьох українців, особливо в містах.

Тож не дивно, що, сприймаючи міську культуру як кращу, більшість українців з такою самою повагою ставилися і до російської мови, яка була там провідною. Тому російська мова стала для багатьох символом кращого, прогресивнішого життя, яким їм здавалося життя міське. І незважаючи на те, що спроба утворити державу пролетаріату, а разом з нею і єдиний радянський народ, давно провалилася, сприйняття російської мови як престижнішої залишилося сталим у свідомості багатьох людей. Саме тому навіть зараз прикрашання своєї розмови якимись російськими словами сприймається багатьма як символ культурності, освіченості, а зовсім не як псування рідної мови. Іноді навіть плакати хочеться, коли чуєш, як гарний статечний чоловік, залицяючись до куми, починає ламати язика фразами типу: «Як життя? Чим займаєтесь? Чи харашо оддихнули?», хоча ще півгодини тому він лаяв свого сина добірними українськими лайками, яким позаздрив би будь-який збирач українського народного фольклору.

Таку ж «повагу» до російської мови прищепили ці люди і своїм дітям. Звичайно, відома вони розмовляють українською мовою чи хоча б суржилом, але варто їм на кілька днів змінити своє середовище на російськомовне, як від української вже нічого не залишається.

Кілька місяців тому мені довелося стати свідком однієї не дуже приємної, але досить показової для нашого часу ситуації. Один мій «заочний» знайомий, вступивши після школи до одного з черкаських ВНЗ і провівши там два чи три тижні, приїхав додому на вихідні провідати батьків. Звичайно ж, пішов «провідати» один з місцевих барів, щоб, як люблять у нас казати, і людей подивитися, і себе показати. Щоб не вдарити обличчям у грязюку чи щоб показати свою освіченість колишнім друзям, наш «гарадской пацан», випивши для сміливості грам з двісті спиртного, заготовив таким диким «базаром», що мимоволі виникло запитання, а чи не підхопив він дорогою додому якоїсь екзотичної хвороби, яка так викручує язика нещасним студентам, що вони навіть найпростішого слова не можуть вимовити по-людськи, а все тільки з «руським» акцентом.

Ця загадкова хвороба, напевно, передається й досить поширена, адже таки немала кількість наших студентів (і не тільки) страждають на неї. Як із нею вже не боролися, нічого не допомагає: тільки-но новоспечений студент залишить свою рідну домівку принаймні на кілька тижнів, на кілька днів, – пиши пропало, адже ця хвороба страшніша за рак, за лейкемію і навіть за СНІД, оскільки руйнує не клітини нашого тіла, а тканину нашої душі.

Чому? Усе дуже просто: вже досить давно доведено, що насправді не ми володіємо мовою, а навпаки, мова володіє нами. Як казала О. Забужко: «Не впіймане словом, не вербалізоване вислизає за межі нашої свідомості, в темну млу хаотичних відчуттів, єдино лише висловлене, о-словлене існує для нас реально»:

мова і тільки мова велить нам бачити світ таким, а не інакшим, накидає нам світогляд. Тож зовсім неважко зрозуміти, які наслідки для нашого майбутнього може принести викривлення рідної мови, адже з мовою псується й наш спосіб мислення. А на які ж вчинки, дозвольте вас запитати, будуть здатні люди, що так викривлено мислять. Боюсь, що не дуже приємні. Саме тому цю жахливу хворобу треба лікувати негайно, не просто зупиняти її поширення, а знищувати корені, які лежать у нашому вже досить далекому минулому.

Така мовна нестійкість молодого покоління свідчить насамперед про те, що молодь сприймає українську мову як непрестижну, сільську і неперспективну. І тому в ситуаціях, які, на їхню думку, мають засвідчити присутнім їхню освіченість, рівень інтелекту та «культурність», надають перевагу використанню російської мови чи пересипанню своєї української російськими словами. Досить часто таке використання не обмежується лише лексикою, а переходить і на фонетичний рівень.

Щодо четвертої групи (чи кількох винятків), то довго немає на чому спинятися, адже це явище не можна назвати тенденцією. Воно стосується лише кількох людей, які чи то через свої лінощі (навіщо переучуватися, коли тебе й так усі розуміють), чи через неповагу до людю, серед якого вони живуть, чи ще з якихось особистих причин навіть не намагаються вивчати мову народу, який надав їм притулок на своїй землі. Хоча це ще раз доводить думку про те, що українська мова й досі вважається непрестижною і не вартою вивчення, принаймні цими людьми.

Проте сучасну мовну ситуацію не можна пояснити тільки впливом минулого. Що було, те загуло. Справжні причини цього, на мою думку, слід шукати у нинішній ситуації, особливо якщо говорити про нашу молодь, яка більше все ж таки вважає за сучасний стан речей.

Повернення українській мові статусу єдиної державної зруйнувало стан диглосії (двомовності), що існував за радянських часів, за якого російській мові відводилась роль «високої», престижної мови, а українській – «низької», тобто неофіційної, непрестижної мови. Це відбулося на папері, але в реальному житті від цього мало що змінилося. І в цьому, на мою думку, слід насамперед звинувачувати владу, яка абсолютно нічого не зробила для втілення цього закону в життя. Навіть наш президент не вважає за потрібне користуватися на офіційних зустрічах українською мовою, а що вже говорити про наших народних депутатів та інших «український істеблїшмент», які українською мовою навіть двох слів не можуть до купи зілпити. Тож який приклад вони подають своїм «підданим», щодня «глаголячи» до них з екранів телевізорів!

Та не лише вони допомагають «прищеплювати» нашому молодому поколінню любов до української мови. Цією «благородною справою» регулярно і досить послідовно займаються на нашому національному телебаченні Верка Сердючка з «кумпанією довгоносіків» та їм подібних «знавців української мови», яку вони представляють як мову сільську і нерозвинену. Інтелектуальних україномовних програм на нашому телебаченні майже немає, а більшість розважальних провадяться російською мовою або ж, що мені видається ще гіршим, мають двох дикторів: україномовного і російськомовного, що наштотує нас на думку про те, що не всі в нашій країні розуміють державну мову, і саме для тієї привілейованої частини програму транслюють двома мовами. Тому й не дивно, що молодь таких провінційних містечок, як моє, для якої телебачення – єдине вікно у світ, цілком правомірно робить висновок про престижність російської мови і нижчість української на всіх рівнях. Тож, як бачимо, хвалитися немає чим.

Здійснивши невеличкий огляд мовної ситуації селища Чорнобай, можна зробити такі висновки:

- незважаючи на офіційний статус української мови, вона й досі вважається непрестижною, сільською, тому малоперспективною;
- більшість населення послуговується в щоденному спілкуванні суржилом, тоді як українську мову більш-менш послідовно використовує лише невелика група інтелігентів;
- перебуваючи в російськомовному середовищі, більшість (в основному молодь) виявляє мовну нестійкість і переходить на російську мову чи суржик.

Тож, як бачимо, ситуація не дуже втішна. Та її можна змінити на краще. Для цього навіть не треба докладати великих зусиль з боку органів державної влади, хоча це теж не завадило б. Просто кожен з нас повинен подумати про те, в якій країні він хоче жити. Тому, хоч суржик і є хворобою всієї нашої нації, та починається він з кожного з нас. Не слід забувати, що повновартісне, незалежне мислення потребує абсолютно безкраїх обширів прозорої щодо світу мови, тому, дбаючи про свій інтелектуальний розвиток, розширення меж і граней свого розуму, ми насамперед мусимо дбати про свою рідну мову, про її чистоту і правильність, адже недосконала мова формує спотворене уявлення про світ.

Христина Косоноцька (2003 р.)

Мовна ситуація Львова

Тільки ві Львові...

Згадка про Львів у багатьох людей викликає різні асоціації: від духмяної кави, хмільного львівського пива, старовинного історичного та культурного центру аж до центру згуртування націоналістів (іноді навіть «зубатих»). Але для всіх одне видається беззаперечним: Львів – місто, в якому розмовляють українською мовою. Саме цей факт часто слугує для мешканців столиці чи східноукраїнських міст індикатором того, що перед ними людина «навверное со Львова».

Справді, «наших» досить легко побачити за мовною ознакою, зокрема за особливостями галицької говірки. Принаймні, так було донедавна. Зараз для ідентифікації львів'ян, наприклад, у Києві з'явився інший фактор – своєрідний західноукраїнський акцент російської, яким відзначається їхня «столична» мова.

Згадана проблема має своїм підґрунтям причину, закорінену глибоко в людській психології, і потребує серйозного підходу до свого вирішення. Я б хотіла торкнутися такого аспекту цієї ситуації, який, на мою думку, можна розглядати як її джерело.

Ідеться про мовну ситуацію самого Львова. Складається враження, що образ україномовного міста потрохи відходить від його славетного історичного минулого. Зараз на львівських вулицях дедалі частіше можна почути російську. Спочатку вірогідним здавався аргумент про те, що старовинне місто відвідують усе більше іноземних туристів, зокрема з країн СНД. Проте на сьогодні він уже втратив свою переконливість. Заходячи в один із центральних магазинів, ви ризикуєте почути «Здравствуйте!» від продавця, і що престижніший магазин ви обрали для відвідування, тим більший цей ризик. На ваше «Добрий день. Скажіть, будь ласка...» буде, однак, суто українська реакція. До речі, оте

«здравствуйте» буде вимовлене зі згадуваним західноукраїнським акцентом який нічого, окрім іронічної посмішки, не викликає.

Здається, говорити про білінгвізм у Львові було б справою якщо не абсурдною, то принаймні досить безпідставною. Але, на жаль, ця проблема, зокрема проблема диглосії, вже близько боввання на мовному горизонті міста. Протиставлення «високого» – «низького», «урочистого» – «розмовного» при використанні російської вже починає виявлятися в свідомості деяких львів'ян. Якщо вдома існує *плячок* чи *канапка*, то в кафе вони чомусь ризикують обов'язково перетворитися на *пірог* чи *бутерброд*.

Щодо мови львівської молоді, то ситуація дуже «різнобарвна». З одного боку, в цьому середовищі дедалі частіше можна почути суржик (!). «Привет, люди», «поїхали в Івано-Франковск», «подвінься», «сходимо на дискотеку»... При цьому, якщо в компанії перебуває людина російськомовна, то мовна інтерференція значно посилюється. Серед молодих людей склався і, здається, вже глибоко вкоренився міф про особливий престиж вживання російської, що нібито є свідченням «столичної крутизни», однак мені видається набагато сумнішим фактом свідчення невинуватого комплексу провінційності...

Однак інший бік медалі, яким себе часто розраджують, також присутній. Чимало людей, зокрема молодих, покинувши львівські землі й помандрувавши, наприклад, до столиці, успішно продовжують розмовляти українською, чим і допомагають киянам часто безпомилково визначити своє походження. До речі, україномовність тут зовсім не варто розглядати як прояв принциповості, як це, на жаль, схильні трактувати деякі неукраїномовні (чи не досить україномовні) громадяни. Взагалі-то, згадані стосунки є особливим, об'ємним і досить актуальним питанням, на якому, однак, я зараз не зупинятимусь. Цікавий той факт, що зазначений процес «еміграції» сприяє підтриманню, ба навіть підвищенню чистоти української мови тих, хто виїжджає зі Львова. Потреба плекати її саме «як парость виноградної лози» виникає (часто навіть несвідомо) саме в тому винограднику, садівники якого мали б бути чи не найретельнішими. Така сама тенденція до чистоти мови, навіть ще вища, спостерігається в людей, які сягнули в еміграції ще далі, наприклад, країн Західної Європи. Принаймні елементи суржику з їхньої мови ретельно викорінюються – самій довелося бути свідком наслідків цього процесу в кількох моїх друзів. Але суржилом іноді «грішить» не лише львівська молодь, старші люди теж не проти час від часу ним скористатися. «Галю, а помірай-но давлення», – довелося недавно почути від стурбованої станом свого здоров'я тітоньки.

Кажуть, усе пізнається в порівнянні. Звичайно, львівська мовна ситуація видається поки що досить далекою від харківської чи донецької. Хотілося б, щоб стан справ змінювався за рахунок усе-таки зближення останніх до першої, а не навпаки. А перша, своєю чергою, – позбувалася різноманітних шкідливих мовних проявів.

Не випадково за назву роботи був узятий рядок із батярської пісні, причому наспіваний саме на український лад («Тільки ві Львові», а не «Тільки ве Львовє», як співалося по-польськи). Колись львівські батяри, зокрема Щепко і Тонько, на радіо «Львівська хвиля» рятували український Львів від спроби польської експансії. Сподіваюся, незабаром не доведеться створювати схожий дуєт з метою збереження україномовної аури Львова перед загрозою зросійщення чи «суржикізації».

Незважаючи ні на що, я вірю у Львів.

Ніна Павлюк (2004 р.)
**Деякі аспекти мовної ситуації
на українському телебаченні**

Непродумана державна політика в галузі формування українського інформаційного простору та панування російського капіталу в наших засобах масової інформації визначають мовну ситуацію на телебаченні.

У постколоніальний період свого розвитку Україна ввійшла з тяжкою спадщиною попередньої доби – деформованою мовно-культурною ситуацією, що виявляється у поширенні в країні двох мов, кожна з яких претендує на всю повноту функцій.

Захищати інтереси державної мови мало б українське законодавство. Втім, жодних реальних санкцій за мовні порушення держава не передбачає, а більшість змін, внесених у законодавство останнім часом, мають лише декларативний характер. Тому явище масового білінгвізму, як у дзеркалі, відбивається в мовній політиці телекомпаній. На думку деяких дослідників, така непродумана державна політика в галузі формування українського інформаційного простору продукує нові форми лінгвоциду¹.

Особливою зневагою до мовної культури відзначаються програми молодіжного телебачення. Оскільки саме молодіжне телебачення має соціально-орієнтуюче значення, формуючи громадську думку та світогляд молоді, даючи уявлення про явища, процеси й тенденції сучасної дійсності², то проблемам його мовлення слід приділити сьогодні особливу увагу.

Неувага до мовної компетентності – помітна прогалина у створенні образу ведучих молодіжних програм на всіх каналах. Телевізійникам слід було б врахувати те, що стильної зачіски та модного одягу не досить для того, щоб сформувати образ ведучого, який би викликав довіру та виступав соціальним орієнтиром. Натомість недолуга вимова та постійний мовний фальш ведучого лише компрометують інформацію, яку він подає. Адже навряд чи глядача може привабити перспектива «дальшої розмови про людей, які кінчають життя самогубством, якщо у них щось не получается» («Студія 5»).

Таку політику відвертої зневаги до державної мови на телеекрані можна пояснити тим, що для ведучих мовлення українською – професійний обов'язок, а не акт свідомого вольового вибору. Про це свідчать, зокрема, здійснені за емоційним імпульсом, раптові переходи на російську, що доволі часто можна почути з екрану.

На ставлення телевізійників до української мови опосередковано вказують і назви програм. Тут прослідковується тенденція до широкого використання запозичень з російської: «*Каприз*», «*Лапша*», «*Варто вилупитись*», «*Музыкальные старости*» (програму ведуть українською). Оскільки назва відіграє провідну роль у формуванні «обличчя» телепродукту, можемо зробити висновок, що на думку редакторів русизми та недолугі кальковані конструкції більш привабливі для глядачів, ніж власне українські форми.

Оскільки проблема комунікації вирішується кожним ведучим на індивідуальному рівні, це дає нам підстави говорити і про психолінгвістичні причини порушення норм культури мовлення. Сучасні психолінгвістичні дослідження

¹ Сербенська О. Із бесід про усне мовлення // Урок української. – 2001. – № 10. – С. 24–27.

² Поліщук П. Рятуйте наші вуха // Урок української. – 2001. – № 5. – С. 28.

доводять, що особливість кожної мови виявляється не тільки і не стільки у словниковому протиставленні, скільки в характері поєднання інформативних складових, в особливостях зберігання мовної інформації у свідомості людини. При зустрічі з новою ситуацією людина намагається залучити її до відомої, раніше засвоєної структури даних – фрейму, а фрейми, пов'язані зі змістом слів, є центрами концентрованого уявлення про те, як пов'язані між собою різноманітні предмети і явища. Звідси – брак гнучкості й виразності української мови, переобтяженість калькованими зворотами з російської мови, штучність і зведена нанівець індивідуалізація мовлення, без якої неможлива яскрава, приваблива для глядачів особистість ведучого. Таким чином, в інформаційно-мовному просторі зазнають своєрідної консервації негативні інтерферентні явища, що розвинулися впродовж кількох останніх десятиліть існування українсько-російської двомовності, а в силу авторитетності джерела інформації вони набувають нормочинного характеру¹.

Ситуація білінгвізму та особливості мовної політики нашого телебачення, на яких наголошувалося раніше, призвели до появи такого феномена, як двомовні українсько-російські програми. Особливість цих програм полягає у створенні специфічної мовленнєвої ситуації, яка характеризується загостренням мовного конфлікту особистості. Цей конфлікт вирішується залежно від мовної компетенції особистості, мовних звичок, мовної ситуації і сім'ї, уявлення про престиж мови. Як правило, така специфічна мовна ситуація призводить до порушення мовної стійкості учасників програми.

Розглянемо приклад. Спілкуючись російською, гість студії раптом застосовує слово *зосереджені*, яке до цього почув з вуст україномовного ведучого. Отже, він компенсував недолік своєї мовної компетенції в російській мові за допомогою кодового переключення. Далі він уже самостійно добирає українські слова, коли в його короткій пам'яті бракує відповідних російських лексем: *побрехенька, такої прояв кохання*. Таким чином, ступінь асиметрії білінгвізму цього гравця зумовив його перехід на суржик.

Міжмовна інтерференція призводить до порушення мовної стійкості ведучих. Мовлення ведучих має такі форми: спонтанне діалогічне мовлення з гостями в студії чи телеглядачами та виголошення редакторського тексту. Для спонтанного мовлення ведучих двомовних програм характерні паузи хезитації, наддовгі паузи, обмовки та їх виправлення при корегуванні плану й форм висловлення, повтори та не помічені мовцями факти інтерферентного впливу функціонально першої мови, частотність яких збільшується протягом програми.

Явища мовної інтерференції виявляються не тільки в діалогічному мовленні ведучих, а й під час виголошення редакторського тексту. Вони пов'язані насамперед з порушенням орфоепічних норм. Дається взнаки також схильність редакторів «осірювати» мову, щоб уникнути «ризикованої» чи просто не відомої їм лексики й фразеології.

Таким чином, мовний конфлікт, що виникає в двомовній програмі, мовець вирішує за допомогою кодових перемикачів, частотність яких залежить від ступеня асиметрії білінгвізму і зростає протягом програми. Подібні ситуації виникають і в україномовних програмах під час спілкування з російськомовним гостем або глядачем, який подзвонив до студії.

Отже, мовну політику на телебаченні можна назвати провокаційною, адже вона загострює мовний конфлікт особистості, який призводить до порушення норм як української, так і російської мови.

¹ Сербенська О. Із бесід про усне мовлення// Урок української. – 2001. – № 10. – С. 24–27.

Література

1. *Сербенська О.* Із бесід про усне мовлення // Урок української. – 2001. – № 10. – С. 24–27.
2. *Поліщук П.* Рятуйте наші вуха // Урок української. – 2001. – № 5. – С. 28.
3. *Шумарова Н. П.* Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму: Монографія. – К.: КДЛУ, 2000. – С. 230, 231, 283.
4. *Негребецький О.* Мова електронних ЗМІ: чому і як // Державність української мови і мовний досвід світу: Матеріали Міжнародної конференції. – К., 2000. – С. 296–306.

Ольга Радомська (2004 р.)

Мовна ситуація міста Житомира

Досліджувати мовну ситуацію Житомира досить цікаво. Насамперед – через складність картини: однозначно сказати, говорять житомиряни українською, суржилом чи російською, просто не можна. Житомир віддавна був строкатим у національному та культурному плані. Невеликий екскурс в історію: після Андрусівської угоди між Польщею і Росією 1667 року Житомир залишився у складі Речі Посполитої, був центром Київського воєводства. У ті часи Житомир був на межі католицького та православного світів. Хоча згідно з другим поділом Польщі 1793 року він увійшов до складу Російської імперії, поляки залишалися впливовою силою у суспільній, культурній та мовній сферах. Іншою чисельною (до 20-х років ХХ ст. – найбільшою) національною групою Житомира здавна були євреї. І, звісно, українці та росіяни, співвідношення яких визначити досить важко через те, що переписи населення у царській Росії проводилися на основі не національності, а віросповідання, тому вони опинялися в одній графі «православних».

Прослідкуємо ж, по-перше, динаміку національної структури населення Житомира і, по-друге, деякі ключові суспільні, політичні та культурні процеси, що впливали на мовну ситуацію міста, від кінця ХІХ століття й дотепер. Такий довгий відтинок часу – не примха: деякі особливості сучасної мовної ситуації міста мають довге коріння.

Перший перепис населення у Житомирі було проведено 18 грудня 1873 р. У цей час у місті проживало 43047 мешканців. До революції статистики не приділяли уваги національності: розподіл проводився за віросповіданням. Проте у житомирській ситуації за останнім показником можна робити висновок і про перший. Так, іудеїв (а отже, і євреїв) у місті було 44,84 % (!), православних (українців і росіян) – 32,53 %, римо-католиків (поляків і полонізованих українців) – 18,94 %, старообрядців (росіян) – 2,42 %, лютеран (німців) – 0,92 % [5].

У 1912 р. було проведено інший перепис. Хоча кількість населення за майже сорок років зростає вдвічі – до 88940 чоловік, характерно те, що структура населення за віросповіданням майже не змінилася. Іудеї залишилися найбільшою групою – 42,37 %, кількість православних незначно зростає – до 36,76 %, римо-католиків – незначно зменшилась до 16,97 %, старообрядців залишалась так само 2,49 %, лютеран – 1,19 % [2; 167].

Мовою житомирських євреїв був їдиш. І досі у мові житомирян (не-євреїв) є велика кількість запозичених з їдиш слів: *шнобель* (ніс), *кагал* (громада, гурт), *цімес* (страва, у переносному значенні – смак, щось найсмачніше), *гендель* (торгівля, бізнес, також – обладнання), *бікіцер* (годі, досить), *азохен вей* чи просто *вей-вей* (вигук, щось на зразок «О Боже мій»), *шахер-махер* (авантюризм, шахрай), *штинкер* (нечупара), *мішурути* (від «мішурес» – дрібний напівпосередник,

напівпомічник у торгівельних справах). Охоче використовують житомиряни за-
позичення з ідиш тоді, коли їм потрібні міцні слова. Цнотлива українська душа
не терпить брудних російських лайок, що не заважає їй у межових ситуаціях ви-
користовувати лайки єврейські: *мешігене копф* (дурна голова), *некейва* (корова),
тухес (зад; використовується у найрізноманітніших стійких словосполученнях,
наприклад, *кюш майн тухес* – поцілуй мене в...), а також інші, менш цензурні.
Крім того, часто бачимо спроби передати характерні єврейські інтонації (пере-
важно з іронічною метою).

Польські слова і вирази також міцно увійшли в лексикон житомирян.
Характерно, що багато з них, як і єврейські, мають виразно експресивний харак-
тер. *Щоб тебе шляк трафив, пся крев*, *Єзус-Марія* (вживається як вигук) – ціл-
ком звична тут лексика. Цікава трансформація відбулась зі словом *кобіта*: ней-
тральне у польській мові, у Житомирі воно чомусь вживається з негативною
конотацією у значенні «бабера, груба жінка». Брутальні польські лайки *курва*
і *лярва* (похідне *скурвитися* – стати поганою людиною) навпаки – не вважають-
ся страшними. Дуже часто вживається вираз *що занадто, то не здорово*.

І все ж зараз впливи ідиш та польської мови на мову житомирян відчува-
ються не дуже сильно – ідеться лише про окремі слова і вирази. Звісно ж, найпо-
тужніший вплив на мовну ситуацію міста (центру Волинської губернії) до рево-
люції (як наслідок, після) чинила російська мова як мова адміністрації, війська,
освіти, релігії, преси, культури, частково торгівлі, медицини. У вищій адміні-
страції міста працювали переважно росіяни або давно русифіковані, лояльні
українці. Серед службовців українці посідали нижчі щаблі, але на роботі послу-
говувались, звісно, російською. У дореволюційному Житомирі дислокувались
значні підрозділи царської армії, офіцери яких (росіяни) були неодмінною скла-
довою життя провінційного вищого світу. Церковно парафіяльні школи
Житомира були російськомовні, хоча вчилися в них переважно українці – селя-
ни та міщани. Ці школи фактично культивували жажливий українсько-російський
суржик, оскільки вивчити російську добре за один-два роки навчання українці
не могли. Всі газети Житомира були російськомовними. Торгівля перебувала
в руках євреїв і росіян, оскільки серед українців традиційно було мало підпри-
ємців. Вищі класи та інтелігенція міста були російськомовними (незалежно від
національності) та польськомовними (поляки). Євреї говорили на ідиші між со-
бою, але для «зовнішнього світу» опановували російську. Так само робили
й українці, що прибували з довколишніх сіл у місто працювати в промисловості,
яка активно розвивалася з кінця XIX століття (автохтони успішно русифікува-
лися). Російська, таким чином, виконувала роль посередника у цій ситуації три-
фокусного білінгвізму: українці, євреї і поляки вивчали російську не лише для
спілкування з росіянами, а й для спілкування між собою.

Отже, висновок перший: російська мова/культура як офіційна, «вища», інтелі-
гентська, літературна, міська протиставлялася українській мові/культурі як «ниж-
чій», «простій», розмовній, сільській ще з XIX століття. Так само і суржик – най-
більша проблема сучасного Житомира – виник не десять і не двадцять років тому.

Після революції і громадянської війни картина почала стрімко змінюватися.
Чимало представників вищих класів – росіян, євреїв, поляків – емігрували. Чима-
ло євреїв було вбито під час денікінських погромів. Чимало поляків після радян-
сько-польської війни 1920–1921 рр. для самозбереження записувались україн-
цями (Валерій Шевчук взагалі твердить, що житомирські поляки – це покатоличені
українці, які українську мову берегли навіть ліпше, ніж українці православні; однак
історики, з якими я спілкувалась, зазначають, що могло бути і так, і так). Все ж

робити якісь висновки про кількісно-якісну динаміку населення Житомира важко через брак відповідної статистики. За часів громадянської війни вона взагалі не велася, а дані за 20–30-ті роки (якщо вони взагалі існують) у Радянському Союзі було засекречено, вони досі не опубліковані.

Однак про деякі цікаві речі можна зробити висновок з матеріалів, присвячених історії українізації в Житомирі. Ліцеїст Житомирського міського ліцею Богдан Горобчук написав роботу для Малої академії наук, присвячену цьому питанню. Хоча її рівень учнівський, архівні дані, що автор наводить, досить цінні.

Отже, у 1923 р. на шпальтах житомирських газет з'являються численні постанови, накази та інструкції, присвячені необхідності українізації усього радянського апарату, а також сфер освіти, науки, культури, медицини, війська, суду та прокуратури, діловодства. Мета українізації – «залучення місцевого населення до державного будівництва». Відкриваються численні курси української мови, які, однак, працюють дуже неефективно через брак коштів для оплати лекторів (службовці були зобов'язані відраховувати гроші на це зі своєї невеликої зарплати) та української літератури та словників. Про те, як проходила українізація медицини, дізнаємося з повідомлення Губздороввідділу від 29 лютого 1924 р.: «Комісією по перевірці знань співробітниками української мови і провадження діловодства виявлено добре знаючих мову двоє, останніх віднесено переважно до групи напів-володіючих. ...Не бажаючих вчити українську мову нема. Цілоком на українську мову ще не перейшла ні одна установа» [1; 10]. За результатами цих курсів, станом на 20 липня 1924 р. в сфері охорони здоров'я робітників, що знали українську мову задовільно(!), – лише десять з двадцяти.

У війську справи йшли ще гірше. У документі про стан українізації в Окрвійськкоматі йдеться: «...Відмітили недбале ставлення окрвійськкомату до проведення українізації, наслідком чого являється: а) неукраїнізованість співробітників Окрвійськкомату, особливо нач. складу; б) неукраїнізованість діловодства; в) офіційні зносини з військовозобов'язаними проводяться виключно на російській мові, а також є випадки офіційних зносин з установами округи теж російською мовою» (протокол засідання Округової комісії по українізації від 21 липня 1928 р.). Подібного змісту документи присвячені і стану українізації Губсуду та Губпрокуратури: так, в Губсуді судочинство велось винятково російською, проте курси відвідувало лише сорок співробітників зі ста сімнадцяти. У Губфо (Губернський фінансовий відділ) перед початком українізації за ступенем володіння українською виявлено: «12 чоловік – добре, 35 – задовільно, 97 – погано, їх можна віднести й до зовсім не володіючих» [1; 12].

Висновок цілоком недвозначний: «вищий» Житомир 20-х років – переважно російськомовний. Українізація викликала опір серед службовців і не принесла якихось вагомих результатів. Значно успішнішою була українізація у сільській місцевості губернії, де населення було переважно українським. У Житомирі, в якому українці аж ніяк не становили більшості, євреї та росіяни всіляко ухилялися від вивчення мови з невисоким рівнем престижу. Станом на 20 грудня 1924 р. у Житомирі як підсумок українізації перевірено 740 службовців, з яких добре українську мову знало 93 (12,6 %), напівволоділи – 249 (33,6 %), не володіло мовою 333 (45 %). За тими ж даними, по губернії в цілому «пересічно письмова праця виконувалася українською мовою на 56 %, в розмові ж під час роботи майже завжди вживали російську мову. ...Відповідальні й висококваліфіковані робітники знову жилилися позаду всіх» [1; 15].

Однак з 20-х років починається активна трудова міграція українців з села у знекровлене громадянською війною місто, що не могло не впливати на мовну

ситуацію загалом. У другій половині 20-х років починається індустріалізація: протягом 30-х років у Житомирі з'являються кілька потужних заводів, що вимагали робочої сили. Відіграла свою роль і відкритість освіти: часто отримання освіти було єдиним способом вирватися з села після згортання непу. І все ж україномовні селяни, приїжджаючи до міста і стикаючись з російськомовною бюрократією, професурою, висококваліфікованими робітниками та інженерами на заводах, відчували себе меншовартісними. Вони намагалися засвоїти російську, що призводило до виникнення українсько-російського суржику.

30-ті роки в історії Житомира залишаються до певної міри білою плямою. Звісно, в Житомирі були масові репресії. Звісно, вони торкнулися насамперед чиновників, підприємців, партробітників, інтелігенції (в тому числі технічної), кваліфікованих робітників. Однак як ці процеси відбулися на мовній ситуації, сказати важко. Нацистська окупація стала жахливою трагедією для житомирських євреїв. За містом діяв табір смерті, у якому їх масово розстрілювали. Після війни частка євреїв у місті була невеликою.

Після 1945-го року в місті починається відбудова промисловості, а в 50–70-х роках – справжній промисловий бум. Міграційні процеси, що почалися у зв'язку з цим, власне, і відбувалися за рахунок україномовних селян, що приїжджали працювати на нових заводах, фабриках і комбінатах, а також завдяки чималому військовому гарнізону. Житомирщина, звісно, – не Галичина, але кількість російськомовних військових там стабільно підтримувалася. Якщо в 1945 р. населення міста становило 53 тисячі, то за п'ять років – уже 76 тисяч. Протягом 60-х – більш ніж 150 тисяч, до початку 90-х становить 300 тисяч.

Мовна політика радянської влади була описана вже не раз, тому окремо зупинятися на ній не буду. Повоєнний Житомир через «приплив» сільського населення мав усі шанси стати природно україномовним, але не став. Російська мала стабільно вищий (підтримуваний) престиж. Вона було мовою номенклатури, бюрократії, ЗМІ, війська, вищої освіти, судочинства і т. д., тобто мовою офіційної та професійної сфери. Тому вчорашні селяни усякіма намагалися здобути собі вищий статус «городських», у тому числі намагаючись говорити «по-городському». Прості робітники і службовці неминуче переходили на суржик: фонетика українська, морфологія – мішана, базова лексика – українська з російськими словами на позначення тих реалій, яких не було у сільській культурі.

Українці, що отримували вищу освіту, ставали українсько-російськими білінгами. Росіяни, що приїжджали до Житомира за професійним розподілом (військові також), українську, звісно ж, вчити навіть не намагалися. Національні меншини міста так само надавали перевагу російській (лише поляки – українській). Більшість пенсіонерів Житомира (тобто саме тих людей, на яких впливала мовна ситуація 50–80-х) зараз або суржикомовні (причому це більш «український» суржик, ніж суржик їхніх дітей), або російськомовні. Невелика частина пенсіонерів – етнічних росіян (часто військових), проживши у Житомирі 20–40 років, українську мову взагалі ледве розуміють, тобто комунікативна потреба в ній у них ніколи не виникала. Так само дуже невелика частина говорить правильно літературною мовою: це, як правило, викладачі або інтелігенція.

Отже, не селяни українізували Житомир, а Житомир їх русифікував. Найгірше ж було те, що ці люди вчили своїх дітей говорити російською. Переважно найбільшу зневагу до вихідців із села з їхньою «кугутською мовою» спостерігаємо в середовищі саме дітей учорашніх селян-мігрантів (яким зараз 35–50 років), які цією зневагою намагаються дистанціюватися від сільської культури, засвідчити свою «міськість», лояльність.

У 70-х (після усунення Петра Шелеста) русифікація стала масовою. Зросла кількість російських шкіл. У житомирських вишах українська була мовою навчання лише на філологічному факультеті. Увесь держапарат послуговувався російською.

У 80-х роках у Житомирі відчувалося вже неприховане протиставлення «міської інтелігенції», що говорила російською (незалежно від національності), і «кугутів», які говорили суржилом або поганою російською. Відповідно, коли вирішувалося питання, до якої школи віддати дитину – україномовної чи російськомовної, – перевагу надавали російськомовній як такій, що полегшить дитині подальшу кар'єру. Проблемаю Житомира завжди була **недостатня кількість української інтелігенції**, яка б своїм авторитетом надавала українській вищого «культурного» статусу. Український офіціоз, що славив «самобутню культуру українського народу», ніколи не сприймався як щось реальне. Російська культура, «культура Пушкіна, Гоголя, Достоевського», позиціонувалася як висока, до культури ж української – «селянського поета Шевченка» – ставилися побажливо. Зрештою, дітям, які народилися у 70-х та 80-х роках, говорити українською було просто соромно. Діти російськомовних за бажанням батьків звільнялися від вивчення української взагалі.

Таким чином, розмовною мовою Житомира поступово стали суржик і російська. Українській залишилася лише обмежена сфера офіційної культури.

Однак після отримання Україною незалежності відбуваються цікаві процеси. Незважаючи на російськомовність, більшість житомир'ян виявилися досить патріотично налаштованими. Так, дані Всеукраїнського перепису населення 2001 р. в Житомирській області (на жаль, даних конкретно по Житомиру я не змогла знайти) засвідчили, що 97,8 % українців (93 % усього населення області) назвали українську своєю рідною мовою, незважаючи на те, що реально чистою українською розмовляють зовсім не так багато людей (див. таблицю). Те, що більш ніж 80 % росіян області назвали рідною мовою російську, підтверджує, що вони залишаються дуже стійкими у виборі мови і не вважають за потрібне українізуватися. Привертає увагу, що рідною українську назвали 94,5 % поляків, а от євреїв – лише 34,8 % (російську – 59,7 %).

*Мовний склад населення Житомирської області
за даними Всеукраїнського перепису населення*

Національність	Вважали рідною мовою (%)			
	мову своєї національності	українську	російську	мову іншу
Українці	97,8	х	2,2	0,0
Росіяни	81,3	18,6	х	0,1
Поляки	1,3	94,5	4,2	0,0
Білоруси	28,0	32,1	39,8	0,1
Євреї	5,4	34,8	59,7	0,1
Молдавани	49,4	32,4	16,9	1,3
Німці	6,8	59,5	33,6	0,1
Чехи	11,8	79,0	9,2	0,0
Вірмени	54,2	21,0	24,6	0,1
Цигани	54,0	35,9	7,8	2,3
Інші національності	26,1	30,9	37,3	5,7

Українську мову вважали рідною 93,0 % населення області, 6,6 % – російську. Для порівняння: в Україні в цілому вважали рідною мовою українську – 67,5 % населення, російську – 29,6 %.

*Національний склад населення Житомирської області
за даними Всеукраїнського перепису населення*

Населення області за національним складом	Кількість, тис. осіб	Кількість наявного населення, у відсотках		2001 рік, у відсотках до 1989
		2001 рік	1989 рік	
Усього	1389,3	100,0	100,0	90,4
Українці	1255	90,3	84,9	96,1
Росіяни	68,9	5,0	7,9	56,7
Поляки	49,0	3,5	4,5	70,7
Білоруси	4,9	0,4	0,5	58,9
Євреї	2,6	0,2	1,4	12,3

Українська мова все частіше звучить на вулицях Житомира саме за рахунок двомовних українців, що більше не відчують такого сильного, як колись, мовного тиску та зневаги. Україномовні в побуті чиновники без опору (на відміну від російськомовних) прийняли українську як мову діловодства, хоча і з певними мовними труднощами (на початку 90-х років у Житомирі багато збитувалися над незвичиними для вуха українськими термінами, але зараз потроху звикають). Освіта (і вища, і шкільна) перейшла на українську мову (шкіл з російською мовою навчання залишилося дуже мало), хоча викладачі, які читають уроки українською, на перервах часто послуговуються російською. З деякими труднощами відбувається українізація технічного університету та військового інституту.

Українська мова, таким чином, усе впевненіше завойовує офіційну сферу. У сфері розмовної мови існує багато проблем. Мабуть, співвідношення між україномовними разом з суржикомовними житомирцями, з одного боку, і російськомовними, з іншого, становить 50 на 50. Житомирська російська, між іншим, – це не зовсім та російська, якою розмовляють у Москві, як у фонетичному, так і лексичному планах (найхарактерніша відмінність – *що* замість *што* і фрикативне *г*).

Велика проблема – білінгвізм молоді та дітей. Вони добре знають українську, бо вчать її, говорять нею зі старшими родичами. Проте мовою молодіжної субкультури залишається російська. Характерно, що слова на парканах написані російські, але – українськими літерами, бо писати російською дітей уже не вчать. Мова масової культури у Житомирі (дешевих журналів, детективів, FM-станцій, музики) – так само російська. Престиж української росте, але це вже швидше престиж «зовнішній», професійний. Хоча все не так однозначно: проривом на користь української стали дубльовані українською серіали, нехай усі і сміялися над славнозвісною «слухавкою» та «рацією». Так само дуже популярні нечисленні групи, що співають українською, – «ВВ», «Скрябін», «Океан Ельзи». Досить відома група «Друга ріка», що виникла в Житомирі.

І все ж за таких суперечливих обставин суржикомовність «консервується». Люди, які б і не проти говорити українською, якщо вони не філологи, просто не мають достатньо ситуацій, у яких би вони підтримували своє добре знання української, практикували її на високому рівні. Мовні питання залишилися значною мірою неусвідомленими. У Житомирі треба говорити так, щоб не вирізняться, –

найкраще суржилом чи російською. Класичні зразки житомирського суржику можна знайти у «Житомирській сазі» Валерія Шевчука.

Цікаво, що в ліцях та вишах починає з'являтися молодь, яка використовує правильну (чи майже правильну) літературну українську мову як елемент самовираження, навіть епатажу, протиставлення себе суржиковій масі. Її поки небагато, але це, як правило, яскраві особистості, що чинять певний вплив на своє оточення.

У культурологічному плані Житомир тяжіє до Києва, а не до Західної України. Київ залишається для багатьох житомир'ян не лише місцем постійних підробітків, освіти, бізнесових та політичних контактів, а й певним зразком, що визначає стиль життя. У свідомості житомир'ян присутнє постійне порівняння «А от у столиці...». Тому мовна ситуація у Житомирі суперечлива так само, як і в Києві, вона застрягла так само на півдорозі – процеси русифікації/українізації, що відбуваються, взаємно урівноважуються. Житомир'яни говорять на роботі українською, вдома – суржилом, у перукарнях та дорогих магазинах – російською, тому й самі вже не знають, хто вони.

Література

1. *Горбчук Б. С.* Українізація на Житомирщині. – Рукопис.
2. *Жиллюк С. І.* Російська церква на Волині. – Житомир, 1996.
3. Житомир в історії Волині та України. Тези всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції. – Житомир, 1994.
4. Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. – К., 1973.
5. *Хвостова А.* Найперший перепис у Житомирі // Панорама. – 2001. – № 17 (324).
6. *Шевчук В.* Стежка в траві. Житомирська сага. – Харків, 1994.
7. Дані Всеукраїнського перепису населення у 2001 р. взято з офіційного сайту Держкомстатистики.

Наталя Нікітіна (2005 р.)

Мовна ситуація мого міста (Новий Розділ)

Моє рідне місто Новий Розділ розташоване у Львівській області. Це маленьке містечко з населенням близько 40 тис. людей. Воно дуже молоде, збудоване п'ятдесят три роки тому. Мовна ситуація мого міста загалом типова для західного регіону України.

Переважна більшість населення україномовна, на російську мову натрапиш дуже рідко. Оскільки Новий Розділ – молоде місто, то багато його мешканців не є корінними новороздільцями, а переселенці з усієї України. Проте навіть частина населення, яка до переселення була російськомовною, під впливом середовища перейшла на українську мову спілкування, а діти, які росли в російськомовних сім'ях, добре знають українську мову. Є невеликий відсоток двомовних сімей, діти в яких переважно україномовні.

Українська мова функціонує абсолютно в усіх сферах, від побутового спілкування до органів державної влади. Мова навчання у середній школі фактично українська, немає не лише російських шкіл, а й російських класів. Раніше в одній з п'яти шкіл були російські класи, приблизно з 1992 р. набір до російських класів припинили, а ті, хто вже навчався у цих класах, продовжили навчання, але приблизно з 1996 р. їх теж перевели на навчання українською мовою. Російську літературу не викладають як окремий предмет (як це було в часи Радянського Союзу), а вивчають у курсі світової літератури. Зараз немає викладання не лише російською мовою, а й російської мови.

Часто вихідці не із західного регіону думають, що російську мову все одно всі знають. Можу сказати, що в моєму місті російську мову розуміють усі, проте далеко не всі можуть вільно нею розмовляти. Найчастіше фонетика залишається українською, та й важко буває мовцям підібрати російські відповідники. Це можна назвати російською мовою з яскраво вираженим українським акцентом. Також становить труднощі читання російською мовою. Особливо гостро ця проблема відчутна у школах, коли доводиться читати книжки зарубіжних авторів у російських перекладах (українських перекладів просто немає). Такі проблеми найчастіше виникають тоді, коли людина все життя проводить у Новому Роздолі і цьому регіоні, тобто вона не їздить у Центральну та Східну Україну. Узагальнюючи, можна сказати, що практично все населення можна назвати білінгвами, але це пасивний білінгвізм, тільки невеликий відсоток населення можна назвати продуктивними білінгвами.

Отже, ми з'ясували, що мова спілкування жителів Нового Роздолу – українська. Тепер розглянемо, яка, власне, ця мова. Як відомо, мова має багато різновидів: це і літературний варіант, і територіальні та соціальні діалекти. Почнемо з територіального діалекту.

Новий Розділ розташований у Львівській області, а це територія поширення південно-західного наріччя. Його вплив відчутний на всіх мовних рівнях. Спробую простежити основні риси діалектного мовлення. Отже, я помітила такі особливості:

Фонетика:

- сильне змішування ненаголошених *е* та *и*: *жето*, *висло*;
- вживання фонем *е* на місці *а*: *п'еть*, *житє*, *весіле*;
- заміна м'якого *р'* на тверде *р*: *бур'я*, *зор'я*;
- відсутність подовження приголосних в іменниках середнього роду: *весіля*, *життя*;
- нелітературний наголос: *весіліє*, *рОзписка*.

Морфологія:

- наявність флексії *ов*, *ев* на місці *ою*, *ею*: *руков*, *мнов*, *земльов*;
- поширення усечених форм займенників: *дивитися на ню* – на неї, *дати му* – йому, *я ті кажу* – я тобі кажу;
- поширення давньої форми майбутнього часу: *буду казав*, *буду читала*;
- вживання дієслівної частки *ся* у препозиції: *ми ся сварили*, *я ся вдягав*.

Лексика:

- власне діалектна лексика: *кульчики* – сережки, *файно* – добре, *баняк* – каструля, *мешти* – туфлі;
- творення нових слів за допомогою додавання суфіксів до основи слів літературної мови: *тутка*, *тамка*.

Діалектне мовлення властиве всім віковим групам. Але діалектні риси у мові найбільш характерні для старшого покоління, а вже лексичний шар однаково присутній у мові молоді і старшого покоління. Цікаво, що частина мешканців у свідомості розрізняє, які слова діалектні, які – літературні, і за потреби може уникати вживання діалектизмів. Але є частина населення, яка на позначення деяких лексем використовує лише діалектизми. Наведу приклад із власного досвіду. На базарі у Новому Роздолі моя мама запитує у бабусі: «Скільки коштує смородина?», показуючи на червону смородину. Вона відповідає: «Це не смородина, це позички». І хоча у цій ситуації цілком зрозуміло було, про яку саме смородину йдеться, але

у розмовному мовленні *смородина* позначає чорну смородину, а червона називається *порічки* або *позички*, і для носія діалекту це розрізнення таке принципове, що він не сприймає іншої назви.

Щодо лексики, то важливо зазначити присутність полонізмів і русизмів. Перші виникли, в основному, за безпосереднього контакту, другі – великою мірою під впливом телебачення. Приклади найпоширеніших полонізмів: *трускавки* – полуниця, *кобіта* – жінка, *колежанка* – подруга. Водночас можна почути *клубніка*, *опять*, *мусор*. Чути на вулицях і суржик, хоча іноді важко розрізнити, що є діалектом, а що суржиком.

Молодь, як і у всій Україні, користується молодіжним жаргоном, який принципово не відрізняється від жаргону всієї України. Є лише деякі лексеми, які властиві саме цьому регіону, а отже, і Роздолу. Наприклад, *філки* – гроші, *кивайся* – роби щось швидше, а також форми власних імен *Місько*, *Михась* – Михайло, *Анджей* – Андрій.

Існує і власний жаргон Нового Роздолу, який пов'язаний із реаліями життя. Наприклад, *бам* (від відомої аббревіатури БАМ – Байкало-Амурська магістраль) – нова частина міста, назва пов'язана з тим, що коли будували цей район, то здавалося, що він дуже далеко. Зараз частина мешканців (особливо серед дітей і молоді) взагалі не знає, звідки взялася ця назва, але вона не зникає, активно функціонує. Фраза «*Я живу на бамі*» нікого не дивує. Інший приклад – *китайська стіна*. Цю назву отримав будинок за те, що він дуже довгий. Вислів «*Цей магазин знаходиться у китайській стіні*» дуже звичний для Нового Роздолу.

Поглянемо на пресу. Маємо одну міську газету (українською мовою), інші газети приходять зі Львова чи Києва, усі видання україномовні, можливо, одна чи дві газети російськомовні. Найбільша кількість російськомовних видань – жіночі журнали.

Що стосується книжок, то ситуація така сама, як у всій Україні. Щодо телебачення, то супутникове телебачення дає змогу, крім українських, дивитися і російські, і польські канали. Більшість обирає, що дивитися, не за мовною ознакою, а за цікавістю телепрограми.

Отже, Новий Розділ – україномовне місто, хотілося б, щоб така ситуація була в усій Україні.

Усі висновки базуються на власних спостереженнях.

Надія Коваль (2006 р.)

Мовна ситуація міста Тернополя

«Файне місто Тернопіль» є моїм рідним. Кожен, хто хоч раз побував у нашому місті, мав змогу відчути, що попри невеликі розміри та населення всього близько 250 тисяч, наше місто мальовниче й затишне. Зазвичай про кожне місто існує певне стереотипізоване уявлення. Так, Донецьк – місто шахтарів, Запоріжжя – металургів, а Тернопіль – місто бандерівців і націоналістів. Усіх, хто приїжджає до Тернополя зі східних, російськомовних регіонів, завбачливо попереджають про небезпеку вживання російської мови. А гасла, ледь не на кожному паркані, типу «Москаляку на гілляку» гіпнотично навіювали любов до української. За даними Центру моніторингу при Всеукраїнському товаристві «Просвіта» ім. Тараса Шевченка, станом на 2002 рік Тернопіль вважався містом найповнішого вирішення мовного питання. Та чи дійсно Тернопіль є на всі 100 % україномовним?

Відомо, що мовна ситуація в Україні протягом останніх років продовжує загострюватись, і відсоток людей, які користуються українською мовою, зменшився. Скоротився останнім часом перелік україномовних газет і журналів (при цьому зросла як кількісно, так і якісно газетна і журнальна продукція російською мовою). На жаль, невтішною є ситуація навіть у традиційно україномовному Тернополі. Ситуація погіршилась за останніх чотири-п'ять років. Ще чотири роки тому, коли приїжджала з російськомовного Києва, відпочивала душою. І в маршрутці: «Перепрошую. Вибачте. Зупиніть, будь ласка...», і на вулицях, у парках, магазинах – рідна українська мова. Про наше місто жартували, мовляв, тут і гопи, й алкаші розмовляють лише українською. Але сьогодні російською тернополяни вже не здивуєш. Чому ж такі зміни відбулися? На це запитання відповісти досить важко. Грандіозним є засилля російської преси, книг, музики, кіно. Але ж такою була ситуація і, наприклад, 1989-го. Напевне, зараз стає модним певний тип російської культури, імідж, створений всім російським. Ця культура стає зразковою, нормою, має ознаки масової, її приймає більшість. Якими би не були причини, як казав колишній президент: «Маємо те, що маємо». Можливо, справді, ситуація з українською мовою в Тернополі значно краща, ніж на Сході, але все одно вона погіршується.

Згадана проблема є лише одним з аспектів нашої роботи, мета якої – проаналізувати ту мовну ситуацію, яку маємо сьогодні в Тернополі. Предмет дослідження – розмовна мова тернополяни, молодіжний жаргон, місцеві преса, радіо, телебачення.

Надзвичайно цікавою виявляється жаргонна лексика молоді Тернополя, тому розпочнемо саме з неї. Найбільше «процвітає» жаргонна мова в молодіжних колективах, зокрема в студентських та учнівських, бо її носії намагаються вразити співрозмовника дотепністю, свіжістю і яскравістю висловлювання, хочуть показати свою зневагу чи байдужість до предмета розмови, посилити чи пом'якшити враження від висловлення. Більшість молодих людей використовують жаргонізми для того, аби затерти пишномовні слова та вирази. Носіїв вторинної лексики (до якої входить жаргон) супроводжує бажання іти в ногу з часом, бути модними, сучасними, зробити зміст своєї розмови малодоступним для людей літнього віку. Це бажання існує, безсумнівно, на підсвідомому рівні [2, 182].

Студентський жаргон надзвичайно багатий. На відміну від вуличного, він більш стриманий та різномірний. Відомо, що студентам набридає вчитись, прокидатись рано-вранці, їздити у переповнених автобусах. Дехто мириться зі своєю долею, а в деякого прориваються такі слова: *заколупало, задовбало, дістало, замахало, закумарило, запресувало, морально згвалтувало, заколебало, забембало*. Коли приходить сесія, то майже всіх переповнюють подібні почуття: *їх харить, трафляє, бісить, кумарить, плющить, тошинить, ерошисть, замахує, мозолить, морозить, здрачує, пресує і давить*. Декого на *струганину тягне*. Не дуже приємні слова, але саме вони віддзеркалюють увесь колорит психічного роздратування.

Наведемо кілька прикладів жаргонізмів, котрі використовують студенти ТДПУ ім. В. Гнатюка: *дурфак* (факультет фізичного виховання), *хлопчато-бумажні* (студенти хіміко-біологічного факультету), *молотки* (студенти інженерного факультету), *калькулятори* (студенти фізико-математичного факультету) та інші.

Опитування, що проводилися серед молодих людей, довели, що більшість із них не можуть обійтись без жаргону. Молодь радіє з того приводу, що її не обмежують у використанні вторинної лексики, мовляв, «не лише літературною мовою будемо говорити». Часто спостерігаємо ситуацію, коли на ознаку одного слова студенти чи школярі наводять десятки відповідників. Наприклад, а⁰

слова «сміятися» можна навести такі: *пертися, виганятися, виганюватися, ляхати, прикалуватися, шкіритися, ржати*.

Серед розмовно-просторічних слів нашої молоді існують такі, що сприймаються як знижені, згрубілі, вульгарні: *дебілко, тупак, ручнік, нулячий* тощо, – це слова на ознаку людської тупості. Подібні лексеми перебувають на периферії лексичного складу української літературної мови, а іноді навіть «випадають» з її системи, переходячи в розряд слів позалітературних.

Леся Коваль, дослідниця молодіжного тернопільського сленгу, зазначає, що тернополяни в розмовно-побутовому стилі вживають найчастіше слова, що характерні для лексикона будь-якого молодіжного жаргону: *махнути* (обміняти що-небудь), *кумекати, шурупати, шарити, доганяти, варити, в'їзжати* (розуміти), *купити, надуті, намахати, розвести, наламати, наколотити* (пожартувати, обманути, викликати віру в те, чого насправді не було), *замалажувати, зажимболювати, зажигати, амурити* (залицятися) і т. д.

Досить специфічним є жаргон у середовищі людей, пов'язаних спільністю інтересів, наприклад серед прихильників спиртного, в лексичі яких трапляється чимало експресивних синонімів до дієслова «випити»: *вгасити, замочити, нахрюкаться, хрюкнути, хряпнути, набухатися, назююкатися, дзюкнути, врізати, вмастити, жльопнути, навалитися, вмазати, залити баки, лити, забамбурити, намазатися, чвакнути, хрокнути, харю замити, передозувати, кирнути, смикнути, закласти, хильнути*.

Було виявлено такі найуживаніші жаргонізми-відповідники до слова «говорити (казати)»: *базарити, забазарити* (домовитися), *без базара* (без слів), *вопити, пінитися* (кричати), *цвірінкати, цьвекати* (говорити не по суті), *тарапторити, тріпатися* (безупинно говорити), *шелестіти, шуришати* (говорити пошепки, остерігаючись когось чи чогось), *хрюкати, поносити, чесати* (обманювати), *терти, парити* (наполягти на своєму). Натрапляємо й на такі вислови у наказовому способі: *крути барабан* (починай говорити), *не мусор* (говори нормальною мовою), *не макаронься* (не говори «суржилом»). З прочитаного можна зробити висновок, що такі синоніми (як і будь-які інші) роблять мову її носія виразною. Всіх їх об'єднує одне основне значення (повідомити про щось), але кожен синонім надає якогось відтінку основному значенню.

Достатньо слів у лексиконі молодих тернополян на позначення руху, ходьби, абстрактних явищ. Для прикладу розглянемо жаргонізми до слова «зникни»: *чеши, вайдось, каньдьюхай, відвали, відв'яжись, відмахайся, не шмиргай*. Часом такі слова сприяють виникненню так званих розробок. Той, хто сильніший, може *надавати в харю, круто роздати, замочити, віддубасити* слабшого. А останньому залишається *слюні пускати, здрейфити, засяяти, стормозити, не слуститись з ручнік*. Ці лексеми відіграють стилістичну функцію, вони є згрубілими, можуть бути адресовані тій людині, яку не поважають. Розглянемо й оцінні синоніми до нейтральних слів, які трапляються в студентському колі: *схавати, хавнути, втиснути, втоптати, хряпнути, заїндячити, ляснути, злонати, впахнути, навалитися, напхатися, кусьнути, сперти* – замість слова-домінанти «з'їсти». Емоційність слів досягається не тільки безпосереднім значенням, а й контекстом ситуації, інтонацією.

Як бачимо, словниковий запас жаргонізмів у сучасної молоді досить-таки багатий, але переважно це слова з негативним емоційним забарвленням, які часто нагадують грубу лайку. Більшість лексем характеризують своїх мовців переважно з неприважливого боку.

Окрім дієслів-жаргонізмів, існують прикметникові, прислівникові та іменникові. Останніх значно більше, тому розглянемо їх. Увиразнюють розмовний стиль мовлення звертання-перифрази, а також такі, що вживаються у значенні іменників. У колективі чоловіків використовують емоційно-забарвлені назви дівчат, як-от: *діваха, бабеська, матрона, кобіта, чувіха, чікса*; коли їм дівчина не симпатична, то чуємо: *чума, паплюга, жабисько, крокодил, куриця, каракатиця, мавпа, шкаписько, мармиза*; про дівчину легкої поведінки кажуть: *клава, фіфа, профура, м'ясо, бейжа, шалава, мурка* (улесливо), *кляшка, вівця* (тупа дівчина), *шмара, бікса* (жаргонізм на ознаку сучасного стилю, котрого дотримується дівчина), *гімза базарна* (п'яна дівчина).

Звертань до хлопців набагато більше, що закономірно, адже чоловіки самі собі придумують т. зв. клички: *мачо, чувак, перець, рагуль, краб, бик, лох, штріх, халік, мавпун, кобель, вжик, шустрік, суслік, блатняга, чебур, драбуга, тін, чудака, льолік, штуцер*. Якщо за допомогою жаргонізму хочуть підкреслити підлість хлопця, то про нього висловлюються так: *гад, шакал, уродище, падло, падлюка, тварюка, скотиняка, плюгавець, чмо, наскуда, ноць, гнида* та ін.

Загалом, жаргон можна оцінювати і як позитивне явище – гра мовою, додавання до офіційної мови чогось нетрадиційного, увиразнення лексичної бази, і як негативне – коли звичайні слова слугують лише для зв'язки жаргонних лексем.

Тернопільська говірка багата й на діалектизми (територія Тернопільської області входить до південно-західної діалектної групи). Наведемо деякі слова з почутих на вулиці. Для зручності поділимо діалектизми на тематичні групи:

1. Пори року, погода: *вліті* – влітку, *восінь* – восени, *мрака* – туман;
2. Ознаки предметів, осіб: *ладний/файний* – гарний, *таний* – дешевий, *напасний* – прискіпливий, *марний* – худий, *маркотний* – сумний, *тлустий* – товстий, *жирний*.
3. Числа: *третій* – третій, *семий* – сьомий.
4. Назви спорідненості: *кубіта* – жінка, *стрийна/стрийко* – дружина батькового брата/брат батька, *дзідзьо* – дід, *вуйко/вуйна* – дядько-тітка по матері.
5. Назви птахів, рослин: *бузько* – лелека, *коцур* – кіт, *кітка* – кішка, *ціпатко* – курча.
6. Одяг, взуття: *лахи* – одяг, *сукенка* – сукня, *кацафайка* – безрукавка, *запаска* – фартух, *шалік* – шарф, *мешти* – легке взуття.
7. Назви харчів і страв: *драглі* – холодець, *налисники* – млинці, *тертюхи* – деруни, *пляцок* – корж, *кананки* – бутерброди.
8. Назви частин людського тіла: *писок* – рот, *варги* – губи, *балухи* – очі.
9. Прикраси: *кульчатка* – сережки, *пацьорки* – намисто.
10. Назви знарядь праці: *цвяк* – цвях, *рискаль* – лопата.
11. Речі побутового вжитку: *верета* – покривало, *коць* – плед, *начине* – посуд, *хохля* – черпак, *баняк* – каструля, *полумисок* – неглибока тарілка, *пательня* – сковорода, *горня* – чашка.
12. Назви дій: *піти/піяти* – співати, *капарити* – робити будь-як, *зири-ти* – дивитись, *вибалушитись* – витріщитись, *глипнути* – глянути, *вступитися* – відійти в бік.
13. Інші слова: *гендель* – торгівля, *генделик* – бізнесмен, *зілля* – квіти.

Як бачимо, діалектизми мають переважно польське походження або запозичені з інших мов через посередництво польської.

Часто в Тернополі можна почути суржик і русизми: *лучше, как би, канешно, да/нет, кароче, наоборот, товарооборот, окуплятися, надбавки, девчонкі, білет, здрасті, пока* та ін. Або ж, наприклад, вислови на кшталт: «В тебе шо, помутненіє мозгов?», «Хто последний?», «За мною просили не занімать», «Шо за причоска?».

А тепер перейдемо до розгляду преси, радіо та телебачення. Тут можна легко простежити загальну тенденцію. У кіосках «Торгпреси» панує низькопробне російськомовне читиво (еротика, насильство, жахи тощо). У 2002 р. студенти ТДПУ ім. В. Гнатюка проводили соціологічне дослідження кількісного співвідношення російсько- та україномовної продукції (далі всі фактичні дані наводимо за результатами цього дослідження). Так, станом на 2002 р. у кіосках «Торгпреси» було в продажу сорок вісім назв російськомовної художньої літератури і аж (!) одна українська книжка.

Таке співвідношення спостерігаємо і в реалізації журналів та брошур. За даними того ж дослідження, у середньому в місцях торгівлі читачам пропонують вісімнадцять назв російськомовних високоякісних друкованих та ілюстрованих журналів і лише три журнали українською мовою, а такі торгові точки є чи не на кожній зупинці транспорту, в місцях масового згромадження тернополян. Ось і багатополучний у мовному плані Тернопіль!

Останнім часом набула популярності теза про різке зниження бажання читати у зв'язку з перенесенням потоку інформації на радіо, телевізійні канали. Яка ж ситуація у тернополян? На жаль, для самозаспокоєння немає жодних підстав. Аналіз продажу аудіокасет продемонстрував таку картину: в середньому кожного дня покупцям пропонували 59 касет українською мовою, 245 – російською та 146 – англійською. З відеокасетами ситуація ще критичніша. Українською мовою в продажу було 12 назв касет (з них 1 україномовний мультфільм), 23 назви російських відеофільмів та музичних програм (з них 23 касети з мультфільмами російською мовою) та 96 відеокасет з фільмами інших держав (усі в російському перекладі).

Популярні комп'ютерні програми, музичні відеокліпи та фільми, записані на дисках CD, у торговельній мережі Тернополя становили 78 назв українською, 322 – російською та 157 – англійською мовами. Звичайно, не кожна сім'я в нашому місті має комп'ютер чи музичний центр, але доступ до популярних радіо-програм на каналах FM забезпечений багатьом, причому кількість слухачів зростає у значній прогресії.

Аналіз пісенного репертуару на чотирьох місцевих каналах FM показав, що в середньому за день звучало 187 пісень українською, 363 – російською, 594 – англійською та іншими мовами. Українській пісні було виділено 16 відсотків ефірного часу.

Якщо розглянути мовну ситуацію тернопільського телебачення, то можна знайти багато втішного. На двох місцевих каналах мовлення ведеться лише українською. Хоча ці канали рідко хто дивиться. Що ж до пісенного простору на телебаченні, то тут ситуація така сама, як і на радіо.

Ще одним дуже цікавим лексичним шаром є вивіски. Левову частку становлять слова іншомовного походження, здебільшого це іменники з англійської, французької, італійської мов: «Авеню», «Рок», «Сюрприз», «Мелодія», «Ностальгія», «Меганоліс», «Подіум», «Мерсі», «Бонжур», «Імідж», «Пронто», «Volero», «Celentano», «Perfetto»; з польської: «Шкелка і люстєрка», «Пан Курчак». Трапляються й українські: «Ласуня», «Зустріч», «Дністер». Російських назв я не знайшла (магазину з назвою, наприклад «Три толстяка», в нас просто не

уявляю!). Як бачимо, беззаперечним для тернополян є престиж слів іноземного походження для назв різноманітних закладів.

Назви вулиць виявляють глибоку національну самосвідомість тернополян: *Бандери, Барвінських, Виговського, Винниченка, Вишневецького, Галицька, Гнатюка, Головацького, Грабовського, Гребінки, Грушевського, Данила Галицького, Довбуша, Дністрянського, Довженка, Дорошенка, Драгоманова, просп. Злуки, Кармелюка, Котляревського, Коцюбинського, Кривоноса, Крушельницької, Куліша, Лемківська, Гуцульська, Лесі Українки, Курбаса, Лисенка, Мазепи, Наливайка, Нечая, Орлика, Острозького, Петлюри, Пулюя, Рудницького, Сагайдачного, Самчука, отамана Сірка, Січових стрільців, Йосипа Сліпого, Стефаника, Стуса, Федьковича, Франка, Хмельницького, Чорновола, Чумацька, Шашкевича, Шевченка, Шептицького, Шухевича, Назарія Яремчука*. Переглянувши уважно карту Тернополя, ще раз переконалась, що немає жодної назви на кшталт: *Чапаєва, Леніна, Маркса, Лібкнехта чи Жовтневої* тощо.

Отже, як відомо, мовна ситуація – це сукупність усіх мов (територіальних і соціальних діалектів), функціональних стилів, які використовуються для забезпечення комунікації на всіх суспільних рівнях. На основі наведеного матеріалу можемо зробити висновок, що в Тернополі співіснують літературна мова як мова ділового спілкування, навчання; розмовна мова, також українська, але з вкрапленнями русизмів (здебільшого на рівні лексики), діалектних слів (причому кількісно діалектизмів значно більше) та соціального діалекту. За останні три-чотири роки кількість русизмів збільшилася через вплив російської культури, що домінує на медіаринку, саме через що й почастішали випадки використання суржику. Часто його носіями є вихідці зі Сходу або ж ті, чиєю розмовною мовою була російська. Носії діалекту – люди з сіл, які приїжджають до Тернополя на роботу та навчання. Звісно ж, у діалекті домінантну роль виконують полонізми, які через історичну ситуацію вже давно притаманні мові Тернопільщини загалом. Неможливо при характеристиці мовної ситуації не згадати й про жаргон, яким користується майже вся молодь міста, звичайно, в побутовому мовленні. Та загалом, незважаючи на вплив російської та іноземних культур, престижною в Тернополі вважається все ж українська мова і культура, про що свідчить використання літературної української в діловому спілкуванні й розмовній – в побутовому; повністю українськомовна місцева преса і телебачення, назви вулиць, що вказують і на глибоку національну закоріненість свідомості тернополян.

Список використаної літератури

1. *Барна В.* Знеукраїнення України триває // Тернопіль вечірній. – 2002. – 21 серпня.
2. *Бойко Т.* Мови рідної й народу нашого ~~немає~~ // Свобода. – 2003. – 2 серпня.
3. *Коваль А.* Про мову з бромом і без броду // Тернопільська газета. – 2003. – 5 серпня.
4. Українська мова: Енциклопедія. – К., 2004.

Ірина Ковальчук (2007 р.)

Мовна ситуація в Дніпропетровську

Починаючи працювати над цією темою, я натрапила на таке висловлювання: «Мовна ситуація в Дніпропетровську? Її ж там немає, бо немає і здорового функціонування мови, там горох з капустою». *По-перше*, хотіла би не погодитися з автором цих слів, оскільки мовна ситуація завжди є, незалежно від стану мови. *По-друге*, намагатимусь з'ясувати, чи розширюється сфера

живання української мови, чи характерний суржик, чи відбувається засилля російської мови в комунікативно-інформаційному просторі тощо.

Мовна ситуація – це становище, пов'язане зі способом задоволення комунікативних потреб суспільства за допомогою однієї або кількох мов; форми існування мови або сукупності мов у межах певної спільноти. Мовну ситуацію визначають за допомогою якісних, кількісних та оцінних параметрів.

У Дніпропетровську функціонують дві споріднені, але різні мови: українська та російська. Перша обслуговує професійну, урочисту, літературну сферу (високий функціональний різновид мови), друга – просту, розмовну (низький функціональний різновид мови). Виходить, що за якісним параметром мовна ситуація в Дніпропетровську – це диглосія.

На жаль, я не володію кількісними показниками, що могли би проілюструвати мовну ситуацію в одному з найбільших міст (більше, ніж 1,5 млн жителів) Центрально-Східної України. Насамперед, це пов'язано із браком лінгвістичних досліджень у Дніпропетровській області. Такі проекти не фінансуються урядом. Тому спиратимуся на власні спостереження.

Хоча до обласного центру приїжджають вчитися, працювати, жити люди з містечок, сіл тощо, тобто потенційні носії українських діалектів, говірок, їхня мова в Дніпропетровську перетворюється на жакливи суржик. Соціальна база суржикомовних – молоді люди (здебільшого студенти з інших міст, сіл і т. д.), люди літнього віку (зазвичай матеріально мало забезпечені).

Перші яскраві враження про мову в Дніпропетровську отримуєш на залізничному вокзалі, де *«таксі недорага»*, *«напалняєм шьот»*, *«услуги насильшіка»* о сьомій ранку крають тіло української мови. Ні, навіть раніше можна скласти враження про українську мову в Дніпропетровську, коли в новому експресі надають інформацію про місто українською мовою, російською фонетикою із численними стилістичними помилками. Такі ж проблеми з мовою у більшості ведучих радіо- і телепередач, що свідчить про те, що в побуті вони спілкуються російською, на роботі – українською. Останнім часом кількість реклами українською мовою збільшується. Нагальною є потреба в україномовних періодичних виданнях, оскільки їх дуже мало, як і книжок державною мовою, на дніпропетровському ринку.

Варто зауважити, що престиж української мови зростає. На жаль, не невпинно, але зростає. Передовсім, цей аспект залежить від мовної політики держави. Про який розвиток української мови з державного боку можна говорити, коли чуєш в новинах: «Дніпропетровська міська рада сьогодні таки прийняла рішення про надання російській мові статусу регіональної. “Наша Україна” утрималася від голосування, “Батьківщина” в повному складі проголосувала проти, хоча своїх людей на акцію протесту “Батьківщина” не привела. Перед голосуванням з критикою виступили міський прокурор та міський голова». До речі, у цього ж міського голови робочою мовою є російська. Але і таке трапляється: один з активістів УНА-УНСО прикував себе наручниками до дверей міськвиконкому, а по закінченні акції до нього приєдналися ще двоє хлопців, і вони втрюх оголошили голодування на захист української мови! Загалом на тій акції протесту були присутні близько п'ятиста людей. У Дніпропетровську є свідомі носії української мови й культури, просто їм дуже важко протистояти багаторічній русифікації. Натрапила я і на таке:

Posted by Bimaliŭ on September 21, 2000 at 13:41:34:

Я пропоную поговорити про права українців в Україні користуватися українською мовою.

Я живу у великому місті Дніпропетровську і мої діти розмовляють українською мовою. Але нічого крім принижень та глузувань з боку однолітків не мають. Вчителі в школі, за винятком вчительки з української мови та літератури, також ставляться до них з неприязню. Сусіди в будинку, переважно відставнички родом з Росії, нас просто ненавидять і цього не приховують, постійно нагадуючи нам, щоб ми «убирались на свою бандеровщину», хоча я народився і виріс на Дніпропетровщині. Справа дуже проста: для того, щоб жити спокійно в нашій «хохляндії», треба витравити із себе все українське і далі підлаштовуватися під «совка» чи «русского культурного человека». Як виховувати дітей, щоб вони не страждали? Дуже просто: відлучити їх від усього українського, і нехай собі «дихають Пушкіним та Белінським». А права людини – то для наївних дурників або політичних провокаторів типу московського посла в Києві пана Абоїмова. Але про що це я, олімпіада важливіше. Наші видатні спортсмени жодного слова українською принципово вимовляти не хочуть. Ті липові чемпіони Клички говорять німецькою, англійською, скоро заговорять китайською, але українською – ніколи. Отож, доведеться мені своїх малих відучати від української мови та культури. В «Україні» так спокійніше...

Віталію,

Ви робите звичайну для нормальної людини, проте й святу з огляду на сучасні умови справу. Якщо не буде таких людей як ви, то що станеться з Україною? Хтось же має стояти на сторожі слова! Не вірю, що в Дніпропетровську нема подібних вам українців, що вболівають за нашу мову. Може я помиляюся, але вам бракує спілкування з однодумцями. Знайдіть їх, і ви побачите, що у гурті зникне відчай, легше буде боротися за те, що вам по праву належить і що відібрала мафія та її прислужники з уряду. Хотілося б почути від вас через деякий час про ваш настрій та справи. Щодо вашої пропозиції поговорити про права української мови на українській землі, то мені здається, що ці права очевидні, за нормального урядування вони були б втілені в життя за 1-2 роки. Наразі треба починати говорити про підготовку українства до повстання. Може здатися, що це екстремістська позиція, але плакання й «співпраця» з душителями довела до того, що українцям нема вже чим дихати й нема чого їсти. Історія з голодоморами мала б чомусь нас навчити. Чому не чути голосу «совісті народу» – нашого письменства? Не вся ж «совість» спродалася! Якщо ви бачите інший вихід з цього тупого кута, прошу, запропонуйте.

<http://www.brama.com/survey/messages/2957.html>

«Совість» народу прокидається. Нещодавно відкрили Центр історії та розвитку української мови. Він діятиме в системі Національного університету, який має значний досвід в організації гуманітарно-виховної роботи. Центр опікуватиметься мовними проблемами в Придніпров'ї, зокрема впровадженням державної мови на всіх рівнях освіти. Діяльність центру: науково-практичні конференції, учнівські олімпіади, постійно дійсний семінар для обдарованої творчої молоді. У планах центру – започаткування на регіональному телебаченні циклу тематичних передач, видання словників і довідників. Можна сказати, що програма Центру дуже правильна, але чи буде вона правильною не лише на папері, покажуть роки діяльності українського осередка в зросійщеному місті.

Наведу ще кілька приемних прикладів того, що українська мова в Дніпропетровську є: кількість шкіл, в яких навчання відбувається українською мовою, збільшується; у театрах багато вистав поставлені українською мовою (театр одного актора «Крик»: усі вистави – українською, Михайло Мельник (у цьому році

став лауреатом Шевченківської премії) спілкується лише українською); багато молодих письменників пишуть державною мовою (наприклад, роман крайнина Дмитра Бондаренка «Сімнадцятий поверх» посів друге місце на інтернет-голосуванні книжки року Української служби Бі-Бі-Сі 2006); активно працює Відділення Малої академії наук тощо. З 2001 р. організовують святкування Шевченківських днів із залученням молоді. Формат такого святкування специфічний, камерний, без пафосу і ура-патріотизму: школярі, студенти декламують поезію Т. Г. Шевченка, співають пісні під акомпанемент фортепіано, скрипки, гітари (!) на його вірші. На мою думку, таке переосмислення українського Кобзаря, його творчості, створення живого образу людини й поезії, що дихає, а не застигла в ідеологізованих портретах і радянських маніпуляціях свідомістю, сприятиме зростанню поваги українців як до творця, так і до україномовної творчості загалом.

Отже, із впевненістю можна говорити про невелике, але розширення сфери вживання української мови, підвищення її комунікативної цінності, літературно-культурних досягнень, емоційної цінності, загальної поваги й популярності, тобто усіх оціночних показників у середньому. Звичайно, трапляються й випадки нетерпимості людей до всього українського, неповаги, заперечення її високої емоційної цінності тощо. Але ця хвороба називається «українофобія», її варто лікувати усіма можливими засобами.

Хотілося би навести цікавий випадок з життя. Наші знайомі (російськомовні) з Грузії цікавилися, в якій зі шкіл у нашому районі найкраще викладають українську. Ми запитали: «Це чудово, що ви маєте бажання віддати дітей на навчання в українську школу. Цікаво, чому? Із чим це пов'язано?». Вони відповіли приблизно так: «Ми переїхали в Україну, народили тут дітей. Хочемо, щоб наші діти володіли мовою цієї держави, вони будуть тут жити і працювати. Для цього їм конче треба знати українську». Мушу визнати, таке ставлення іммігрантів до вивчення української викликає захоплення. Варто було б і багатьом українцям брати з них приклад.

Закінчити опис мовної ситуації в місті Дніпропетровську, місті, де я жила до сімнадцяти років, хотіла би розповіддю про власну мовну еволюцію. Народилася я в російськомовній сім'ї (мати – з Дніпропетровська, батько – з Жовтих Вод (Дніпропетровська область)), виховання в дитячому садочку, школі (до дев'ятого класу) – російською. До речі, батьки не віддали дітей до української школи, бо тоді вважали неприпустимим навчатися українською як непристижною (на той час!) мовою. Ситуація в країні змінювалася, я вступила до Українсько-Американського ліцею, в якому мовою навчання була українська, спілкування, на жаль, – російською. Опанування дисциплін уже рідною мовою не викликало ускладнень (думаю, генетична пам'ять спрацювала, бо дідуся й бабусі жили в селах Полтавської, Одеської і Вінницької областей), я брала участь у конкурсах, олімпіадах тощо. Потім вступила до Національного університету «Києво-Могилянська академія», після чого українською мовою послуговуюся в усіх сферах. Дуже приємно, що частина моїх друзів з Дніпропетровська переходять під час спілкування зі мною на українську мову, хоча раніше не практикували державну мову поза стінами навчальних закладів. Звичайно, трапляються випадки непорозуміння з русофілами на побутовому рівні, привернення уваги усієї лещучки і доброзичливі поради: «Вы, наверное, из другого города. Вам подсказать что-то?». Але це не стане на заваді спілкуватися, думати й творити мовою моїх предків. Отже, російська мова була для мене лише мовою спілкування, але потім я зрозуміла, що українська – моя рідна.

Можна зробити такий висновок, що мовну ситуацію в Дніпропетровську можна охарактеризувати як диглосію. Більшість жителів у розмовному мовленні послуговуються російською мовою, суржилом, у професійному – українською. Я вважаю, що Дніпропетровськ матиме можливість нормально розвивати українську мову у разі правильного втілення принципів державної мовної політики, і вже зроблено перші кроки до цього. Але наразі багато також залежить від мовної свідомості кожного дніпропетровця, його вибору.

Анастасія Левкова (2007 р.)

Мовна ситуація м. Старокостянтинова Хмельницької області

Моє містечко Старокостянтинів – районний центр у Хмельницькій області з населенням 37 тисяч чоловік. Мовні особливості цього населеного пункту визначені, на мою думку, такими факторами:

- 1) розміром міста (невеликим);
- 2) великим військовим гарнізоном, тобто великою кількістю сімей військових у місті, зокрема й приїжджих;
- 3) належністю до області, що розташована на «заході центру».

Перший пункт передбачає україномовність міста. Другий – російськомовність. А третій – суржикомовність. Щодо терміна «захід центру», то показовим є те, що у свідомості західних українців Хмельниччина асоціюється з «москалями», натомість частина України на схід від Києва пов'язує Хмельниччину із Заходом; навіть у Харкові дехто, не надто обізнаний із географією Батьківщини, вважає, що в нас за вікном Карпати.

Мої батьки живуть у Старокостянтиніві змалечку. Мама провела дитинство поряд зі своєю бабцею, дідом та їхніми ровесниками (сестрами, братами, друзями). Вона часом згадує деякі їхні слова. Показово, що мамині баби (мати мого дідуся та дідусеві тітки) говорила слова *гас* і *гандж*, тобто вживали проривний звук *г* (відповідь на закид тим, хто вважає, що така літера не притаманна українській мові).

Таким чином, можна стверджувати, що Старокостянтинів споконвіку (у 2007 р. планують святкування 800-річчя міста) був україномовним. Тут жили переважно українці та євреї. Однак із входженням українських земель до складу Російської імперії Старокостянтинів став військовою базою (місце його розташування для цього дуже зручне). Зрозуміло, що переважно українське та єврейське населення було «розбавлене» російськими військовими. У радянські часи цей процес «розбавлення» набрав нечуваних розмірів (на жаль, точних даних не маю).

У цій роботі я хотіла би навести деякі статистичні дані, отримані за допомогою соціологічних досліджень. Дослідження були проведені моєю шкільною вчителькою української мови та літератури Ярошно Л. І. та опубліковані в її статті «Кризові явища самоідентифікації учнівської молоді очима філолога-практика» (див. Література). Дослідження старшого покоління проводила десятикласниця Старокостянтинівської гімназії Олександра Хоменко. Дослідження проходило за зразком досліджень Г. Залізняка та Л. Масенко [див. 1].

Опитування проводилося серед старшокласників шести загальноосвітніх шкіл, ліцею, професійно-технічного ліцею, гімназії міста Старокостянтинова. Анкетуванням охоплено 648 осіб.

Як свідчать дані опитування, навчальний процес дедалі більше українізується. Переважна більшість учнів навчається у школах з українською мовою

навчання, що становить 97,8 %; у класах з російською мовою навчається 2,2 % школярів, тоді як до 1991 р. таких було 40,4 % [див. 2, 387].

А. Ярохно зауважує, що мовна ситуація у навчальних закладах міста вигідно вирізняється порівняно з даними опитування у столичних вишах. Так, на запитання «Якою є мова спілкування у Вашому навчальному закладі?» відповідь «українською» дали 78,5 % респондентів. 92 % учнів спілкуються з учителями державною мовою, 60,2 % надають перевагу україномовній довідковій літературі [див. 2, 388].

Варто зазначити, що процес українізації шкіл у моєму місті був досить стрімким. Я пригадую, що ще в 1992–1997 рр. старшокласники – здебільшого діти військових (переважно вони навчалися в моїй школі) – спілкувалися лише російською мовою, а українську, відверто кажучи, зневажали. На ці роки припало навчання в старших класах моєї сестри, і її однокласники, у яких тільки з десятого класу почали викладати українською всі предмети, негативно ставились до їхньої вчительки української мови та літератури, називали її «націоналісткою» тільки через те, що вона повсякчас наголошувала: варто берегти своє, національне, свою рідну мову треба вчити тощо. Більшість учителів тоді розмовляли російською, хоча багато з них перейняли гаслами незалежності і були, можна сказати, піонерами у прищеплюванні дітям національних цінностей. Такими були здебільшого вже мої вчителі.

А. Ярохно слушно зазначає, що 65 % учнівської молоді продовжують навчання у вишах великих міст (за моїми спостереженнями, переважно Києва та Хмельницького) [див. 2, 388]. Великі міста, за словами Р. Кіся, «залишаються потужними плавильними тиглями зросійщування» [див. 3, 36].

У цьому контексті мені хотілося би навести власний поділ мешканців Старокостянтинова (до речі, саме так це місто в буденному спілкуванні не називають, його називають Старконом) за мовним критерієм. На жаль, я не можу навести цифр, але, оскільки тривалий час спостерігала за мовною ситуацією (несвідомо: із вродженого або набутого зацікавлення цим питанням), можу хоча б показати пропорційність груп.

Перша група – це ті люди, які говорять суржиком і мовними питаннями не переймаються. Їхню позицію можна схарактеризувати словами: «*Ка різниця? Главне, щоб пойнятно било*». Ця група людей, зрозуміло, не має мовного імунітету і в розмові з російськомовними переходить на російську (причому теж ламану). Ця група, на жаль, нині в місті переважає. Щодо політичних уподобань цих людей, то вони можуть бути різними: і проросійськими, і прозахідними (однак не правими).

До другої групи належать мешканці міста, які спілкуються суржиком, однак обстоюють свою позицію спілкування українською і з російськомовними на російську намагаються не переходити. З власного досвіду скажу, що не переходити – дуже важко. Для цього, по-перше, слід мати дуже чітко визначену позицію, по-друге, силу волі (я би сказала, *мовну силу волі*), по-третє, вироблену звичку *не переходити*. Останні дві якості з'явилися в мене, коли я вже була студенткою Києво-Могилянської академії. Ця група, напевно, друга за чисельністю.

Третя група – російськомовні, яким байдуже, якою мовою з ними розмовляють. Самі вони говорять російською, бо так привчені змалечку. Багато з них, між іншим, вважають, що українська має бути єдиною державною мовою. Таких у місті теж дуже багато, особливо зважаючи на те, що у Старокостянтинові, як уже було сказано, багато військових, які є уродженцями не тільки східноукраїнських міст (Луганська, наприклад, або Харкова), а й російських.

І четверта група – найменша – це ті, хто досі зберігає вірність «великому мовчучому», розмовляє російською мовою, підтримує проросійські політичні сили і виступає за офіційну двомовність.

Молоді люди належать до першої, другої або третьої групи. Як же поведуться ці молоді люди, коли потрапляють, скажімо, до столиці? Усе залежить від середовища. Середовище, швидше за все, російськомовне або суржикомовне, бо в Могилянці з нашого міста наразі навчаються тільки двоє людей. Отож представники першої групи з суржикомовними й далі розмовляють суржиком, а з російськомовними, ясна річ, російською. Російська в їхній свідомості фігурує як більш престижна (хоча вони можуть не визнавати такого ставлення до неї). Саме тому до незнайомих на вулиці вони звертаються російською.

Залежно від сили волі, члени другої групи або далі говорять українською з усіма (так робить, наприклад, мій однокласник, який, навчаючись у КПІ, за чотири роки не сказав жодного слова російською – я вважаю це подвигом), або врешті-решт не витримують постійних здивованих очей викладачів (наприклад, у тому ж таки КПІ), однокурсників, не витримують насмішок і переходять на російську. Однак у своєму рідному місті вони говорять українською, начебто визнаючи, що їхня російськомовність у Києві є вимушеною.

Члени третьої групи, природно, говорять у Києві російською. Ім морально, на мій погляд, найлегше. Вони не змушені переступати якісь мовні бар'єри, які доводиться переступати всім «більш-менш україномовним» (тобто тим, хто говорить суржиком або справжньою українською).

Л. Ярохно наводить такі дані: на запитання «Якою мовою ви говорите в присутності російськомовних громадян?» 48 % відповіли: «Російською», тоді як за відсутності російськомовних у неформальній обстановці російською спілкуються всього 10,5 % [див. 2, 388].

Такі дані, на думку Л. Ярохно, «свідчать про нестійкість імунітету мовної ідентичності, про добровільну відмову від права на мовний суверенітет, коли мовець не готовий підтримувати і зберігати природне для нього україномовне середовище, боронити духовну оселю рідного слова» [2, с. 388].

Вчителька української мови та літератури м. Старокостянтинова наводить і дані про неформальне спілкування учнів. Мені здається, що саме неформальне спілкування показує реальну мовну ситуацію міста, оскільки воно не наві'язується кимось «зверху», тобто люди спілкуються так, як вважають за потрібне. Дані про неформальне спілкування в учнівському середовищі досить невтішні. Українською на дискотеках, святах, днях народженнях спілкуються 44,1 % учнів. Тільки 45 % учнів міста спілкуються українською на перерві. До незнайомих однолітків українською звертаються 60 % школярів, а їм відповідають українською 43 % [див. 2, 388].

Л. Ярохно слушно зауважує, що мовна ситуація в навчальних закладах міста не є однорідною і розрізняється залежно від типу навчального закладу і мікрорайону, в якому він розташований. Наприклад, серед учнів професійно-технічного ліцею значно більший відсоток тих, хто спілкується на перерві українською – 55 %, тоді як у гімназії таких лише 35 %. Це пояснюється тим, що учні професійно-технічного ліцею переважно походять із села, а більшість гімназистів – діти військовослужбовців, у сім'ях яких, як показало опитування, побутує або мова змішана (35,2 %), або російська (18 %), і лише 37,8 % становить українська [див. 2, 389].

Л. Ярохно звертає увагу і на інформаційний простір, в якому перебувають школярі. Я цілком погоджуюся з нею, що він не є україномовний, точніше – майже весь російськомовний. 39 % школярів надають перевагу російськомовним

передачам, лише 7 % школярів слухають українське радіо. Лише у 22 % респондентів у домашній бібліотеці переважають книжки українською мовою, у 78 % – російською. Якщо ж не враховувати підручників, то ці дані відповідно становлять: українські книжки – 7,5 %, російські – 92 %, обома мовами порівну – 0,5 %. «Ці дані, як бачимо, неспівмірні із прагненнями учнів, 60,2 % яких, за наявності вибору, надали б перевагу саме українській книжці» [2, 389].

Варто зазначити (цей факт мене просто обурює), що в місті Старокостянтиніві немає жодної книгарні! У магазинах є кілька відділів, де продають підручники, але українську літературу купити немає де. Купівля художньої літератури може відбуватися за таким сценарієм: якийсь гуманітарно освічений підприємець привозить із Києва, Львова, Тернополя, Кам'янця-Подільського чи ще звідкись твори українських класиків, повідомляє про це кільком учителям української мови та літератури в місті, а ті переказують своїм учням, заохочуючи купити книжки.

Окрім того, частина старокостянтинівських сімей належить до харківського «Клубу сімейного дозвілля».

Що стосується музики, яку слухають у моєму місті (адже музика – це також частина інформаційного простору), то я пам'ятаю дискотеки, на які ходила в 9–11 класах: українські пісні там звучали, але дуже рідко – тільки визнані хіти: пісні гурту «Океан Ельзи». Зараз, можливо, додалися ще пісні гурту «Скай» і пісня «Вона» Тараса Чубая.

Також варто згадати й про те, що в поїзді «Київ–Кам'янець–Подільський» (єдиний потяг, що спинається у Старокостянтиніві) під час відправлення з Києва грає російськомовне низькоякісне радіо (наприклад, «Народное радио»), внаслідок чого доводиться слухати Верку Сердючку, «ВІА гру» й подібних.

На думку Л. Ярохно, дещо неочікуваними і навіть парадоксальними виявилися відповіді на запитання «Якою мовою престижно спілкуватися в місті?». Престижність української визнали 71,4 %, тоді як нею спілкуються в неформальній обстановці всього 44,1 % юних громадян.

Якось стався зі мною характерний випадок. Я розмовляла з подругою, і її сусідка – наша ровесниця, що була присутня, – запитала: «А чому ти говориш по-українськи?». Я у відповідь теж запитала: «А чому я маю говорити по-російськи?», на що вона сказала: «Ну как, все вокруг по-русски».

Такий казус, на мою думку, свідчить не про ставлення до української як до непрестижної мови, а ставлення до людини, що говорить українською, як до тієї, що прагне вирізнитися. Таким же ставленням, думаю, продиктовані і слова, адресовані колись моїй сестрі: «О, а чо ти кажеш "прізвище"? "Фамілія" кажи!». Дівчині було невтямки, навіщо говорити правильне українське слово, якщо можна сказати те, яке у всіх на слуху, – сама дівчина все життя говорить не російською, а суржилом.

Ось слова моєї тітки, сказані близько десяти років тому, які глибоко запали в душу: «...український язык грубий, я його не люблю, а руський язык м'який, красивий». Це, на мій погляд, можна сприймати як ставлення до української мови як до непрестижної, але моя тітка українською вважає той суржик, яким усе життя говорить. Він і справді грубий. Українську мову вона асоціює з негарним суржилом.

Мені здається, що саме через плутанину між суржилом та власне українською мовою багато людей вважають українську мову непрестижною (тим більше, суржилом переважно говорили люди низького соціального статусу). Натомість опитувані школярі, з яких 71,4 % визнали престижність української

мови, безперечно, усвідомлюють, що українська мова може бути правильною і нею часто спілкуються люди високого соціального статусу.

Що стосується людей, які у повсякденні послуговуються суржи́ком, то Л. Ярохно наводить такі дані. Відповідаючи на запитання «Якою мовою Ви спілкуєтесь у неофіційній обстановці?», 48 % респондентів сказали, що спілкуються українсько-російською [див. 2, 390]. Отже, ідеться про суржик.

Л. Ярохно зазначає, що як учитель-філолог часто у своїй практиці стикається з цілковитою розмитістю мовної ідентичності суржиконосіїв. «Це утруднює мовну самоідентифікацію мовця і створює сприятливі умови для чужомовної ідентифікації. Так, при написанні творчих робіт учні, силкуючись знайти потрібні слова для оформлення і вираження думки, постійно запитують: “А це по-українськи?”» [2, с. 390].

Хотілося б ще розповісти про одну показову подію. Якось, уже студенткою, я їхала в потязі додому і розмовляла зі своїм колишнім однокласником Дмитром. Дмитрова сім'я двомовна: мама – україномовна (виросла у Тернопільській області), а тато – російськомовний. Дмитро змалечку розмовляв українською (я це пам'ятаю), але класу з дев'ятого перейшов на російську. Мені здавалося, що це спричинено тим, що мама виїхала в Італію на заробітки, а син тривалий час жив із татом. Коли тоді, у поїзді, ми говорили про це, то він сказав, що поважає українську і україномовних людей, однак перейшов на російську через те, що в 9–10 класах зацікавився інформатикою, став читати багато книжок із цієї тематики, *«это стало формировать мою лексику, и я стал говорить по-русски»*. Я не схильна на 100 % ставити його перехід на карб інформатики, однак, думаю, що певний сенс у його словах є. Коли я запитала, чи перейшов би він на російську, якби була розроблена українська термінологія і книжки про комп'ютери були написані українською, він, подумавши, відповів, що не перейшов би. Тоді я подумала, яким важливим завданням для української мови є розробка термінології, особливо для новітньої техніки.

Підсумовуючи, роблю висновок, що моє містечко щодо мовної ситуації є досить типовим. Російськомовний інформаційний простір формує відповідні уявлення. Той факт, що Старокостянтинів бере за взірець (а подекуди просто мавпує) Хмельницький і Київ (багато старокостянтинівців навчаються або працюють у цих містах), спричиняє зросійщеність міста. Однак, на мій погляд, тенденція до українізації таки йде – повільно, однак упевнено. Це видно навіть на рівні лексики окремих людей: якщо на початку 90-х люди говорили *купляти*, то зараз більше кажуть *купувати*, якщо говорили раніше *врач*, то тепер – *лікар* тощо. Як показують соціологічні дослідження, молодь виступає проти ~~введення~~ російської як другої офіційної (думка молоді, як мені здається, дуже важлива, оскільки саме вона через десять-п'ятнадцять років вирішуватиме майбутнє держави). Окрім того, думаю, нашому місту пощастило з учителями. Багато з них мають чітку позицію, особливо це стосується вчителів української мови та літератури й історії. Як би не ставились учні до вчителів, вони все ж таки мимоволі переймають їхні думки, адже спілкуються з ними щодня протягом багатьох років. У Старокостянтиніві є люди, що мають чітку позицію щодо мови (це, зокрема, і мер міста). Я не лише сподіваюсь, а переконана, що таких людей ставатиме більше.

Література

1. Залізняк Г., Масенко А. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній і прийдешній. – К.: КМ Академія, 2001. – 95 с.

2. Ярошно Л. Кризові явища мовної самоідентифікації учнівської молоді очима філолога-практика // Збірник наукових праць Наукового дослідного інституту українознавства / За заг. ред. П. Кононенка. – К., 2006. – Т. 9. – С. 385–395.
3. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму). – Львів, 2002. – С. 36 // Цит. за 2, 388.

Анастасія Левкова (2007 р.)

Мій особистий досвід двомовності

До шести років я спілкувалася лише російською мовою, тому що мій тато військовий і до зазначеного віку ми жили в Росії. Мої батьки з Хмельниччини – м. Старокостянтинова, до якого ми переїхали в 1992 р., і в якому я прожила до сімнадцяти років. Моє знайомство з українською мовою відбувалося в тому ж таки Старокостянтинові, куди ми – до моїх шести років – щоліта приїздили. Ми з сестрою, звісно ж, розмовляли російською, і наші двоюрідні сестри дивилися на нас як на таких, що «викаблучуються». За літо ми нахапувались із десятків українських слів (сестра більше, бо вона на шість років старша й дуже чутлива до мови).

Власне, чуття мови у нас спадкове. Наша мама ще за своїх шкільних років брала участь в олімпіадах з української мови та літератури й посідала в обласних друге місце. Після сімнадцяти років вона пробувала вступити до Київського університету на українську філологію, проте їй це не вдалося. Мама за фахом модельєр, однак смак до слова прищепила нам із сестрою змалечку (змалечку – до російського, звичайно).

Батьки моєї мами – етнічні українці: дід зі Старокостянтинова, а бабуся – з Одещини, в її родині говорили українською або суржилом. Моя мама часом згадує якісь не поширені нині українські слова, що їх вживали її баби (*гандж, гас* тощо). Батько мого тата з Хмельниччини, а моя бабуся – з глибинки Росії, з-під Нижнього Новгорода.

До першого класу я пішла в м. Старокостянтинові – це був український клас новозбудованої української школи. Багато моїх однокласників були такими ж, як я: дітьми військових, що тільки-но переїхали з Росії. Більше того, мої перші вчительки були дружинами таких же військових, тож ми вчилися української разом. Вчилися сумлінно. Усі одинадцять років я навчалася у школі, яка намагалася виховувати своїх учнів у національно-патріотичному дусі. Багатьох – особливо старших (наприклад, однокласників моєї сестри) – не вдалося так виховати: їм змалечку прищеплювали інше, вони до класу восьмого жили в російськомовному оточенні. Не вдалося так виховати і багатьох моїх ровесників – тих, що піддавалися впливові мас-культури більше, ніж зусиллям учителів. Деяких же – вдалося.

До класу четвертого я була ще двомовною: в родині та школі говорила українською, а з російськомовними – російською. Суржилом я не говорила ніколи, а відразу стала говорити правильно – мабуть, улянуло мовне чуття (мої батьки говорили суржилом і ще досі не цілком його позбулися).

Коли я була в класі другому-третьому, ми з сестрою (вона була відповідно у восьмому-дев'ятому) організовували в сім'ї мовні ігри: повідомляли батьків, що весь день маємо говорити правильною українською мовою. Якщо хтось говорить неправильно слово (суржикове, наприклад), то з нього стягуються гроші (близько двохсот купонів, як пригадую). Батьки, звичайно, теж мали брати участь у грі.

У класі п'ятому я стала злісною захисницею чистоти української мови. Ми з подругами ходили містом з олівцем або ручкою, підходили до дошок

оголошень і виправляла помилки на оголошеннях (типу «обращатися в любое время» на «звертатися в будь-яку годину»). Крім того, пам'ятаю, як, виконуючи завдання з української мови (потрібно було написати замітку в газету на довільну тему), я написала статтю «Навіщо так уродувати українську мову». У самій назві містилася помилка, і вчителька її виправила, але головним було завзяття ☺.

Однак із російськомовними я все одно говорила російською мовою, особливо якщо це були дорослі (ровесників я часто перетягувала на свій бік, і вони зі мною говорили українською: я мала дар переконання). Перед російськомовними дорослими я ніяковіла й говорила з ними їхньою мовою, хоча в глибині душі розуміла, що так не має бути.

У п'ятому та шостому класах я почала брати участь в олімпіадах з української мови та літератури, в яких зазвичай посідала перше місце (на рівні школи, оскільки для дітей такого віку олімпіад вищих рівнів не було). У сьомому класі я посіла перше місце в районній олімпіаді, а у восьмому, дев'ятому та одинадцятим – третє місце в обласній. Це утверджувало мене в праві говорити українською мовою. (Дивно, що не навпаки: те, що я говорила, мало б утверджувати мене в праві успішно виступати на олімпіадах.)

На час дев'ятого класу я вже стала одномовною україномовною особистістю з чітко визначеними цінностями в царині мови. Однак навесні (невдовзі мені мало виповнитись п'ятнадцять років) у мене з'явилися російськомовні друзі – не мої однокласники, хоча з моєї школи (національно-патріотичне виховання зосереджувалося передусім на тій частині школи, яка була гімназією, в тому числі й на моєму класові, на «простих» класах – не так яскраво). Ці дівчата вдома й з друзями спілкувалися винятково російською, а українською – тільки на уроках. Вони вважали, що говорити по-українськи неprestижно (точніше, вони не мали чітко визначеної думки з цього приводу, але люди, що говорили українською (особливо ж їхні ровесники), здавалися їм людьми нижчого ґатунку). Пізніше я привчила їх думати по-іншому, зараз вони так не вважають і зі мною часто говорять українською (тільки зі мною, зважаючи на те, що одна з них мешкає зараз у Харкові, однак детально про це пізніше). Мені здається, велику роль для «російськомовних уподобань» молоді м. Старокостянтинова відіграє ще й той факт, що з українських письменників вивчають здебільшого класиків, які для сучасної молоді є нудними й «селянськими». Оскільки в нашому місті немає жодної книгарні, де можна було б купити українську літературу для сучасної молоді (книжки Ю. Андруховича, Т. Малярчук, Л. Дереша і т. д.), то у школярів українська мова часто асоціюється з «селянською» мовою (згадаймо, наприклад, мову творів І. Нечуя-Левицького, І. Карпенка-Карого, Панаса Мирного).

З цими друзями я проводила багато часу, тому часто говорила російською. Взагалі в той період я почала «вливатися» в молодіжне життя свого міста, а молодь Старокостянтинова – це переважно люди, які легко підпадають під вплив масової культури. Є невелика кількість тих, хто вирізняється, але їх небагато. Усі вони після закінчення школи виїжджають до більших міст, зокрема до Києва.

Моїм однокласникам смішно було чути, як я розмовляю російською зі своїми друзями, бо ніхто від мене російської мови років зо три не чув, і це було незвично, тим більше, я завжди була поборником української мови. Мої переконання щодо української та російської мов на той час не похитнулися, однак було важко протистояти оточенню. Таким чином, «побавившись» близько двох місяців (забави забавами, але одного дня я раптом відчула, що думаю російською, і мене це дуже занепокоїло), я знову перейшла у спілкуванні з друзями на

українську (мої російськомовні подружки розмовляли тоді зі мною переважно російською, однак часом переходили на українську).

Показовим є факт, що з чотирнадцяти до сімнадцяти років я була закохана в хлопця, який був дуже розумний, але погано знав українську мову, спілкувався російською (її знав прекрасно, його словниковий запас не обмежувався стандартним набором російських «мас-культурних» слів; той факт, що він двічі повністю прочитав «Війну і мир», мене тоді дуже вразив). Ми з ним не були разом, однак я перебувала під його впливом. Оскільки кохання не було взаємним, завадало мені багато страждань, я тоді вперше відчула, що рідна мова може бути засобом протесту: говорячи українською (навіть не з ним, а з іншими), я наче протиставляла себе йому, наче незалежнувалася від нього. Ті нечисленні рази, коли я спілкувалась із ним, то говорила російською. Ми обговорювали проблему мови, але зовсім не глибоко, лише в зв'язку з тим, що він вступав до Могилянки і хвилювався через своє недостатнє знання української. Я сказала тоді, що ця проблема існує через його російськомовне середовище. Він так і не вступив до Могилянки – набрав десять балів з української мови з сорока восьми можливих.

Коли через рік я йшла містом уже після вступних іспитів до НаУКМА, він покликав мене, я озирнулася, і наша розмова почалась так: «Ну что?» – «Поступила» – одразу я наче згадала щось важливе і почала говорити з ним українською. Він зрозумів мою позицію і теж перейшов на українську, щоправда, потім, після години розмови, попросив дозволу перейти на російську – йому було складно.

Розпочавши навчання в Могилянці, я була дещо розчарована тим, що вона не цілком україномовна, як цього сподівалася, однак усе одно я, безумовно, потрапила в своє середовище: з усіма і завжди говорила українською. В Могилянці українська є «державною», такою, якою була і в моєму класі (якщо людина з рідними, наприклад, спілкується російською, то при звертанні до знайомих людей вона застосовує українську – ось що значить «державна»; тобто в Могилянці українська мова має такий статус, як у Києві російська).

З перших же днів навчання в Могилянці я познайомилася з хлопцями націоналістичних поглядів (один із них з Тернополя, пластун, тоді був членом Молодіжного націоналістичного конгресу; зараз він мій кум) і стала тісно спілкуватися з багатьма студентами із Західної України – очевидно, я свідомо й не-свідомо тяжіла до них. Набралася західних діалектизмів, хоча багато з них навмисне не вживала, вони мене трафляли☺.

Однак варто зауважити, що в самому Києві мені не завжди було зручно говорити українською. Скажімо, коли я проходила територією КПП і потрібно було запитати у когось дорогу, то запитувала російською, виявляючи тим самим мовне плебейство. Після того, звісно, було соромно перед собою. Якось на території того самого КПП я запитала російською мовою в одного чоловіка шлях, а він відповів мені українською, тоді мені стало страшенно соромно. Після цього випадку в Києві я російською не говорила.

Хоча залишалося одне місце: офтальмологічна клініка «Ексімер», де так безапеляційно і м'яко говорили російською, що я не наважувалася заявити там про свої права. Проте й це було виправлено: коли я одного разу поїхала туди зі своїм тодішнім хлопцем (він сам зі Зборова Тернопільської області, дуже красиво розмовляв українською; особливо мені подобалася його вимова звука ч), то він почув, як я російською називаю своє прізвище, а надворі сказав мені з докором: «А я не знав, що ти *Левкова*». Мені знову ж таки було дуже соромно. Відтоді, коли я приїжджаю в клініку по лінзи або по розчин для лінз, то розмовляю українською.

На сьогодні я навчилася говорити українською мовою всюди і з усіма, незалежно від статусу співрозмовника, ступеня краси його російської мови, місця проживання і походження (з людьми з Росії, які трапляються мені доволі рідко, я говорю українською, і якщо вони не розуміють, повторюю окремі фрази російською, повністю на російську не переходячи).

Хотілося б іще розповісти про досвід спілкування українською в Харкові. Востаннє я була там, коли їздила спостерігачем на другий тур виборів президента України в 2004 р. Я ночувала в гуртожитку у своєї подруги. Коли один хлопець почув мою українську мову в своїй кімнаті, то, коли я вийшла, зі здивуванням запитав у моєї подруги: «А почему она разговаривает по-украински?» – «Ну как, она из Киева» – «А...» (тут, звичайно, відіграв роль авторитет столиці). А дівчині з Єнакієва, сусідці моєї подруги, сподобалося, коли вільно розмовляють українською, їй просто подобалось мене слухати, вона сказала, що сама так не може і рідко чує вільне мовлення українською, але хотіла б спробувати. Потім вона закликала своїх друзів (без іронії, що дуже важливо) говорити по-українськи. До вечора 20 листопада в тому гуртожитку вже частина людей розмовляла або намагалася розмовляти українською.

Якщо мене запитать сьогодні, чому я розмовляю українською (запитання дивне з погляду об'єктивної логіки і цілком закономірне з погляду мовної ситуації), то я відповім, що, по-перше, ця мова є мені рідною (додам, що мені пощастило: державна мова, якою ми всі мали б говорити, є для мене ще й рідною), по-друге, я найкраще володію саме нею (російською я не володію так, щоб нею вільно спілкуватись). По-третє, якщо не я – людина, яка нею добре володіє і яка не боїться нею говорити, яка не має ніяких застережень і бар'єрів, – якщо не я говоритиму нею, то хто?

Своєю рідною мовою я беззастережно вважаю українську – з генетичного погляду: рідна мова моїх батьків та дідів, окрім бабусі з татового боку; з того погляду, що винятково нею я думаю; з того погляду, що я її відчуваю; з огляду на те, що рідна мова (таке визначення я й приймаю) – це мова тієї культури, носієм якої людина є (тому російська мова дуже часто не є рідною мовою багатьох російськомовних – бо вона мова не тільки російської культури, а й маскультури).

Олена Коваленко (2008 р.)

Мовна ситуація в м. Черкасах

Земля Богдана і Тараса – так ~~пафосно~~ називають мою малу батьківщину.

Мова йтиме про Черкащину, а точніше – про її столицю, місто Черкаси. Чому лише про Черкаси? Просто мовна ситуація області не потребує детального опису. Вистачить зазначити, що всі районні центри і села – україномовні. Натомість обласний центр вартий нашої уваги у розгляді питання про мовну ситуацію.

Подивившись на назви магазинів, ресторанчиків, на рекламу, можна помилково зробити висновок, що Черкаси – місто україномовне. Однак, звернувши увагу на приватні оголошення на стовпах, кардинально змінюєш думку на протилежну – все російською. Досліджувати й описувати мовний стан міста варто з мовної ситуації на вулицях, у школах, університетах. А тут, на жаль, не все так просто і не на користь української мови.

Школи, університети

На превеликий жаль, переходити на українську мову модним ані в школах, ані в університетах міста не вважається. В школі діти перелаштовуються на російську під впливом однокласників. Може бути так, що лише кілька російськомовних дітей підлаштовують під себе майже весь клас. Звичайно ж, проблема не в тих кількох дітях, а в тому, з якою легкістю діти з україномовних родин перемикаються на російську.

Ще гірша ситуація в університетах, де також неофіційною мовою спілкування вважають російську. Єдина надія – студенти факультету української мови та літератури – теж не виправдовують себе: бо коли вихідці із сіл намагаються адаптуватися до міста, то першим кроком стає пристосування до «міської» мови – російської.

Тож говорити про тенденції, коли молодь починає говорити українською, не доводиться. Та й взагалі, основна проблема моди на українську мову (про яку зараз так багато говорять) полягає в тому, що вона (як і мода загалом) є показовою. Навіть коли людина говорить українською («бо модно»), то робить вона це здебільшого лише в певних колах, тоді як у спілкуванні зі своїм оточенням одразу ж переходить на російську. Тож говорити українською – це все одно, що вдягти модні черевики на підборах, а потім з полегшенням зняти їх вдома, бо вони страшенно незручні і намуляли ноги.

Книгарні

На мою думку, проблема певною мірою полягає і у відсутності українських книгарень у місті. Є лише один магазин української книги при Музеї Тараса Шевченка, та й той займає площу в кілька квадратних метрів, тому просто немає фізичної можливості виставити багато книжок. Решта книгарень наполовину завалені московськими виданнями на кшталт «История Земли Русской» або щось подібне. Знайти твори укрусчліту, проте, не становить проблеми, та хотілося би бачити на полицях щось серйозніше, ніж Жадан, Карпа та Дереш (тут немає жодних претензій до авторів). Однак книгарня – не просто місце, де можна придбати літературу. Це ще й місце для різного роду імпрез. І тут Черкасам потрібно брати приклад зі столиці, де, наприклад, книгарні «Смолоскипа» та «Є» постійно організовують різноманітні акції на підтримку нових україномовних видань як художньої, так і критичної літератури. Запровадження такої діяльності мало би зацікавити черкаську молодь та фахівців-україністів, філологів і просто небайдужих людей.

ЗМІ

Прикро, але немає жодного україномовного періодичного видання на рівні області чи міста. Виходить так, що газети переважно двомовні і вибір мови, якою писати, – справа журналістів. Отак і виходить: сторінка через сторінку – то російською, то українською. Але все одно більшість людей читають «Сьогодні», «Факти» і всілякі «Бабушки». Радує те, що на місцевому телеканалі послугуються винятково українською, створені навіть спеціальні молодіжні передачі, однак місцеве телебачення не витримує конкуренції із «Інтером» та «1+1», тому увагою обділене.

У моему місті вас навряд зрозуміють у магазині чи на базарі, якщо ви скажете «панчохи», «шкарпетки» чи «нирки» – потрібно просити «чулки», «носки» і «почкі». Тут можна на магазині чоловічого шкіряного одягу побачити вивіску «мужская кожа». Наприклад, в під'їзді мого будинку висить оголошення-

інформація: «Кльуч от подвала – в к. 68», про «Закривайте, будь ласка, двері» взагалі мовчу. І це вважається нормальним для більшості.

Ситуації з життя

Найпереконливішими доказами та ілюстраціями є випадки з життя, тому дозволю собі презентувати певну добірку діалогів із власного досвіду, щоб безпосередньо поглянути на певні, часом «маразматичні», ситуації.

На базарі

- Дайте, будь ласка, півкілограма нирок.
- Што?
- Півкілограма нирок дайте.
- Што ви хатіте?
- Почек полкіло!
- А, ну так би й гаварілі.

На вулиці

- А што ето за уліца?
- Різдвяна.
- А хто такой етот Різдвян бил, армянін наведено?

В бібліотеці

- Принесіть, будь ласка, Габрієля Гарсія Маркеса «Стариган з крилами»
- ???
- «Стариган з крилами».
- «Тарган з крилами»? (при цьому бібліотекарка встає і шукає «Таргана з крилами»). Нету.
- А «Старік с крильями».
- Щас прінесу.

В університеті

Найбільше мене вразила історія, що трапилася під час вступу до Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького на факультет української мови та літератури і журналістики. Подання документів передбачало співбесіду з деканом. На співбесіді:

- Ви хочете вступати на наш факультет?
- Так, хочу.
- А чому?
- Ну, по-перше, треба кудись вступати...
- А Ви і вдома українською розмовляєте?
- Так, звичайно!
- Я Вам не вірю! Такого не може бути. Ну, побачим... (і при цьому декан візує документи).

Чим пояснити таку зневіру декана факультету української мови – невідомо. І ще одне спостереження: студенти-україністи таки розмовляють між собою російською. Що вже тоді говорити про інші спеціальності?!

Замість висновків

Може здатися, що ситуація з мовою в Черкасах плачевна, однак я все ж покладаю надії на те, що зміна державної офіційної мовної політики допоможе вирішити дилему «українською чи російською». Черкаси, на жаль, – прекрасний плацдарм для збирання суржику. Тут вважають, що говорять російською, однак це просто місцевий варіант «велікаво і могучево» із «шоканням» і «гаканням». Я не ставила за мету з негативної точки зору подати мовну ситуацію свого міста, однак об'єктивність передбачає безпристрасний погляд. А він поки позитивних зрушень не фіксує. Шкода.

Мовна ситуація Києва

Писати про мовну ситуацію Києва досить складно. Мабуть, найбільш вартісна і важлива наразі річ – це те, що мовна ситуація у столиці України змінюється. Змінюється в ліпший бік. «Позитивна динаміка», – як сказали б лікарі.

Три «робочі мови» міста Києва на сьогодні – це українська, російська і суржик, які деколи переплітаються у вельми химерних варіаціях. За соціологічними даними, у повсякденному спілкуванні державною мовою послуговуються приблизно 38 % громадян, російською – близько 40 %, обома мовами – 25 % людей. Відсоток суржикомовців, вочевидь, не відповідає дійсності – становить, за даними опитування, трохи більше 3 %. Переходячи до конкретних ситуацій, власних спостережень і мовної практики, я спробую виокремити основні соціолінгвістичні тенденції рідного міста, його «мовні зрушення» чи, навпаки, «застій» у певних моментах.

Почну з функціонування рідної мови у Києві. Українську в столиці чути рідко, це правда, якщо говорити про громадський транспорт, крамниці, вулиці, місця відпочинку, словом, де збираються *маси*, – хоч як би це слово не звучало. Натомість на різних культурних заходах, виставках, концертах, презентаціях дедалі частіше лунає державна мова, і не тому, що так треба, не лише зі сцени, за круглим столом або що, але й у залі, серед публіки, її репліках, захваті, незгоді, схваленні. Не згадую спеціальні зібрання, присвячені відкриттю українських книгарень, книжкові форуми або музичні фестивалі на кшталт «Країни мрій», адже зрозуміло, що такі заходи відвідують перш за все національно свідомі, як то кажуть, громадяни. Там усі говорять українською – і подумки підкреслюєш цей факт, мовляв, як же мені тут затишно, в цьому середовищі, – а це ненормально, погодьтеся, коли радієш із того, що *бодай десь* у Києві, в українській столиці, розмовляють рідною. Та що казати – далеко не всі вищі навчальні заклади, на превеликий жаль, можуть похвалитися державномовним контингентом. Але є один надзвичайно важливий аспект: станом на сьогодні, *українська є мовою культури*. Відтак людей, що спілкуються рідною, одразу ж вирізняють із натовпу – як інтелігентів, як елітний прошарок, а це приємно, – відчула на собі. Часи, коли українська в очах певних людей (російськомовних «справжніх інтелігентів») дорівнювалася до суржику, минули, та й зизих поглядів у бік «бандеровців» поменшало. На мою думку, даються взнаки 16 років незалежності та Помаранчева революція. Втім, це окрема розмова.

Стосовно російської мови, то вона, за моїми спостереженнями, зайняла окрему нішу, незважаючи на позірну повсюдність. Російська в Києві – це мова повсякденного спілкування, побутових бесід, розмовне мовлення, що нерідко перебуває на примітивному рівні, – узяти хоча б до уваги так званий корпоративний жаргон, безлику мову офісів, зіплену з пустопорожніх слів і канцеляристу. Безумовно, по-російському говорять і люди «старої закалки», що не можуть перекреслити своє радянське минуле, молодість і виховання, та й цілком справедливо не повинні цього робити, коли не бажають. Візьму для прикладу власну родину. Батько народився і виріс у селі Вінницької області, здобув вищу освіту за фахом «фізик-ядерник» у Київському державному університеті. Після того, як оселився в місті, став говорити російською. Мама родом з Чернівців, ходила до російськомовної школи, закінчила Київський медичний інститут, де викладали здебільшого «мовою загальнонаціонального спілкування», – звісно ж, тепер їй складно розмовляти державною. Мої батьки зізнаються: їм дуже прикро, що

вони вчатьсЯ рідної мови *од мене*, але я бачу, що їм це дуже приємно. Бачу на власні очі, як важливо повертатися до свого коріння, іти до спадщини, яку в тебе колись відібрали. Я ж зростала у двомовній атмосфері, позаяк бабуса, яка дуже багато мною займалася, говорила живою українською «з народного джерела», тож моє виховання відбувалося у двох традиціях, і, правду кажучи, я не шкодую, бо коли настав час обирати, вибрала рідне – щиро й усвідомлено. У подібних умовах зростали й багато моїх шкільних друзів, перед якими теж стоїть вибір, і дехто вже його зробив. Спостерігаю, що молоді люди тягнуться до українсько-го: для них це інше-ніж-у-батьків, нове, цікаве, екзотичне, та навіть зручне, будемо відверті, адже у вишах викладають державною, і мислити на парах однією мовою, а на дозвіллі іншою потребує певних зусиль. Із явищем масового білінгвізму маємо багато проблем, але, сподіваюся, з часом воно стане не таким поширеним. Студенти з інших вишів, знайомлячись зі мною, перепрошують, що погано володіють українською, але охоче розмовляють нею, хай навіть з помилками! Ті, хто з певних причин залишається в російському «річищі», вочевидь, відчувають напруження. Молодь, до речі, незалежно від того, якою мовою по-слуговується, полюбає читати книжки українською (маю на увазі сучасних авторів). Судячи з моїх спостережень, читати книжки рідною вже не так престижно, як модно, а це, безумовно, крок уперед.

Російська мова Києва, по суті, російською не є: це всього-на-всього її місцевий варіант, щось на зразок діалекту. Наш артикуляційний апарат генетично не пристосований до російської фонетичної системи, тож не дивно, що росіяни сміються, чуючи свою мову в нас. Фарингальне *г*, нерозтягнуті голосні, відсутність «акання», наближення *о* до *у*, *в* до *у* тощо з головою видає українця, що говорить російською. Не кажу вже про кількість українських лексем, уживаних нашими російськомовними громадянами, які зазвичай і не помічають цього. Взагалі-то, коли говорити відверто, більшість українців ані рідної, ані чужої добре не знають: якщо усне мовлення рясніє помилками, що вже згадувати про грамотність письма! Не дивно, що за такої ситуації до суржику ставляться цілком нейтрально, хоча на позір його всі гудять. Потрібно визнати, на такому тлі дуже вирізняються ті, хто вміло і правильно розмовляє українською мовою, їх považають як інтелегентних, освічених людей, про що я вже писала.

Катастрофічну ситуацію маємо в київських школах (не про всі пишу, звичайно, а про більшість). Таке враження, що українська мова у закладах середньої освіти – це така собі гра, в яку прийнято бавитися під час уроків. На перервах і школярі, і вчителі спілкуються російською, а показове смикання – «якою мовою говориш, в якій школі навчаєшся?» – не більше, як непотрібний ритуал, що всім набрид. Звичайно, є шкільні вчителі-професіонали, які люблять рідну мову і передають цю любов учням. На жаль, я знайома лише з кількома такими людьми. Решта ж розмовляють українською через те, що так треба, і годі дивуватися, що державна мова в їхніх устах звучить офіційно, бідно. Від пафосу анекдотичних вчительок української мови рукою дістати, виявляється, до байдужості, а то й зневаги (роблю висновки з власного досвіду). Подібну ситуацію спостерігаємо в іншій сфері – на офіційному рівні, у мові ділових паперів: кількість помилок, кальок, стилістичних огріхів вражає. Підозрюю, що за можливості ведення документації по-російському становище б не дуже змінилося: це загальна риса – писати неграмотно незалежно від мови. Таку прикру закономірність вельми добре видно в інтернет-спілкуванні, в смс-повідомленнях: пишуть швидко, адже головне – передати інформацію або пожартувати, відтак власний мовний контроль знижується («головне, щоб адресат тебе

зрозумів»). Культуру мовлення, писання листів подекуди сприймають як анахронізм: пов'язую це явище з тим, що люди назагал стали менше читати. XXI сторіччя, епоха глобалізації...

Мене дуже обурює ситуація, що склалася з українською пресою. Видання державною мовою можна перелічити на пальцях, натомість плаваємо в морі газет мовою національної меншини. Та, власне, і не в тім справа. Російськомовна преса здебільшого має невисокий культурний рівень (за винятком кількох періодичних видань): це «бульварне читиво», новини, плітки, брудні історії тощо. Навіть звичайні щоденні газети (та ж «Газета по-киевски») – злободенні, пересічні видання, розраховані на «обивателя», тому й, зрештою, вони виходять російською мовою. Впадає в око цікава річ: подібні газети не можуть дати собі ради з українськими іменами та прізвищами. Якщо Миколу Гоголя можна представити як *Николая Гоголя*, Агатангела Кримського – як *Агатангела Крымского*, а Павла Тичину – відповідно, як *Павла Тычину*, нехай уже так, то Миколу Хвильового, Василя Стуса та ін. годі інколи впізнати під «російськими прізвищами»: *Мыкола Хвильовый*, *Василь Стус*. Написали б *Николай Хвилевый* або *Василий Стус* – мали б ще один курйоз. А перейшли б на рідну мову – проблема зникла б.

Поряд із позірною тотальною російськомовністю живе й процвітає урапатріотизм, який, по суті, є свідомим обмеженням до сприйняття інших культур та й банальною нетактовністю, врешті-решт. (Трапляються різні випадки російськомовності, про які я вже трохи зазначала. Тож навіщо ображати людину, яка не володіє українською з об'єктивних причин? Не звинуватити, а зацікавити, показати, що українське – це престижно, модно, елітарно, – ось, на мою думку, ліпший шлях.) Мабуть, кожен із нас зустрічався з такими собі патріотами, що всім колять очі своєю українськістю. Доводилося мені бути в одній установі, де на шафі висіло демонстративне попередження: «У нас говорять українською», – люди й справді спілкувалися там державною мовою, але припустилися помилок, що мені як філологу були очевидні. Непотрібний пафос дуже скидається на «показушність», вибачте на слові: це і так звані «кляті москалі», і «батько Тарас», і заклики на зразок «Українці, встаньте з колін!». Ліна Костенко одного разу сказала: «Мене дуже обурює, коли говорять, що Україна врешті встала з колін, – вона-бо ніколи на колінах не стояла». Українцями бути складніше, ніж українофілами: згадаймо один із листів Лесі Українки, де вона писала про те, що «українцями єсмо, без усякого «фільства»». Те саме з нашими письменниками, яких знають переважно з грошових знаків. Мій вельмишановний викладач Володимир Житник зауважив якось: «Коли хочете вбити поета – поставте йому пам'ятник». Менше пафосу, більше вдумливого ставлення – ось про що йдеться.

Завершуючи цей побіжний огляд мовної ситуації у столиці України, хочу повторити те, що писала в першому абзаці: становище поліпшується – повільно, але впевнено. Завдяки українськомовним молодим авторам, деяким музичним виконавцям, українське стає цікавим, модним, а відтак (і це головне) потрапляє в маси і доводить їм, що рідна мова – не селянська, не примітивна, не така, що тільки смішити. Безперечно, Україні бракує чіткої мовної стратегії, яку би розглядали й впроваджували на державному рівні. Поки можновладці сваряться між собою, окремі небайдужі люди роблять добру справу, яка рано чи пізно дасть свої плоди. Зрештою, кожне українське слово, сказане не собі самому і не в гурті однодумців, а голосно, у громадському транспорті, на вулиці, у пабі виконує якусь маленьку «підривному» роботу. Київ потроху йде до свого самовіднайдення, і наша справа – йому допомогти.

Leopolis multiplex (лінгвістична пастораль)

Тоталітарна доба лишила своїм мимовільним спадкоємцям неприємні дарунки. Вплив продуманої політики русифікації, інерція механізму ідеологічної централізації мови, вертикально-директивного контролю за стихією комунікації відчутні й сьогодні. Навіть у Львові, який вважають осередком опору, антисовєтської альтернативи, справжньої політичної безкомпромісності. Старші покоління української інтелігенції звикли ставитися до західної столиці як до барометра мовно-культурної ситуації в країні. Якщо це справді так, то прогнози на завтра щодо становища української мови у нашій державі не надто втішні. Та й споглядати нинішню ситуацію – сумнівне задоволення.

Твердження про абсолютне й незаперечне домінантне становище української мови у Львові у всіх сферах спілкування – радше частина «іконічного образу» міста, лянна казочка для російськомовних туристів, аніж звіт про реальний стан справ.

Так, у державних установах, театрах, кінотеатрах, на концертах та різних урочистостях для офіційного спілкування використовують українську мову. Тобто її ерзац-варіант, переповнений кальками, неправильними синтаксичними конструкціями, фонетичними покручами, невинуватими запозиченнями, обридливими штампами. Політичний бомонд області – управлінська еліта, яку намагаються наслідувати сотні львів'ян, – здається, досі недалеко відбіг у своєму мовному розвитку від рівня середнього семи-восьмикласника: та сама вперта боротьба зі словом і несміливі спроби добирати синоніми, бідність експресивних засобів, трафаретна одноманітність фраз. Якщо достойники в чомусь «переконані», то, звісно, «глибоко», якщо «підходять до питання», то завжди «конструктивно», якщо «запевняють», то «щиро». А ще вони постійно зайняті «невідкладними питаннями» та «турбуються (краще б піклувалися!) про забезпечення нагальних потреб городян (!)». Неповоротке слово демаскує кульгаву думку, викриває убогість мислення та недоладність «високошанованих» мужів. Зневажливе ставлення до мовної поведінки, до образу, який створює слово, свідчить про елементарну недбалість та невихованість, котра межує із лицемірством. Справді, нащо надто ретельно обдумувати, що треба сказати, що пояснити громаді, коли можна відбутися загальниками, похапливо скроєними «на злобу дня», пафосно проголошеними й закріпленими упевненою посмішкою. З байдужості до власного слова прозирає безвідповідальне ставлення до проблем сьогодення. Адже для них навіть так складно добрати відповідні слова. Не завдавати собі клопотів у формулюванні думки – дуже корисна звичка, яка заощадує безліч часу, котрий можна витратити на важливіші справи.

Втім, бідота та нікчемність офіційного дискурсу влади не означає мовної безвиході. Вихід нам пропонований і пропагований щедрою рукою північного сусіда ще більш як десятиліття тому. Поки оратори-недорічки мнуть над словом, російська мова швидко захоплює лакуни, де відсутнє українське слово. Відсутнє не через власну комунікативну чи експресивно-емоційну неспроможність, а через невігластво автохтонних простаків «з істеблїшменту», котрі не можуть вийти за межі кількох сотень слів повсякденного словника.

Чи треба ще кращої нагоди для швидкого розвитку російськомовної «альтернативи»? Адже цьому сприяють й історичні традиції культивованої органічної двомовності, і десятки газет та журналів російською мовою, безліч російізованих радіостанцій та телеканалів, гіпертрофований російський сегмент

Інтернет-простору. Тому не дивно, що серед вищих кіл з'являються люди, котрі надають перевагу чужинському слову, навіть якщо їх виховували, навчали українською, якщо нею вони ж розмовляли у дитинстві. Адже його вони чують, знають, як ним користуватися. Їхня російська бідна, рясніє штампами, проте навряд вони це відчують, адже вважають еталоном «літературності» серіальні версії «языка международного общения». Найбільш податливою до сприйняття російськомовних впливів серед соціальних верхів Львова є бізнес-еліта, що зумовлено специфікою їхньої професії. Переговори з іноземними партнерами, які часто зручніше вести більш «статусною» російською, чи підприємцями зі Східної України, з якими розмовляти російською просто вигідніше; постійні подорожі великими містами, де домінує «пресловуте меньшинство», виробляють звичку послуговуватися російською і при контактах в україномовному середовищі. Дехто робить це умисно, намагаючись виглядати поважно та солідно, дехто просто призвичаївся до такого вживання. Не всім цей перехід дається легко, тому частка носіїв суржиків все збільшується.

Звісно, наразі ситуація ще не критична, проте сама тенденція зміни мовної ситуації непокоїть. Адже саме з-поміж бізнесовців ми обиратимемо майбутніх депутатів міської та обласної рад. Перспектива русифікації адміністративної сфери означає потенційний крах для української мови.

Російськомовність на побутовому рівні поширена не менше. Це пов'язано насамперед із тим, що у Львові живе чимало людей, які переселені сюди за часів Советського Союзу і володіють лише російською мовою. Незважаючи на те, що уже минуло чимало часу від їхнього переміщення, вони, здається, не мають наміру йти на компроміс із україномовною більшістю населення. На наших очах створюється майже анекдотичний прецедент: потурання пасивної більшості відкриває шляхи іноземній культурі, підкріпленій медійною та фінансовою підтримкою, а нерідко – й протекцією нашої-таки держави (у Львові досі діють близько 15 російськомовних шкіл, офіційні документи оформляються двома мовами, не виконуються конституційні вимоги щодо вживання української мови в офіційній сфері спілкування). Як пише сучасний український прозаїк Є. Положій: «Да русский язык нигде и никогда не будет языком национальнава меньшинства! Слышите?! Нигде и никогда». Засилля російської культури в українському медіапросторі дає змогу носіям цієї мови доволі комфортно почуватися навіть в обставинах домінації іншого етносу. Тож годі дивуватися тому, що носії російської демонструють феноменальну мовну стійкість, не перемикаючи код навіть при спілкуванні з українцями. Натомість останні, обтяжені колоніальними комплексами національної неповноцінності, не чинять опору чужому слову й легко переходять на російську навіть у повсякденному спілкуванні.

Ця трансмісія полегшена ще й стрімкою інтерференцією двох мовних систем. Лексичні шари просторіч, вульгаризмів, професійних жаргонів, молодіжного сленгу та інших мовних підсистем, що обслуговують неколоквіальне мовлення двох мов, все більше зближуються між собою за рахунок урізання власне українських виразів та зворотів. Функціонально ця мова, звісно, набагато зручніша для тих, хто прагне мінімального порозуміння у повсякденному побуті. Проте такий формат комунікації не дозволяє опанувати «високого» регістру щоденного мовлення, нівелює культуру інтеракції, нігілює культурну специфіку української мови, збіднюючи її та примітивізуючи. Ця дорога приведе українську культуру на добре знайомі ще з советських часів простори комунальних кухонь – задвірки андеграундного слововжитку. Суржикізоване мовлення, що постає як плід безуспішних намагань бодай позірно вип'ястися на вищий

шабель соціальної драбини, компенсувати відчуття «другосортності», особливо поширене серед менш освічених верств населення та приїжджих із сільських місцевостей. Розхристана сірятина суржику вигідна щирим русофілам, оскільки підточує живомовне коріння української мови – її діалектну основу, замінюючи її кострубатим язичієм, яке створює «українському хлопові» таку бажану ілюзію нормальності. Хоч та «нормальність» на пробу смішна та недоладна.

Дуже тривожні симптоми можна спостерігати у молодіжному середовищі. Багато дітей з україномовних сімей переходять на російську, оскільки засвоюють поведінкові моделі з медій та Інтернет-спілкування, взоруються на розрекламованих зірок-покручів. Милиці «елітарної культури», богомності, контркультурної привабливості, якими намагається укріпити своє хитке позиціонування українська мова, – заслабкі аргументи для підлітків, не надто зацікавлених у цілеспрямованій «роботі над собою». Принаймні для більшості з них. Звісно, про російськомовність у цьому випадку говорити не випадає: результатом стихійної «соціалізації а la Бригада» є химерний лінгвістичний витвір, мішанина із російської та української мов, розбавлена сленговими англіцизмами та соковитими інтернаціоналізмами – не термінами звісно ж, а вульгаризмами. Мовлення львівських підлітків уніфікується, вони втрачають лінгвістичну ініціативність. Обійдені владою та незацікавлені школою, більшість дітей «до 16» потрапляють у скрутне становище: з одного боку, рівень володіння українською мовою у них ще недостатній; побутового спілкування нею недостатньо для гармонійного розвитку усіх комунікативних навичок; з іншого – їхня свідомість щоденно бомбардується російськомовним матеріалом низького ґатунку, стереотипними жаргонними кліше та Інтернет-меседжами. Нестійка ще мовна свідомість не знає, як орієнтуватися в такому хаосі; індивід дезорієнтований, він намагається узгодити брутальний тиск російщини та україномовності середовища. З контрверсій «напівпатріотичного виховання» бере свій початок засмічення української мови немотивованими іншомовними елементами, переважно – зі зниженою конотацією (адже зразки високої культури молоді просто недоступні): *крендель, кент, шухер, лапшу вішати, реальна, внатурі, слишиш, тіпа, атвічаю, стопудово* тощо. Мовні девіації не є наслідком індивідуальної мовотворчості. Вони – продукт бездумного мавпування, яке огрублює мову, знижує її. Проте це помітно лише для «погляду ззовні», самі підлітки навряд чи можуть відзначити куцуватість власного словника, адже не мають взірцевих прикладів. А ще й не мають шансу ознайомитися з цікавими сучасними зразками українського мовлення, скажімо, творами сучасних україномовних музгуртів, письменників, кінорежисерів та сценаристів. Сентиментальна етнографія Нечуя-Левицького, якою впливаються лінгвісти, яким уже давно за сорок, не відповідає їхнім потребам.

Ці потреби не прагне забезпечити й влада, яка покинула українську культуру напризволяще, відкараскуючись від власних обов'язків тиражуванням гаслом культурної толерантності, що, мовляв, є наріжним каменем європейської етнокультурної політики. Втім, у критичній для української мови ситуації навряд чи варто гратися у дешевий лібералізм та шинкове вольнодумствование. Концепт толерантності не може бути ширмою для байдужості та безвідповідальності. Інакше в той день, як українська влада «височайшим велінням» вирішить-таки «покласти руку на пульс власного народу», вона ризикує застати свого вдячного пацієнта «радше мертвим, аніж живим».

*Все можна виправдати високою метою,
та тільки не порожнечу душі.*

Павло Тичина

Так сталося, що протягом цього року я мала можливість допомагати громадському рухові «Не будь байдужим!» у проведенні акції «Укрмова – суперкльова!». Специфіка акції полягала в тому, що волонтери читали школярам старших класів (10–11 класи) лекції з сучасної української літератури. Акцент робили на тому, що сучасна українська література та й культура взагалі може і послуговується українською мовою. Попри те, що я була учасницею цієї акції і дуже її підтримую (як і інші акції громадського руху «НББ»), мушу сказати, що це трагічно, коли ти маєш доводити людям, що їхньою рідною мовою можна легко користуватися не лише на уроках української мови та літератури, а й у повсякденному житті, у спілкуванні з однолітками, батьками та навіть для спілкування в Інтернеті. Проте ситуація сьогодні в Україні виглядає саме так: навіть тих 82 % громадян, які за даними перепису 2001 р. назвали українську мову своєю рідною, доводиться запевняти, що ця мова може жити не лише в етнографічних записах XIX століття чи класичній літературі, а цілком органічно може існувати і в місцевому генделику, і навіть (важко повірити, можливо, колись) у Верховній Раді.

У рамках акції «Укрмова – суперкльова!» волонтери відвідали 46 шкіл міста Києва, у 12 з них я була особисто. Це були школи абсолютно різних районів міста, з різними спеціалізаціями та різним матеріальним становищем учнів та їхніх батьків. Загалом тенденція по місту, за моїм власним спостереженням та спостереженнями моїх колег, виглядає дуже навіть обнадійливо – звісно, ми не знаємо, скільки старшокласників перейшло на українську мову після нашого візиту до їхньої школи і чи перейшли взагалі, проте зацікавлення в їхніх очах вже означає, що ситуацію в країні змінити можна. Якщо, звісно, захотіти і докласти певних зусиль. Але повернемось до київських шкіл. Мені хотілось би зупинитися на кількох історіях та кількох школах, які, на мою думку, можуть бути показовими для міста Києва. Оскільки школи, в яких проходила акція, були в різних районах, можна навіть спробувати узагальнити ситуацію для кожного району окремо.

Отож, історія перша – маленьке біотехнічне диво на Солом'янці

Одна із найкращих – у плані технічного оснащення та рівня освіченості учнів – шкіл, яку я відвідала, була 177 школа з поглибленим вивченням біотехнологій. Попри те, що назва одразу говорить про пріоритет природничих наук над гуманітарними, виявилось, що знання з мови та літератури в учнів цієї школи на дуже високому рівні (принаймні їм не довелося нагадувати, хто такий Микола Хвильовий).

Клас, в якому мені випало читати лекцію, був гуманітарний. Оскільки це був 11 клас, то певної частини учнів не було (традиційне фотографування на випускний альбом). Але в аудиторії сиділо 17 учнів. З кількості парт я зрозуміла, що це був майже аншлаг. Одна з моїх подруг, яка теж брала участь в акції, традиційно запитувала в учнів, чи хтось із них розмовляє українською мовою вдома або думає українською мовою. Я намагалася завжди якось обережно завуальовувати це запитання, проте так само завжди його ставила. У 177 школі поставити це

питання хотілося ще більше, адже серед учнів був один хлопець у вишиванці, що не могло не заінтригувати. Загалом, коли ми запитували, хто думає і розмовляє українською, то 2-3 людини (звісно, тут можлива похибка, адже треба враховувати, що деякі люди могли просто не відповісти через побоювання публічності – і справа тут не тільки у непрестижності української мови серед молоді чи розправах, а справа у конкретному образі чи авторитеті, який ти створюєш собі протягом навчання у школі, вийти за канони якого не бажано) давали позитивні відповіді, у 177 школі відповіло 6 людей – це найбільша на моїй практиці кількість людей, що відверто сказали, що говорять вдома українською, думають і вільно спілкуються українською. Важливо не лише те, що це майже третина від усіх учнів класу, а й те, що двоє з шести були хлопцями. У більшості випадків дівчата набагато легше і частіше визнавали, що говорять українською.

Ця школа стала для мене знаковою саме цими шістьма людьми, які говорять українською. Але після великого здивування та навіть радості, після закінчення уроку прийшов час розчарування на перерві не лише в цьому класі, а й по всій школі: ми майже не почули української мови. Ані від учнів, ані від учителів. Я не хочу образити вчителів (у жодному разі! за час проведення акції я прекрасно усвідомила, що бути педагогом – це покликання, неабиякі терпіння і талант, і головне – праця над собою), проте мені чомусь здається, що погано не те, що учні не говорять на перервах українською, а те, що вчителі часом і на уроках не заважають собі клопоту говорити державною мовою. І знову 177 школа тут дуже показова – не чодо статистики тепер, а щодо подвійності стандарту. Скажіть, про що може говорити той факт, що завуч звертається до нас українською, а до учня, що проходив повз, – російською? До того ж, обидві розмови відбуваються паралельно.

Я впевнена, що учням цієї школи-гімназії ледь не щодня наголошують, що вони – майбутня еліта нації (про це свідчать усі зовнішні ознаки приміщення: на стінах текст гімну гімназії, правила поведінки, найсвіжіші новини, у коридорах шкіряні дивани, радіопередачі на перервах – усі умови для того, аби виховувати еліту). Але яку? Подвійного стандарту? Це, звісно, чудово, що на людях – «для ревізорів», для галочки, для волонтерів НББ – гімназія наскрізь українська, проте чого вартує зовнішнє, якщо середина гнила?! Можливо, теорія про те, що дітям треба давати приклад власною поведінкою, злегка застаріла, але що думати-ме школяр, який бачитиме викладачку української мови, яка на уроці говорить українською, а зі своєю подругою в учительській – російською? Як на мене, він думатиме, що українська мова призначена лише для уроків української мови. Сьогоднішній школяр вчить українську мову як мертву мову, адже він не знає, що нею можна говорити просто так, з ніякою дива.

Протягом кількох перших хвилин моєї промови у 177 школі на мене дивилися ніби на клоуна – українська мова, якою не звучить норма правопису чи цитата з класичного твору, – це для сучасного підлітка просто немислимо. Він уявити собі не може, що таке можливо, хіба що він вдома спілкується українською. Але якщо він бачитиме, що його перші авторитети поза домом – вчителі – говорять російською, якщо середовище, в якому він перебуває, в кращому випадку, суржикомовне, то абсолютно зрозуміло, яку мову він обере. Як на мене, те, що зараз роблять вчителі, – лицемірство. І ніяка еліта з 177 гімназії не вийде. Принаймні не така, якої нині потребує українська держава. Я можу сказати, що три роки свого життя навчалася у закладі, який інакше як цитаделлю зла просто не назвеш. Український гуманітарний ліцей, або хіміко-гуманітарний ліцей, якщо висловлюватися правильно, оскільки наша директорка – хімік за освітою.

Директорка, Сазоненко Галина Стефанівна, абсолютно заслужено славиться на весь Київ своїм тиранічним характером. Нам теж щодня говорили про еліту, ми теж щодня перед першим уроком співали гімн України – і для кожної людини в 9 класі це виглядало таким притягнутим за вуха, таким штучним, що навіть найбільші патріоти протестували проти цього. Але в 11 класі – всі співали його з таким захопленням і трепетом, який важко передати. Якщо в 9 класі ми потайки могли на перервах говорити російською на знак протесту, то в 11 класі ніхто навіть не задумувався над тим, що можна говорити інакшою мовою, окрім української. Я, можливо, ідеалізую, проте прекрасно пам'ятаю, що правило про відсутність російської мови в межах ліцею діяло для всіх – і для викладачів, і для учнів.

Ми ніколи не подолаємо комплексу меншовартості чи малоросіяництва, поки не усвідомимо, що не можна жити за подвійними стандартами. Носити вишиванку на уроках – це звісно, чудово, проте коли ти на перерві в ній же виражаєшся останнім російським матом – це блюзнірство, а не еліта.

Ми говорили про поняття престижу мови, так отаким ставленням до української мови вчителі підживляють авторитет і престиж української мови, який би мали закріплювати. Це чимось нагадує сцену, підслухану в автобусі: чоловік років сорока помітив знайомого і почав кликати його – російською мовою на ім'я. Коли його товариш підійшов та сів поруч, вони мило почали розмовляти – українською. У чому подібність? У тому, що досі престижнішою вважається російська мова, адже нею говорять з екранів телевізора політики, урядовці, олігархи, зірки, вчителі на перервах. Українська мова, попри те, що мусить мати свої законні 82 % носіїв, витісняється на маргінеси, вона стає камерною мовою. Я буду говорити з вами українською, коли ми наодинці, але кликатиму вас в автобусі лише російською, бо ж люди навколо! Те саме, по суті, роблять у школі вчителі – я з вами говорю українською, бо мені за це платять і бо ми з вами на уроці української, зараз урок закінчиться – і ми всі будемо говорити нормальною мовою!

Для мене 177 гімназія з поглибленим вивченням біотехнологій стала своєрідним шоком, розбіжністю між формою і змістом.

Історія друга – школа, до якої я ні за що на світі не віддам свою дитину

На Оболоні є школа № 325. Це єдина школа в місті Києві, куди б я нікому не радила віддавати дітей. За рівнем освіти і статусом – звичайна собі школа. Проте за змістом – просто катастрофа. Коли 14 з 25 учнів класу не можуть нормально сформулювати думку українською – це катастрофа! Звичайно, можна сказати, що гра в асоціації – не найкращий показник використання української мови в середній школі, але ж більше половини учнів української (принаймні згідно з таблицею на вхідних дверях) школи не можуть висловити думку державною мовою. Про яку еліту можна говорити, якщо потенційний середній клас (район, де розміщено школу, не є елітним – це звичайні панелеві багатоповерхівки середини 80-х), індиферентно ставиться до української мови! При цьому всьому цікавість до сучасної української літератури та до нашої акції виказувала лише вчителька історії, яка була присутня. Мою подругу, що паралельно читала лекцію в іншому класі цієї ж школи, на уроці у присутності вчительки виматюкали. При цьому вчителька вважала за потрібне посміятися із «самовираження» хлопця, який це зробив, пояснити йому російською мовою важливість мовного питання, і лише після цього двадцять хвилин пояснювати моїй подрузі, яку велику справу ми робимо. Можливо, я перегинаю палицю, проте двостандартність уже стала головним принципом нашого існування.

Історія третя – про Стару Дарницю та Троєщину

Чого тільки не говорять про Лісовий масив, Стару Дарницю та Троєщину в місті Києві! В основному, всі як один певні, що ці визначні місця – це розплідники гопників та масової культури. Але дві школи, в яких я побувала, примусили мене думати інакше.

Середня школа на Старій Дарниці особливо нічим не відрізняється від інших середніх шкіл. Звичайна сталінського періоду будівля в не дуже престижному районі. Але важливо було те, що тут одразу з'явилася українська мова. Поки я чекала на свою колегу, я мала змогу почути розмову двох хлопців тринадцяти років. Вони говорили про якусь комп'ютерну гру і говорили нехай ламаною і суржикізованою, проте українською мовою! Так само було з класом, в якому я читала лекцію. Такої вдячної публіки я не бачила більше. Враження було таке, ніби вони вперше побачили людину. Для них такою цікавою виявилася сучасна українська література та певні алюзії на класичну літературу, що вони навіть конспектували! Просто для них було відкриттям існування української культури, ніби вони живуть в інформаційному вакуумі – скажімо, дуже мало ЗМІ пропагують (це занадто голосно сказано! хоча б показують) українську культуру та мову.

Інша школа, № 318 на Троєщині, так само стала відкриттям того, що далеко не все втрачено. По-перше, неприхована цікавість до того, хто говорить українською мовою природно та невимушено, ще й до того про якусь українську культуру – це великий плюс. По-друге, ця школа і 10-Б клас мене здивували тим, що деякі люди навіть читають сучасних українських письменниць! По-третє, учні дуже вільно висловлювали свої емоції та думки з приводу прочитаних мною цитат українською мовою. Можливо, усе залежить від викладача або від колективу, який формується у кожному навчальному закладі, проте мені здається, що значення так само має соціальна стратифікація жителів цих трьох районів. Зрозуміло, що з них найбіднішими будуть Стара Дарниця та Троєщина, трохи заможніша Оболонь і найбагатша на сьогодні, престижна Солом'янка. Можна підсумувати, що менш заможні райони міста більш зацікавлені в українській мові і культурі, ніж багатші. Хоча висновок дуже відносний, він усе-таки показовий:

- по-перше, юна «еліта» із заможніших районів міста все ще вважає престижною російську мову. Вони виявляють поверховий інтерес до всього українського, але він швидко втрачається;
- по-друге, Троєщина і Стара Дарниця можуть стати прекрасним матеріалом для українізації. Певна кількість населення тут говорить суржиком, але інформаційний вплив, на мою думку, міг би значно покращити ситуацію.

Загалом, українська школа потребує реформ. Швидких і радикальних. Звучить загрозливо, але це справді потрібно. Але реформування освіти варто здійснювати лише з реформуванням гуманітарної та соціальної сфер. Необхідно заохотити вчителів до роботи – для цього потрібно забезпечити їх матеріально та дати необхідні соціальні гарантії. Потім треба змінити шкільну програму (ідеться про програму з української мови та літератури), адже вона не лише застаріла, а й часом нецікава. Учень не має втрачати інтерес до навчання.

Та найбільша проблема, яка є в українському суспільстві, – це свідомість. Перше, що необхідно реформувати (за іронією долі це саме та річ, яка найважче піддається реформуванню), – це наше ставлення до себе та свого. Ми звикли боятися обстоювати себе, звикли боятися думати. Навіщо засмічувати головним питанням, якщо можна просто собі пристосуватися до будь-якого

результату! У Павла Тичини є геніальна збірка «Замість сонетів і октав» – її мало знають і майже не вчать у школі, а даремно. Мені часом здається, що якби всі прочитали цю збірку, то життя в Україні кардинально змінилося б. «Все на світі від примружених очей» – і найбільша біда українців саме в тому, що через примруженість очей ми не звикли бачити. Жаль, що нікому підняти повіки...

Ольга Цимбал (2008 р.)

Мовна ситуація в Полтаві

На території Полтавської області, зокрема і в Полтаві, проживають, крім українців, представники інших національностей. Скажімо, нині існує велика вірменська діаспора, зростає чисельність турків-месхетинців, у Полтавській медичній академії навчається багато арабів, дехто з яких після випуску залишається працювати в місті – між собою вони спілкуються переважно рідними мовами. Але найчисленнішими на території Полтавщини є українці й росіяни. Абсолютну більшість становлять представники корінного населення – українці (станом на 2001 рік – 91,4 % мешканців області), а також росіяни (7,2 %). Порівняно з 1989 роком, кількість українців відчутно зросла, а росіян – зменшилася (станом на 1989 рік – 87,9 % та 10,2% відповідно) [2].

Отже, свої комунікативні потреби населення Полтави здійснює переважно українською та російською мовами, а також «третьою мовою» – суржиком. Докладний опис мовної ситуації робитиму в межах цих трьох кодів.

Почну з прикрого стереотипу про моє рідне місто. Люди з інших регіонів, не дуже добре обізнані з полтавським життям, часто впевнені, що саме в Полтаві «усі говорять українською» і нібито тут «найчистіша українська мова». На жаль, це зовсім не так, хоча приводом до таких думок могло слугувати те, що на Полтавщині, особливо у віддалених від центру невеликих селах, дійсно зберігся самобутній діалект, майже не інтерферований російським впливом. Проте в місті й передміській зоні мовна ситуація зовсім інша.

Власною мовною ситуацією Полтава справді вирізняється з-поміж великих міст Східної України. Це місто ніколи не було важливим промисловим центром, його населення порівняно нечисленне – згідно з останнім переписом (2003 р.) становить 315 тисяч 268 осіб [3]. Полтаву часто й сьогодні називають «велике село», у тому числі й самі місцеві жителі. Підґрунтям до утворення своєрідної мовної ситуації могло стати й те, що в XI–XVII століттях місто існувало на порубіжжі: спочатку між Руссю і Диким Полем кочівників, згодом – між Великим князівством Литовським і Золотою Ордою, між Річчю Посполитою і Московським царством. З кінця XVII століття Полтава перебувала в складі Російської імперії. Це стало причиною того, що інтелігенція формувалася переважно російськомовна. Дрібне чиновництво (як бачимо на прикладі Возного з «Наталки Полтавки» І. Котляревського) та вихідці з села, які прагнули піднятися на вищі соціальні щаблі, найчастіше послуговувалися суржиком. Минуло два століття, а мовна ситуація мало змінилася. Сьогодні на вулицях Полтави майже нереально почути якісну українську мову (у Києві це трапляється набагато частіше). Суржик тут, особливо на околицях та в передмісті, «законсервовується». Це вже мова кількох поколінь поспіль, і в багатьох сім'ях помітна тенденція до подальшого її передавання. Вихідці з сіл, які й далі оселяються на міських окраїнах, послуговуються українсько-російською мішанкою. Суржик виходить на публічний простір: доводилося бачити святково оформлену вітрину крамниці

з написом «З Новим годом!». Усе частіше з'являються навіть суржикомовні оголошення: «Облицьюю плиткою! Качественно! Владимир». Мовне обличчя Полтави, на жаль, для багатьох українців сьогодні є саме суржиковим, і цей стереотип набагато ближчий до дійсності, ніж той, що його наведено на початку роботи. Підтримується він не в останню чергу й «завдяки» Верці Сердючці, чий збірний образ був узятий полтавцем Андрієм Данилком, власне, безпосередньо з оточення.

Хотілося б докладніше зупинитися на полтавському суржикові (або, у кращому випадку, на полтавському варіанті української мови з російською інтерференцією). Це явище, маючи вже поважний вік і пройшовши кілька стадій формування, навіть починає виявляти, на мою думку, ознаки системності. В усякому разі, можна навести окремі лексеми, які майже завжди замінюються на російські варваризми. Це вигуки – формули ввічливості (*привет, пока, спасіба*), жіночі імена (*Наташа, Маша, Света, Альона* або *Лена*), деякі інші слова (*напа, бабушка, стірати*), чий нормативні українські відповідники у розмовній мові сприймаються подекуди навіть як екзотика. Цікаво, що при цьому російські та українські варіанти чоловічих імен уживаються абсолютно безсистемно: з уст тієї самої особи можна почути *Микола і Коля, Дмитрик і Діма, Сашко і Саша, Петро і Петя* тощо.

У центрі Полтави практично скрізь чуємо російську. Інтелігенція поки що великою мірою лишається російськомовною. Якщо поглянути на міські вивіски, то переважна більшість з них українська, але якщо це саморобне повідомлення чи оголошення, то воно найімовірніше буде написане російською. Це свідчить про те, що, незважаючи на офіційний статус української мови, її престиж серед більшої частини населення й досі невисокий. Не дивно, що саме Полтава була одним з перших міст, де відбулися акції громадського руху «Не будь байдужим» – ще влітку 2006 року.

На підтвердження сказаного наведу промовистий приклад мовної ситуації в середніх навчальних закладах. Після сьомого класу я вступила до Полтавського міського ліцею – найпрестижнішої, як вважалося, школи міста. Офіційно це був цілком український заклад: тут навіть не було уроків російської мови. Проте «мовою міжнаціонального спілкування» (мало не в прямому значенні – адже в ліцеї навчалися і вірмени, і росіяни, і представники інших національностей) у ліцеї була російська, якою на перервах спілкувалися майже всі. Виняток становили тільки учні з приміської зони, які говорили переважно суржиком. Узагалі, у полтавських школах і вчителі (крім тих, що викладають українську мову чи літературу) часто в позакласному спілкуванні, а то й на уроках, переходять на російську. Навіть у де-юре українському ліцеї деякі предмети в нас читали російською (з волі вчителів, бо їм було, як вони казали, важко говорити українською). В інших школах у «найпрестижніших», найуспішніших класах учні між собою спілкуються винятково російською.

Але, схоже, ситуація починає змінюватися на краще. Коли я навчалася у восьмому-дев'ятому класах, на перервах у нас беззастережно домінувала російська, а коли вже закінчувала ліцей, то почало приходити дедалі більше молодших україномовних новачків. Ця тенденція ставала справді помітною. Отже, в Полтаві не тільки існує певна кількість україномовних сімей, а й кількість їхня зростає. Ще цікавий факт: майже в усіх дитсадках діти розмовляють українською!

2006 року полтавці обрали нового мера – російськомовного Андрія Матковського, значно молодшого від свого попередника Анатолія Кукоби. Російською звертається він до полтавців, скажімо, з телевізійних екранів. Російськомовним є й оточення пана Матковського. На жаль, це може загальмувати

зміну мовної ситуації міста на краще, адже, як відомо, населення підсвідомо орієнтується на мову влади.

Таким чином, бачимо, що мовна ситуація Полтави мало змінилася з радянських, а то і з дорадянських часів. Специфікою цього міста є й те, що це невеликий обласний центр з нединамічним суспільним життям, певною мірою «законсервованим», зміни тут відбуваються повільно.

У Полтаві часто й досі бракує україномовних спеціалістів. Деякі сфери є повністю російськомовними. Зазвичай українська мова зазнає сильної інтерференції з боку російської. Надзвичайно поширений суржик, який уже став «візитною карткою» Полтави.

Але очевидно, що за умови проведення розумної мовної політики держави, прийняття і впровадження нових законів про мову і здійснення контролю за цими процесами в регіонах, ситуація в Полтаві зміниться на краще – і це має відбуватися швидше, ніж у великих промислових містах Центрально-Східної України, адже в Полтаві ще відчутна сильна українська основа. Першорядним завданням повинно стати підвищення престижу державної мови – те, що вже помітно в столиці, але чого ще не відбулося в таких містах, як Полтава. Головна ж загроза для української в Полтаві, на мою думку, сьогодні полягає не стільки у витісненні її російською, скільки в суржикізації.

Список використаних джерел

1. <http://litopys.org.ua/ukrmova/um52.htm>
2. <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/poltava/>
3. <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%82%D0%B0%D0%B2%D0%B0> (Полтава)

Анна Загребельна (2009 р.)

Думайте українською!

*У державі лише троє можуть розмовляти
недержавною мовою – гість, невільник, окупант.*

Карл Маркс

До вступу в НаУКМА я майже ніколи глобально не замислювалась над питанням функціонування мови чи, краще сказати, мов свого рідного міста. Хоча завжди була підсвідомо категорично налаштована проти впровадження другої державної мови, а саме – російської в Україні. Часто у нашій школі виникали жваві дискусії довкола мовного питання. Всі мої однокласники – корінні кияни, і їхні погляди щодо мовної ситуації були доволі передбачувані. Найпопулярнішими фразами «за» російську були: «Всі наші друзі й родичі розмовляють цією мовою, то що ж поганого буде в тому, що вона стане другою державною?», у той час як найвагомішими аргументами «проти» ставали висловлювання на кшталт: «Якщо наша держава називається “Україна”, то й мова, відповідно, має бути українською!» або «Кому не подобається наша “солов’їна” – милості просім до РАСії – з імміграцією туди проблем не буде!». Не варто й уточнювати, що всі ці «ментальні бійки» велися російською мовою...

Та причиною феноменальної зміни світоглядів деяких моїх однокласників та друзів-однолітків став вступ до вищих навчальних закладів. Діти вирвалися

на свободу з цупких пазурів радянської ідеології шкільних вчителів, яким вдавалось навіть урок української провести російською... Досі дивуюсь, як вони не вимагали від нас російської транслітерації диктантів та переказів... Але менше з тим. Мене дуже приємно вразив той факт, що після випуску зі школи п'ять з двадцяти п'яти моїх однокласників повністю перейшли на українську мову у всіх сферах комунікації, а ще сім стали послуговуватися нею при реєстрації на Інтернет-сайтах та форумах. Якщо наводити більш точну статистику, то з двадцяти двох моїх однокласників-киян, зареєстрованих на сайті «vkontakte.ru», українською мовою анкети заповнені у восьми людей. Я вважаю, що це дуже позитивне досягнення у сфері українізації населення Києва. Щодо цього самого сайту, хотілося б також додати, що початково він був доступний лише у двох версіях – російській та англійській, але через чотири-п'ять місяців його існування багато українців почали вимагати від адміністрації українську версію, на що реакція «керівництва» була приблизно такою: «А, хохлы... Ну, делайте, если хотите, а мы над этим подумаем...». І що ж – таки зробили! Мене приємно вразило те, що найактивнішу участь в українізації російського сайту брали люди з... Харкова! Було створено окрему спільноту «В Контакті – українською!», учасники якої вже за кілька місяців передали на розгляд адміністрації українську версію сайту, яку невдовзі було впроваджено! Ще дуже корисною для цього дослідження є така спільнота (знову ж таки «В контакті»), як «УКРАЇНОМОВНИЙ КИЇВ – СТОЛИЦЯ УКРАЇНИ», у якій наразі зареєстровано близько тисячі осіб. Це люди абсолютно різного віку та вподобань. В описі цієї групи зазначено: «ЄДИНЕ ПРАВИЛО ДЛЯ УЧАСТІ В ГРУПІ – бути патріотом України і розмовляти (або хоча б намагатись розмовляти) українською у повсякденному житті та онлайн! Головне – це зробити перший крок і перебороти комплекси меншовартості!». Найактуальніші теми обговорення цієї спільноти такі: «Чи важливо, щоб Київ як столиця України говорив українською мовою?», «Чому соромляться української мови ті, хто приїждять з області?», «Українська книжка в Києві», «Приїжджі у Києві – “за” і “проти”» та «Чи є інопланетяни?» (тему присвячено київському меру) [1].

Дуже зацікавило мене те, що ще М. А. Булгаков писав про мовну ситуацію свого рідного міста. У його нарисі «Київ-город» (1921) натрапляємо на такі рядки: «Оговариваюсь раз и навсегда: я с уважением отношусь ко всем языкам и наречиям, но, тем не менее, киевские вывески необходимо переписать. Нельзя же, в самом деле, отбить в слове “гомеопатическая” букву “я” и думать, что благодаря этому аптека превратится из русской в украинскую. Нужно, наконец, условиться, как будет называться то место, где стригут и бреют граждан: “голярня”, “перукарня”, “цирульня”, или просто-напросто “парикмахерская”! Мне кажется, что из четырех слов — “молошина”, “молочна”, “молочарня” и “молошина” — самым подходящим будет пятое — молочная. Ежели я заблуждаюсь в этом случае, то в основном я все-таки прав — можно установить единообразие. По-украински, так по-украински. Но правильно и всюду одинаково. А то, что, например, значит “С. М. Р. іхел”? Я думал, что это фамилия. Но на голубом фоне совершенно отчетливы точки после каждой из трех первых букв. Значит, это начальные буквы каких-то слов? Каких? Прохожий киевлянин на мой вопрос ответил: — Чтоб я так жил, как я это знаю. — Что такое “Karacik” — это понятно, означает “Портовой Карасик”; “Дитячий притулок” — понятно благодаря тому, что для удобства национальных меньшинств сделан тут же перевод: “Детский сад”, но “С. М. Р. іхел” непонятен еще более, чем “Коуту всерокомпама” и еще более ошеломляюще, чем “Ідальня...”» [2].

Хочеться вірити, що ставлення до української мови у Києві з часом зміниться у позитивний бік. І не лише ставлення, а й відсоток її вживання у всіх сферах життя киян. Для цього потрібні певні зміни у суспільстві, які вплинуть на мовні орієнтири людей. Адже, наприклад, я до того славетного часу, як вступила до НаУКМА, не повірила б, якщо б мені сказали, що стану такою поборницею українізації населення Києва та такою ненависницею протилежного їй процесу... Мої друзі інкримінують мені «філологію» як діагноз, як морально-психічну хворобу, яка передається повітряно-крапельним шляхом, тому що після спілкування зі мною у них перемикається «мовний код» і вони вже й з батьками починають спілкуватись українською. Але одним з найважчих симптомів цієї «хвороби» є наша неадекватна поведінка у громадському транспорті та у різних культурно-освітніх закладах, адже ми тепер помічаємо усі стилістичні та граматичні помилки у рекламах, оголошеннях та на різних табличках і намагаємося їх виправляти... Також з діагнозом «хронічна філологія» неможливо без травм для психіки дивитись телевізор чи слухати радіо, бо я й мої колеги враз перетворюємось на папуг, які повторюють фрази дикторів та політиків, попередньо виправивши їх...

Щодо сприймання мови «на слух», все частіше помічаю за собою «фіксування» мови людей у маршрутках, метро та на вулицях. Я живу в Голосіївському районі, поблизу Автовокзалу, тому коли їду маршрутом «ст. м. Либідська – Автовокзал», дуже часто чую в транспорті українську мову або більш-менш українізований суржик. Мені інколи здається, що людям з областей, які потрапляють до Києва, просто бракує сміливості спілкуватися українською, вони намагаються переходити на російську, щоб не відрізнитися від киян... Коли такі люди звертаються до мене зі словами: «Передайте, пожалуйста, за проезд», а я, передаючи їм решту чи квиток, кажу: «Візьміть, будь ласка!», вони усміхаються і вже впевнено відповідають: «Дякую!».

У нашому районі розташований «Київський ювелірний завод», дуже часто люди питають, як до нього пройти. Можу констатувати позитивну динаміку змін кількості цих запитань українською мовою. Якщо два-три роки тому чотири з п'яти людей питали напрям руху російською, то зараз троє з п'яти ставлять такі запитання українською.

Рік тому ми з однокурсницею мали «щастя» повторно здавати ЗНО і опинились у зовсім невідомому для нас районі – «Відрадному». Ми – дві «киянки-могилянки» – звертались до людей по допомогу в пошуках потрібної нам школи, звісно ж, українською мовою. Через наш спільний «топографічний кретинізм» нам довелось уточнювати напрям руху у восьми людей. Ми стрибали, в прямому значенні слова, від щастя, коли п'ятеро з них відповіли нам українською, а ще двоє на наше «Дякуємо!» відповіли щось штибу: «Та паж... будь ласка!».

Під час написання цієї роботи я вирішила запитати мою бабусю, киянку в четвертому коліні, яка народилася на Подолі й більшу частину свого життя провела у Києві, як, на її думку, змінилась мовна ситуація нашого міста. Відповідь бабусі була така: «Збільшилось! Так, використання української мови збільшилось. Я пам'ятаю, ще до війни у Алли (*рідної сестри моєї бабусі*) була подруга, батьки якої викладали українську мову. Я завжди зачудовано слухала їхню мову. Такої гарної, мелодійної, чистої української мови я не чула більше ні до війни, ні після... А потім що? Потім було "провалля". Майже всі розмовляли російською. Радянська влада, всі ті події, ну, ти ж знаєш... А от зараз я все частіше стала чути українську мову. За останні десять років у Києві її дійсно побільшало. Я й сама час від часу намагаюсь розмовляти українською. Переважно, коли є наодинці з собою (*усміхається*). Але тим не менш, я абсолютно однаково добре ставлюсь

до російської та української мов. Хоча українська завжди летіть, як струмок... І багато киян розмовляють нею "для престижу", але через те, що більшість з них вдома все одно послуговується російською, виходить суржик».

Вже неодноразово я вступала в дискусії зі своїми родичами на тему української мови. Відтепер вважаю це своїм професійним обов'язком (як зухвало це б не звучало). Але кожна така дискусія переростає у суперечки, які зводяться до фраз: «То що ж, скоро ми всі повинні будемо розмовляти, як на телеканалі "СТБ"?» або (що ще гірше): «Ми вважаємо себе росіянами і спілкуватись будемо російською!». Хоч кожен лишався з власною непохитною точкою зору після таких «розмов», проте вже кілька разів родичі телефонували мені із проханням допомогти їм у написанні чи редагуванні якихось ділових документів українською і потім дякували, зазначаючи: «Так, ви ж – молодь – наше майбутнє! Добре, що ти володієш українською, будемо тепер знати, до кого звертатися». Звісно, всі цитати перекладено з російської... Але це особистісний рівень мовної ситуації мого міста й моєї родини. Загалом, я дуже рада, що не тільки мені (але й моїй бабусі, друзям та знайомим) здається, що відсоток україномовних киян невинно збільшується. І, на нашу думку, треба вчитись відокремлювати «великій і магучій» від «калинової солов'їної», адже медицині вже відомі вельми успішні випадки роз'єднання сіамських близнюків, коли кожен з них продовжував окреме, цілком повноцінне життя. Я б дуже хотіла, щоб так сталося і з мовами Києва. Бо зараз наш «стольний град» скидається на якогось чорнобильського мутанта, а якщо брати до уваги ще й вплив англійської мови на мовну ситуацію Києва, то взагалі можна його ідентифікувати як «Змія Горинича» – три голови, а користі з того мало... Що ж, я з оптимізмом вірю в те, що кияни дуже скоро збагнуть, що спілкуватись українською престижно. І політичний лозунг «Думайте по-українськи» не викликати у них породженого внутрішньомовними конфліктами обурення, через яке вони не можуть навіть не плутати зміст цього закликів із фразою: «Думайте українською!», яка, мені здається, наразі більш актуальна та доцільна...

Використані джерела

1. *Александр Анисимов.* «Суржик — великий и могучий...» // Киевский ТелеграфЪ. – 2006. – № 11, 17–23 марта. Електронна версія: http://www.interestniy.kiev.ua/old/architecture/kyiv_in_danger/no_kyiv/48
2. Клуб «УКРАЇНОМОВНИЙ КИЇВ – СТОЛИЦЯ УКРАЇНИ» (<http://vkontakte.ru/club1426433>).

Анна Лях (2009 р.)

Мовна ситуація в моїй школі

Спеціалізована школа № 125 Дарницького району міста Києва – україномовна школа з поглибленим вивченням іноземних мов. Навчальний процес відбувається українською мовою. Так було не завжди, принаймні коли я вчилася. Багато з викладачів не дотримувалися умов викладання в школі. Впродовж уроку вони дозволяли собі відволікатися від навчального процесу, розповідали історії з власного життя, розмовляли з рідними, друзями телефоном. Як правило, в подібних ситуаціях мовою їхнього спілкування була російська. Для багатьох викладачів нашої школи українська мова не була рідною, тому не дивно, що вони почувалися комфортніше, спілкуючись російською.

Директор як обличчя школи не дозволяв собі такої поведінки, завжди говорив українською. Ще в школі було троє вчителів, які постійно вживали українську мову, оскільки для них вона була рідною, – вчителі української мови та літератури, географії й біології, історії й правознавства. Всі троє були з західних областей України, здобули вищу освіту в Києві й залишилися тут працювати. В школі їх найбільше поважали, дехто навіть трохи боявся. Ці викладачі вважали за обов'язок виправляти мовні помилки у мовленні учнів, своєю поведінкою примушували звертатися до них українською, подекуди могли ігнорувати звертання російською, а на уроках часто порушували питання статусу української мови. Майже всі викладачі та батьки переходили в спілкуванні на українську, а особисто мені ставало соромно, якщо саме ці вчителі випадково почують від когось із моїх друзів або від мене російську.

Ситуація з рештою викладачів була сумнішою. Старше покоління вчителів намагалося спілкуватися з учнями українською, але насправді це був суржик або «фраза українською-фраза російською». Також вони багато говорили про політику, сумували за минулим, меланхолійно розповідали про втрачені соціальні програми, що діяли в Радянському Союзі. Проте таких вчителів було небагато.

Молодші вчителі постійно змінювали маски: на уроках монотонно читали текст українською, а поза уроками говорили російською. Молоді вчительки, особливо іноземних мов, інколи пояснювали матеріал російською так само, як їм нещодавно пояснювали в університетах. Учні поводилися з ними дуже вільно: зверталися російською, бешкетували.

Між собою однокласники спілкувалися російською, бо так робила абсолютна більшість і в школі, і поза школою. Діти з україномовних родин також пристосовувалися до російськомовного середовища. Щодо цього, в нашому класі трапилась цікава історія, що вплинула на мою поведінку. У сьомому класі до нас перейшла дівчинка зі львівської школи, вона була стійким мовцем української, їй довго не приймали, їй було дуже важко звикнути до нашого оточення. Мені швидко вдалося знайти з нею спільні інтереси, я спілкувалася з нею найбільше. (До української мови я завжди була прихильна. Моя бабуса в дитинстві сварила мене за зловживання російською мовою, відтоді я почуваю моральний дискомфорт, коли говорю російською. Великий вплив на мене мали друзі сім'ї, котрі завжди підсовували цікаві художні твори українською, україномовні дитячі часописи.) Я була приголомшена, коли ніхто з нашого класу не переходив у спілкуванні з нею на українську, а мене просили не говорити з новою однокласницею українською, бо це виглядало «смішно». Чомусь українська мова викликала сором, незручність серед однокласників.

Російська стійко асоціювалась як престижніша. Російськомовні батьки постійно порушували питання вивчення російської в школі, був організований факультатив, його добровільно відвідувала більшість з нашого класу. Орієнтирами поведінки дітей були батьки, вчителі, а також відомі публічні люди – улюблені диктори, ведучі, співаки, спортсмени. Майже всі з них – російськомовні. Якщо згадати інформаційно-розважальний простір п'ятирічної давнини, важко згадати приклад якісного українського продукту. Надзвичайно популярною була російська естрада, улюблені пісні вивчалися напам'ять, у розмові між собою любили цитувати їх. З українських акторів найпомітнішим був Андрій Данилко, який зіграв злий жарт. Більшості здавалося, що мовлення Верки та їхнє власне подібні, тому намагалися взагалі уникати спілкування українською, а україномовних дражнили «верками», фермерами і т. п. У старших класах цей стереотип зник, але на українську мову все одно не переходили. Хтось відкидав її як непотрібну,

більшість усвідомлювала низький рівень володіння й через лінощі не намагалася покращити знання. Єдиним, що стимулювало більшість до вивчення рідної мови, були випускні та вступні іспити.

Надія Мельниченко (2009 р.)

Мовна ситуація Києва: локальний аспект (на прикладі Деснянського району)

Мовна ситуація в Україні й досі залишається болючим питанням як для лінгвістів, так і для соціологів. Єдина державна мова – українська. Це – мова офіційного спілкування, мова освіти й науки, культури. Щоправда, знаходимо очевидні помилки навіть у законах – стилістичні, граматичні, пунктуаційні, орфографічні. І треба визнати, що на ці неприпустимі помилки (адже законодавство – це такі обличчя держави!) далеко не кожен звертає увагу, на жаль.

Проблеми існують на всіх рівнях функціонування мови в Україні. Але особливо відчутні вони на рівні спілкування. Мовна ситуація в Києві видається неоднозначною. Здавалося б, кризовий період, коли українську вважали неprestижною, «немодною», вже минув. Так, справді, сьогодні на вулицях столиці все частіше можна почути саме українську мову, навіть не суржик, а саме українську. Причому передусім спілкується нею молодь. Це не може не радувати. Такі позитивні зміни мають пояснення. На мою думку, не останню роль тут відіграло пожвавлення літературного життя. Популярними серед молоді стали такі письменники, як Юрій Андрухович, Сергій Жадан, Оксана Забужко, Любка Дереш, Таня Малярчук, Марія Матіос. Їхні твори читає кожний другий студент, «бо друзі порадили», «бо в Інтернеті на відгук натрапив», «бо всі про них говорять». Ці письменники пишуть живою українською мовою – із вкрапленнями сленгу, жаргону, варваризмів, діалектизмів, але українською. І це не може не підвищувати престиж мови. Також важливу роль відіграє й дубляж кінофільмів українською. Нехай частині населення він видається перегином палиці, але більшість все ж сприймає це нововведення як належне та необхідне, до того ж, цікаве явище. Навіть російськомовним українцям подобаються українські дубляжі, особливо мультфільмів.

Ще одна причина зростання популярності української мови серед молоді, як на мене, – це великий потік студентів із Західної України. Якщо кілька десятиліть тому Київ русифікував приїжджих, то сьогодні спостерігаємо зворотну ситуацію: студенти з Львівщини, Івано-Франківщини, Тернопільщини, Закарпаття настільки інтригують російськомовних ровесників своєю українською мовою із вкрапленням діалектизмів та локального сленгу, що навіть найпринциповіші прихильники російської починають розмовляти українською мовою й навіть намагаються призначати до цього свої родини. Таку ситуацію спостерігаємо, зокрема, серед студентів Києво-Могилянської академії та Національного університету ім. Тараса Шевченка.

Однак, незважаючи на всі позитивні зрушення, мовна ситуація в Києві неоднозначна. Серйозною проблемою є суржик. До Києва й далі стікаються заробітчани з усіх куточків України, вони – носії регіональних особливостей мови; вони поєднують ці особливості найчастіше саме з російською – стереотипно модною та майже міжнародною. Шкода, що не всі знають про те, що престиж її в Україні помітно зменшився. Катастрофічною є ситуація у «спальних районах» столиці. Тут пишним цвітом квітне не лише суржик та український варіант

російської мови, а й різноманітні варіанти сленгу, жаргонів, вульгарної лексики тощо. Я дослідила мовну ситуацію одного з таких районів – Деснянського, а точніше, Троєщини, провела кілька різнопланових опитувань, на їхній основі зробила висновки.

Як більшість житлових масивів Києва, що не належать до центральних, Троєщина – переважно російськомовна. Я провела приховане дослідження: звернулася українською мовою до 80-ти перехожих різного віку із запитанням «Де знаходиться супермаркет?». З них 38 відповіли на моє запитання російською, 26 – суржиком, 16 – українською. Причому російською відповідали переважно люди віком 30–40 років, суржиком – підлітки 14–16 років, а також люди 50–60 років, українською – в основному молодь, 18–22 років. Це співвідношення можна виразити у відсотках: 47,5 % – російська; 32,5 % – суржик; 20 % – українська.

За допомогою соціальної мережі «В контакт» я опитала ровесників, що мешкають у Деснянському районі, чи використовують вони українську мову. Якщо так, то де саме. Було розіслано 100 анкет, але отримано лише 56 відповідей. 23 респонденти вказали українську як мову побутового спілкування (в родині), 17 – дружнього, 29 – ділового, 53 – навчання. Як бачимо, на офіційному рівні майже всі використовують українську мову, а на рівні неформального спілкування – лише деякі, причому фактично ті самі респонденти, що спілкуються державною мовою вдома, вказали її і як засіб спілкування з друзями.

Третє опитування я провела серед україномовних знайомих, воно мало на меті визначити рівень мовної стійкості. З 17 опитаних лише четверо підтвердили, що не переходять на російську навіть тоді, коли співрозмовник користується тільки нею. Інші 13 визнали, що їх пригнічує мовний бар'єр, саме тому переходять на російську, щоб полегшити комунікацію.

Цікавою є мовна ситуація у сфері обслуговування (мережі закладів швидкого харчування, супермаркети, спеціалізовані магазини). У свідомості клієнтів міцно вкорінився стереотип, що працівники цієї сфери – цілковито російськомовні. Саме тому та людина, що відчуває дискомфорт, якщо співрозмовник на запитання, поставлене українською, відповідає російською, інтуїтивно намагається уникнути комунікативної невдачі, а отже, починає розмову російською. Приємно, що останнім часом ситуація змінилася: сфера послуг поступово, але помітно українізується, відповідно до зростання престижу української мови. Працівникам магазинів, кафе, навіть громадського транспорту, вочевидь, подобається вживати милозвучні власне українські форми ввічливості («прошу», «вдячні за покупку», «до зустрічі»). Парадоксально: все частіше провокаторами комунікативних невдач стають саме україномовні клієнти, що досі не позбулися стереотипів.

Усе вказане, ймовірно, ілюструє мовну ситуацію Києва в цілому, а не її локальну специфіку. Але кожен район столиці має певні особливості, щось, що вирізняє його на мовному тлі великого міста. Троєщина володіє специфічним соціолектом – саме тут надзвичайно поширений жаргон гопників. Не можна стверджувати, що досліджуваний район – це єдине місце, де концентрується ця субкультура, однак саме її асоціюють кияни з Троєщиною. Окрім особливостей зовнішнього вигляду (виголені голови, спортивні штани та дублянки) і поведінки (вимагання грошей у випадкових вечірніх перехожих), субкультура гопників, як і будь-яка подібна група, має свій жаргон. За основу цього соціолекту взято російську мову, точніше, суржик, наближений до російської. Основна група лексики – синоніми до слова *гроші*: *лаве*, *бабоси*, *бабло*, *бабулес*, *бабки*, *зелень*. Це пов'язано з тим, що основне заняття гопника – силою ці гроші забирати. Присутні також специфічні назви для атрибутів субкультури: *семкі* – насіння

соняшнику, *півасік* – пиво, *танки* – кросівки, *спорташки* – спортивні штани. Virізняється лексика на позначення самих себе та людей навколо них: *вася*, *пацан*, *васьок*, *бидло* – будь-який гопник, *нефер* – неформал, представник іншої субкультури, *лох* – жертва гопника, *кент* – друг, *мала*, *тьолка* – загальні слова на позначення дівчини, *овца* – дурна дівчина, *чікса* – симпатична дівчина. У цьому жаргоні virізняються також емоційно забарвлені вигуківі конструкції: *в натурі*, *реально* – справді; *гей*, *пацанчик*, *дай закурити* – привітання; *ну чо там?* – як справи?; *діла під горку* – все чудово. Крім цього, постійно вживаються вульгаризми, лайлива лексика, причому найчастіше безособово, винятково як засіб підвищення емоційності сказаного.

Кожен соціолект має право на існування. Прикро лише, що елементи жаргону гопників входять у лексикон інших груп, особливо це стосується школярів. Цю рису можна назвати характерною для мови масиву Троєщина.

Мовна ситуація Києва в цілому та його «спальних районів» зокрема далека від ідеалу. Невирішеною залишається проблема русифікованості значної частини киян, великої кількості тих, хто розмовляє суржилом, а також надмірної вульгаризації мовлення. Однак позитивні зміни не менш помітні. Вони пов'язані передусім із довгоочікуваним зростанням престижу української мови та відродженням зацікавленості молодого покоління проблемою двомовності, й відповідно, бажанням її вирішити.

Світлана Романюк (2009 р.)

Мовна ситуація Донецька

Попри належність міста Донецька до одного з найбільших українських мегаполісів, попри значне його місце у сфері державної інформаційної інфраструктури, зокрема Інтернет-забезпечення (станом на 01.01.2009 у місті зосереджено 8,8 % від загальнонаціональної кількості телерадіоорганізацій України, 5,33 % загальної кількості відвідувачів Інтернет-порталів), мовна ситуація міста все ж не відображає загальнонаціональних тенденцій. Аналізуючи мовну ситуацію міста, маємо справу зі складною моделлю, що характеризується наявністю незбалансованого, у переважній більшості російсько-українського білінгвізму і навіть диглосії у місцях компактного проживання представників національних меншин Донецька * (йдеться про татарські квартали у межах Куйбишевського району, циганські квартали, а також про окремі вірменські поселення у приватних секторах). Міська та регіональна мовна політика, що її можемо аналізувати за офіційно затвердженими законопроектами, здебільшого відрізняється від політики загальнонаціональної.

Крім того, складність дослідження обраної теми спричинена ще й тим, що матеріал стосовно аспектів мовної ситуації, поданий україномовними інформаційними носіями («Україна молода», svoboda.ua), часто істотно відрізняється від інформації локальних російськомовних носіїв (яких у Донецьку 28). Не менша відмінність у висвітленні проблеми на носіях державного підпорядкування (приміром, сайт Донецької облдержадміністрації) і недержавних донецьких оглядових видань на кшталт «Острова» чи «Обкому». Тому при аналізі мовної ситуації у місті Донецьк ми користуватимемось нейтральними статистичними даними

* Послугуючись класифікацією Г. А. Вусик, автора дисертації «Типологія станів мовної ситуації у Центральній-Східній Україні у першій половині ХХ ст.» (Донецьк, 2005), мовну ситуацію міста Донецьк зараховуємо до дисгармонійних.

соціологічних досліджень у сфері донецької освіти та медіа із залученням власного емпіричного досвіду проживання в місті й оцінки з позиції учня/читача/користувача соціальної інфраструктури.

Місто Донецьк: національний та мовний склад населення

Національний склад населення міста Донецька доволі строкатий, але можемо виокремити дві найбільші групи *: українці (56,9 %) й росіяни (38,2 %). Наступними за кількістю є греки, татари, болгары, білоруси, молдаване, азербайджанці, німці. Відповідно українську мову вважали рідною 67,5 % населення, а російську – 29,6 %. Цікаво, що більшість представників національних меншин Донецька рідною мовою вважали мову своєї національності, однак 80 % греків та євреїв рідною мовою визнали російську, а 71,5 % донецьких поляків назвали рідною мовою українську. Ці факти дають можливість зробити висновок про різний ступінь асиміляції російськомовною комунікацією національних меншин внаслідок особливостей міжнаціональних відносин, а також тривалості їхнього проживання на території місцевості (грецькі поселення з'явилися набагато раніше й розвивалися в умовах радянського, русифікованого Донбасу).

Тим часом реальний стан мовної ситуації демонструє, що факт визнання особою мови як своєї рідної не означає послугоування цією мовою у сфері щоденного спілкування: місто є таким русифікованим, що донедавна навіть кілька українських слів, почутих на вулиці, могли призвести якщо не до конфлікту, то принаймні до подиву з боку оточення. Однак можемо говорити про тенденцію до покращення статусу української мови серед населення протягом останніх двох років, коли можливим стало на запитання, поставлене українською мовою, почути відповідь так само українською. Це пояснюємо інтенсивнішим **розвитком україномовної масової культури**, зокрема у книговидавничій і музичній галузях, що стало каталізатором поширення «моди» на українську мову серед молоді.

Віковий фактор у цьому випадку показовий: молодь, найбільш схильна до сприйняття нових явищ культури і нових реалій загалом, демонструє і більший рівень мовної толерантності, натомість старшому поколінню з усталеною, сформованою історико-культурними обставинами ** мовною свідомістю перейти на українську або принаймні змиритися з нею набагато складніше.

Мова початкової, середньої та вищої освіти у місті Донецьку

На сьогодні у Донецьку працюють 34 україномовні школи і 649 класів з українською мовою навчання. Станом на 2008 рік у цих школах навчався 15 141 школяр, що становить 21 % від загальної кількості школярів міста ***. Така цифра у великому культурному центрі України доволі незначна, але навіть її міська адміністрація намагалася скоротити законним шляхом: маємо інцидент 20 травня 2008 р., коли 55 із 58 присутніх на засіданні депутатів міської ради проголосували

* Тут посилаємося на результати перепису населення 2001 року, www.ukrcensus.gov.ua./results/general/nationality/donetsk

** Історія русифікації степової території України, що починалася ще з переселень, «зрежисованих» Російською імперією, була продовжена й закріплена радянською політикою.

*** Зауважмо, що Головне управління статистики Донецької області повідомляє про щорічне зростання питомої ваги школярів, які навчаються державною мовою (за інформацією www.osvita-ua.net). Однак на практиці вчителі найвідомішої україномовної Донецької середньої спеціалізованої школи № 65 говорять про те, як складно набирати черговий перший клас.

за прийняття рішення «Про хід виконання Комплексної програми розвитку освіти в місті Донецьку на 2006– 2010 роки», що фактично означав обмеження користування українською мовою у школах та дитсадках. Зокрема, йшлося про заборону відкриття нових дошкільних навчальних закладів та груп із українською мовою навчання, а також збільшення кількості учнів у групах, що вже навчаються українською (переведення до україномовної групи і досі дозволяється лише за письмового дозволу батьків). У програмі було визначено 10 «базових шкіл» із поглибленим вивченням російської мови та літератури. Однак, відповідно до рішення донецького міського голови Олександра Лук'янченка від 22.05.2008, дію цього проекту було скасовано, а сам проект мав бути винесений на розгляд на повторному засіданні сесії міської ради. Бачимо, рішення скасоване, однак сама можливість винесення на розгляд міської ради законопроектів такого типу свідчить про стан української мови у школах Донецька.

Можемо оцінювати ситуацію безпосередньо з позицій учня однієї з небагатьох україномовних шкіл міста Донецька: до української мови тут вдаються лише на уроках, тоді як на перервах учні й викладачі спілкуються російською (за винятком переконаних вчителів української мови й україномовних викладачів із Західної України). Дуже часто внаслідок браку мовної практики вживана на уроках українська мова далека від нормативної, а тому викладач, аби не псувати мову численними суржикізмами, переходить при поясненнях на російську (часто це трапляється у викладачів україномовних класів, які змушені пояснювати той самий матеріал у різних класах як російською, так і українською мовами).

Варто зауважити про згадуваний віковий фактор: більшість учительського складу становлять представники старшого покоління з поглядами, що важко піддаються зміні. Натомість учителі української мови та літератури (що так само належать до старшого покоління) здебільшого плекають той цнотливий, відшліфований варіант літературної мови, що він часто непридатний для щоденного спілкування молоді.

Окрім шкіл, у Донецьку також маємо два спеціалізовані заклади-ліцеї для обдарованих дітей, один з яких офіційно україномовний (ліцей при Донецькому національному університеті), а другий – російськомовний (ліцей «Ерудит»). Обидва заклади спрямовані на підготовку майбутніх науково-педагогічних кадрів для донецьких ВНЗ. Однак і тут про статус української як офіційної мови навчання можливо говорити лише на гуманітарних спеціальностях (філологічний, історичний факультети) – стосовно і викладачів, і учнів. На перервах намагаються спілкуватись українською близько 40 % українських філологів; фізики, математики і, тим більше, російські філологи користуються нею лише на уроках і в офіційній документації.

До речі, ліцей при Донецькому національному університеті має відділення грецької філології. Хоча відділення нечисленне, але його наявність свідчить на користь забезпечення прав національних меншин навчатися власною мовою.

У всіх вищих навчальних закладах міста офіційною мовою навчання є українська, але статус її близький до ситуації у школах: нею послуговуються винятково в навчальний час. Відмінність у тому, що рівень підготовки як студентського, так і викладацького складу у ВНЗ вищий, тому маємо справу не з суржикізмами, а з явищем інтерференції двох літературних мов.

Мова медіа та книговидавництва міста Донецька

Станом на 01.01.2009 у Донецькій області зареєстровано 134 телерадіоорганізації, з яких 24 – радіомовники (14 – ефірне мовлення; 10 – проводове мовлення);

23 – телемовники; 7 – телерадіомовники; 80 – провайдери програмної послуги. Крім того, в області працюють регіональні відділення всіх центральних українських телеканалів. За загальним обсягом телерадіомовлення, поширюваного на території області, не менше ніж 60 % – це національний аудіовізуальний продукт. Серед місцевих телеканалів найпопулярнішими є ТРК «Україна», що має ліцензію на ефірне загальнонаціональне мовлення, ТРК «12 канал» і ТРК «27 канал», які мають ліцензії на регіональне мовлення й охоплюють територію Донецької області. За інформацією, поданою сайтом Донецької обласної державної адміністрації, ДООТРК (Донецька обласна телерадіокомпанія) досягла стовідсоткового україномовного ефіру як у радіо-, так і у телепередачах. Інші телерадіоорганізації здійснюють 55–65 % мовлення українською.

Картина доволі оптимістична, однак не варто забувати, що, окрім загальнонаціональних і регіональних телеканалів, маємо ще канали кабельного телебачення*, серед яких половина – російські, і саме вони посідають перші позиції за частотністю перегляду (у стандартному пакеті з 48 каналів 24 належить до російських).

Якщо порушимо питання нормативності української мови, вживаної в ефірному мовленні радіоорганізацій (за винятком ДООТРК і радіо «Центр» комунального підпорядкування), то виявимо велику кількість лексичних і стилістичних помилок, особливо в ефірі музичних передач різноманітних молодіжних радіостанцій. Це спричинено тим, що штат радіостанцій – з часу переходу 55 % передач на українську – не змінився, і ведучі зберегли той спосіб викладу й інтонації, яких навчилися в аналогічних російських радіостанцій (коли йдеться про донецьку філію «Русского радио», причина мовних помилок очевидна).

За інформацією Донецької облдержадміністрації, за 11 місяців 2008 року книговидавничими підприємствами області підготовлено і видано понад 900 назв книжкової продукції загальним накладом понад 2,5 млн примірників, серед яких **україномовні видання становлять 41,5 % за назвами та 38,8 % за накладом**. Станом на 01.12.2008 у місті зареєстровано 577 періодичних друкованих ЗМІ, серед яких **лише 18 – україномовні**, що становить 3,2 % від загальної кількості видань. Українсько-російськомовні видання становлять 56 %, російськомовні – 39%. Крім того, свої друковані ЗМІ започаткували й представники інших етносів: так, маємо друковані органи Товариства польської культури Донбасу «Поляки Донбасу», Донецького обласного товариства вірменів «Армянский вестник – НАИРИ» і видання релігійної громади іудеїв. Видання національних меншин публікують матеріали двома мовами – мовою власної національності й українською чи російською.

Донецький обласний пошуковик (www.poisk.dn.ua) на запит донецьких міських онлайн-ЗМІ видав 28 сайтів, жоден з яких україномовним не був.

Отже, при загальному огляді преси з'ясовуємо, що в галузі друкованих ЗМІ російській мові надається абсолютна перевага. Краща ситуація у книговидавництві й поширенні книжкової продукції (оцінюємо безпосередньо з позиції клієнта донецьких книгарень; помічаємо протягом останніх двох років тенденцію до збільшення обсягу представленої у крамницях україномовної продукції). Онлайн-ЗМІ Донецька російськомовні, навіть такі оглядовики проукраїнського спрямування, як «Остров».

---

* На території Донецька зосереджено 16 студій багатоканальних кабельних мереж, що становить 30 % провайдерів програмної послуги міста.

Аналіз змістовно-мовних потреб читачів Донецької універсальної наукової бібліотеки ім. Н. Крупської

У 2006 р. було опубліковане дослідження, проведене заступником директора бібліотеки імені Н. Крупської Оленою Бошун і головним бібліотекарем Наталею Супрунець, в якому проаналізовано змістовно-мовні потреби користувачів бібліотеки. Матеріал, зібраний шляхом анкетування читачів і бібліотекарів, а також методом аналізу читачьких формулярів, демонструє такі факти:

1. 26,7 % опитаних відчувають труднощі при читанні українською мовою. Технічну літературу російською мовою читають 20,1 % опитаних, українською – 2,5 %; з питань медицини – 21,5 % російською і 2,4 % українською; природознавства – 23,9 % російською і 5,2 % українською. Близько 1,4 % респондентів надають перевагу україномовним виданням з питань психології, філософії, 2,3 % – релігії, 5,7 % – з проблем культури, освіти. Такий низький відсоток свідчить про брак якісних перекладів технічної та гуманітарної літератури українською мовою. Тексти, написані оригінальною українською мовою, зокрема класику української художньої літератури, читають доволі активно.

2. Якщо ж брати до уваги галузевий принцип, то за досліджуваний період обіг видань, що стосуються української історії та літератури (україніка гуманітарного комплексу), зменшився на 1,2 %.

Бачимо, що аналіз мовних потреб користувачів бібліотеки відображає загальну картину лінгвоситуації, що склалася в області.

Висновки

Попри те, що місто Донецьк ось уже 18 років існує в умовах незалежної України, рівень русифікації мегаполіса все ж лишається надзвичайно високим. Хоча 67,5 % населення називає рідною мовою українську, на практиці це не відображено: абсолютна більшість у щоденному спілкуванні надає перевагу російській, а українську використовує лише для офіційних потреб (навчання, оформлення офіційної документації тощо). Медичні заклади приватного підпорядкування й досі видають довідки російською мовою. У таких умовах можемо говорити про незбалансований українсько-російський білінгвізм, а також про диглосію серед національних меншин міста – татар, греків, поляків, які використовують мову власної національності лише серед представників свого етносу, а в офіційних сферах послуговуються українською чи російською.

Така ситуація білінгвізму з переважанням російської на рівні побутового спілкування, мовлення ЗМІ й книговидавництва зумовлена не так національним складом населення, як культурно-історичними факторами, відмінностями в обставинах формування мовної свідомості старшого і молодшого поколінь.

Катерина Чорнокур (2009 р.)

Мовна ситуація в моєму місті (Кривий Ріг)

Мова – код до культури

Мовна ситуація в Україні – одне з найактуальніших, проте дуже болючих питань. Відомо, що мова є певним кодом до культури тієї чи тієї нації і що людина, яка не володіє жодною з мов, залишається поза культурою, тобто

¹ Башун О. Змістовно-мовні потреби читачів Донецької області: (Результати соціол. дослідж.) / О. Башун, Н. Супрунець // Донецьк. вісн. Наук. т-ва ім. Шевченка: Філософія. Культура. Політика. Педагогіка. Т. 13. – Донецьк, 2006. – С. 133–144.

не є її представником чи носієм. Таким людям важко самоідентифікуватися і знайти місце у певному суспільстві, інші представники якого репрезентують відповідну культурну традицію. На жаль, в Україні, яка з мовного (також політичного, економічного, культурного) боку поділена на дві «зони» – Схід і Захід, питання ідентифікації з певною культурною традицією через мову постало досить гостро, і за вісімнадцять років незалежності ми, здається, ані на крок не наблизилися до його вирішення.

Мовне різноманіття українців

На мою думку, громадян України можна умовно поділити на україномовних, російськомовних і суржикомовних. Очевидно, що перші дві категорії проживають відповідно у західних і східних (і південних) частинах країни, а останні присутні як в одних, так і в інших регіонах. Загалом, суржик можна зараховувати до мовного явища, яке більшою мірою притаманне мешканцям села, а не міста, проте тут варто брати до уваги той факт, що в наш час сільське населення намагається використати кожен шанс для того, щоб перебраться до міста, прихопивши свою мову і культуру. Отже, відбувається змішування сільського та міського елементів, за рахунок чого в містах поширюється суржик. Найбільше подивування викликає молоде покоління, яке приїжджає до міста вчитися в університеті і, навіть отримавши певний науковий ступінь (бакалавра, а то й магістра), вільно не володіє ані українською, ані російською мовами, а й далі послуговується рідним суржигом, не відчуючи при тому жодного дискомфорту у спілкуванні. У таких молодих людей часто виникають проблеми із працевлаштуванням, оскільки диплом, очевидно, не збігається з якістю освіти (люди-ну, яка не володіє жодною з відомих мов, навряд чи можна назвати освіченою).

Мовна ситуація в моїй родині

Мовна ситуація в моєму місті також досить своєрідна, проте не дивна. Я народилася і виросла в промисловому центрально-східному місті на Дніпропетровщині – Кривому Розі. Родина в мене російськомовна, оскільки татова мама (моя бабуся) з «российской глубинки», а мамині батьки, хоча самі походять з Чернігівщини, більшу частину життя провели на Кубані, де мама й виросла. Освіта в медичному інституті Дніпропетровська теж, очевидно, провадилася російською мовою. Перебуваючи весь період дитинства в російськомовному середовищі (батьки, друзі батьків та їхні діти), я завжди вважала, що моє місто – російськомовне. У моїй школі, викладання в якій також відбувалося зазначеною мовою, діти билися за російськомовні підручники з історії України! Отже, досвід перших трьох класів україномовної освіти швидко минувся, хоча, я певна того, що саме він став певним ґрунтом, своєрідною базою для мого подальшого ставлення до мов взагалі та до вибору спеціальності зокрема. Зміна школи була вимушеною, оскільки російськомовна пропонувала на той час кращу якість освіти, що, очевидно, було для батьків пріоритетним порівняно з мовою викладання. Проте на той час я не намагалася простежити чи зробити будь-які висновки з приводу мовної ситуації міста загалом.

Деякі зміни в мовній ситуації міста

Тільки студенткою я свідомо звернула увагу на мовну ситуацію в місті, почала цікавитися тим, якою мовою викладають у школах та університетах, як ставиться громадськість до україномовних перекладів фільмів, книжок, чи цікавиться наша молодь сучасною українською літературою і яка панівна думка

з приводу мовного питання. Спостереження показали, що з часів мого дитинства та шкільних років у місті стали менше послуговуватися російською мовою, проте й літературну українську рідко де почуєш. На мою думку, значно збільшився відсоток суржикомовних громадян завдяки сільським «ресурсам». Деякі викладачі в університетах, які були змушені поступово призвичаюватися до викладання українською, також стали послуговуватися нею і в побуті, хоча пріоритетною для них все ж залишається російська. Як не дивно, навіть для освічених громадян міста легке перемикавання мовного коду не є характерним, міська інтелігенція продовжує говорити по-російському навіть на робочому місці, використовуючи українську як державну суто на папері.

Мова студентства, викладачів, учителів

Серед студентів-філологів, молодих вчителів та викладачів також помітних зрушень не відбулося, і тенденція минулих років дедалі виявляється досить яскраво: студенти, що виросли в місті, послуговуються російською, студенти сільського походження – суржиком. Таким чином, можна говорити про те, що україномовна еліта міста за вісімнадцять років незалежності ще не встигла сформуватися і, зважаючи на недбале ставлення в нашій країні до освіти в цілому і до мови викладання зокрема, невідомо, коли цей процес, який все ж таки розпочався, хоча й кволо, досягне логічного завершення.

З іншого боку, покоління радянських вчителів і підручників потроху відходить у минуле. Молодим, що отримували освіту в незалежній Україні і вивчали рідну мову, набагато легше застосовувати її в професійній діяльності, навіть якщо й не з власної ініціативи, а з примусу. Підручники російською мовою поступово також стають історією, тобто, якщо Міністерство освіти не буде зволікати і шкодувати коштів на друк навчальних посібників і довідкової літератури українською мовою, то суспільство так чи інакше послуговуватиметься тією мовою, якою провадиться освіта. Це, очевидно, не найкращий метод запровадження рідної мови в державі, оскільки до певної міри він є примусовим, однак за таких політичних, економічних і культурних обставин, що склалися в нашій країні, найоптимальніший.

Мова місцевих ЗМІ

У Кривому Розі, на жаль, не так багато засобів масової інформації: декілька газет (серед яких чільне місце посідають газети з рекламними оголошеннями та пропозиціями щодо працевлаштування) та один телеканал – «Рудана». Позитивним аспектом є те, що цей телеканал ~~цільком~~ україномовний: новини, передачі, реклама. Ще одна гордість нашого міста – журнал «Кур'єр Кривбасу», в якому повсякчас друкують твори сучасних українських письменників та новини з культурного життя країни. Також варто згадати місцеві радіостанції, в прямих ефірах яких ведучі намагаються вичавлювати з себе українські слова, що, зазвичай, їм не надто вдається, проте сам факт свідчить про певне зрушення порівняно з попередніми роками. Інші ж газети та журнали друкують матеріали російською мовою.

Мова на промислових підприємствах

Оскільки Кривий Ріг – одне з найбільших промислових міст України, то 70 % населення працюють на шахтах, заводах та гірничо-збагачувальних комбінатах. Проте варто знову зробити певний поділ на кваліфікованих працівників старшого

віку (мають вищу освіту, міського походження) і молодих (мають середню технічну освіту або обмежуються шкільною, походять із сільської місцевості). Мова спілкування першої групи – російська, другої – суржик (часто з елементами жаргону та нецензурної лайки).

Висновки

Таким чином, звернувши увагу на процес комунікації у своєму рідному місті серед різних вікових та соціальних груп населення, я можу зробити висновок про те, що загальноживаною мовою для більш-менш освіченої частини населення залишається російська, а нижчі верстви послуговуються суржи́ком. Поступово мовна ситуація, на мій погляд, має поліпшитися через те, що всі школи поволі переходять на українську, а покоління радянських вчителів виходить на пенсію, на їхні місця приходять молоді спеціалісти, яким легше сприймати зміни, слідувати за мовою спілкування та викладання. Проте дуже важлива в цьому випадку зацікавленість та підтримка з боку держави, що має заохочувати і забезпечувати впровадження державної мови у різні галузі соціального та культурного життя суспільства.

Тетяна Коптєва (2005 р.)

Лексичний аналіз байкерського сленгу

Для проведення аналізу лексики байкерського сленгу потрібно зрозуміти саму природу байкерської субкультури, яка має винятково інтернаціональний характер. Перші мотоцикли з'явилися наприкінці XIX століття в Європі і відтоді стали предметом захоплення і самовідданої любові для сотень тисяч прихильників руху на моторизованому «залізному коні». Сформувалася байкерська субкультура, що зовсім небагато спільного мала з упорядкованим і підпорядкованим соціумом. Тож не дивно, що «шукач свободи» у суспільній свідомості перетворився на «бунтівника», «ренегата», «безбожника». Несуттєво, що було наслідком чого: так чи інакше байкери стали досить сконденсованою групою, відірваною від конформістських цінностей людського всезагалу і взагалі відірваною від більшості земних проблем і потреб – для байкера важить лише його мотоцикл і почуття свободи, яке дарує йому дорога, подорож.

В Україні існує декілька байкерських клубів – найвідомішими, або навіть «національними», є Silver Bullets і Crazy Hohols. Виходить кілька щомісячних журналів для мотофанів: «Moto», «Moto Drive», «Moto Centre», також кілька більш маргінальних і менш систематичних тематичних видань. На тлі суцільної технократії культура байкерів, і мотоспорту зокрема, процвітає, здобуває все нових вимірів. Розвиток сленгу – важливий показник її прогресу. Тож метою цієї роботи є дослідження семантичних гнізд, звитих у межах байкерської спільноти. Як відомо, в сленгові відображається спосіб життя цього мовленнєвого колективу, найперше, в таких категоріях, як «людина», «зовнішність», «дозвілля» тощо – це засвідчує схильність носіїв сленгу до первинної словотворчості, іронічного переосмислення існуючих лексем-концептів і прагнення певного «відсторонення» в мові. За практичне завдання ми вважали необхідність довести незаконсервованість і відкритість байкерського сленгу для будь-яких лексичних новотворів, що відповідають його постмодерній, глибоко іронічній природі.

Таблиця лексичних рядів

Загальні назви мотоцикла	<i>Байк, брат, мотобрат, моц, моцик, моциль, мот, залізяка</i>
Спортивний мотоцикл, для якого характерний пластмасовий корпус і «гачкувата» посадка водія, що надає більш обтічної форми і дозволяє таким чином розвивати велику швидкість. Основним виробником спортивних мотоциклів вважається Японія	<i>Спортбайк, пластмаса, пластикова ракета, гачок, зародок, нилосос, бджола, пожирач рису, бритва</i>
Мотоцикл з підрубленою рамою (від англ. <i>to chop</i> – рубати, <i>chopper</i> – сікач, лісоруб; ніж м'ясника, колун). Це, зазвичай, мотоцикл з обрубаними глушителями і крилами, високим рулем і не дуже яскравим оформленням. Чоппер – це не просто модель, а назва цілого класу мотоциклів	<i>Чоппер, хаде (HD), стріпер, бобер</i>
Мотоцикл з масивною задньою шиною і низьким рулем, часто з двигуном великої потужності. Такі моделі є одними з найдорожчих на мотоциклетному ринку	<i>Дрекстер</i>
Спочатку був модифікацією спортбайка, зручною для вуличних гонок (знімався тендітний пластик, старанно маскувалися всі дроти і зовнішні деталі), а тепер став повноцінною моделлю	<i>Стрімфайтер</i>
Моторолер, для якого характерна посадка водія, як на табуретці	<i>Скутер, табуретка</i>
Ендуро (enduro) мотоцикл подвійного використання (на відміну від спортивного або кросового мотоцикла, може використовуватися на звичайних дорогах)	<i>Ендуро, ендура, ендурь</i>
Від англ. <i>rat</i> – пацюк, шур – мотоцикл, доведений своїм господарем до стану консервної бляшанки. Часом такий непрезентабельний вигляд виводиться на рівень «високого канону краси»: що потворніший твій байк, то крутіший ти байкер	<i>RAT- мотоцикл, ведроїд, каструля</i>
Малолітражний японський мотоцикл	<i>Японець, япончик</i>
Триколісний мотоцикл. Часто буває «самопальним». Водіння трайка вважається нижчим шаблем оволодіння байкерською справою	<i>Трайк</i>
Мотоцикл в американському стилі 50-х років: широкі шини невеликого діаметра, масивна передня вилка	<i>Круїзер</i>
Зібраний з деталей мотоцикла. Найчастіше першим мотоциклом байкера стає «самопал»	<i>Самопал, лівак, кустом</i>
Мотоцикл «вітчизняного» виробництва	<i>Совкоцикл, їжачник, мінськ (макака), восхонда, колясочник</i>

Мотоцикліст	<i>Байкер, бикер, райдер, проспект (початківець), пуляльщик (їздить без правил і «без башки»; «зазвичай красиве, але недовге життя»), колясочник, табуреточник, скамейкер, товстий (байкер на чоппері), хадешник, залізна жопа (iron ass – байкер, який проїхав 1000 миль), мажор («несправжній» байкер, але грошовитий: може купити Сузукі Хаябуса, але їздить на ньому 60 км/год, бо швидше страшно, а пофорсувати перед друзями треба), явіст, макакер тощо</i>
Другий пасажир	<i>Другий номер, (за-)нажопник</i>
Види руху	
Дуже повільно їхати (від «бот» – в ботах неможливо швидко ходити), від бару до бару, наприклад	<i>Чопати, ботанити</i>
Повільно їхати, заважаючи загальному рухові	<i>Тонишити</i>
Те саме, що і «робити віллі» (англ. <i>wheel</i> – колесо), їхати на задньому колесі	<i>Козлити</i>
Стояти на місці, балансуючи на передньому колесі	<i>Робити стоппі</i>
Їздити біля узбіччя дороги, повільно, найчастіше дуже п'яним	<i>Гріти гуму</i>
Заводячи двигун, розганяти переднє колесо до дуже великих обертів, аж до появи диму від тертя гуми об асфальт	<i>Віджигати</i>
Завжди їздити дуже швидко, без правил і будь-якого страху. Прихильники такої їзди зазвичай довго не живуть	<i>Пуляти</i>
Їздити на великі відстані	<i>Дальнобоїти</i>
Давати газу, ревіти двигуном, особливо на світлофорах	<i>Дронити</i>
Потрапити в аварію, впасти з мотоцикла, іноді летально	<i>Гробанутися</i>
Одяг («прикид»)	<i>Косуха</i>
Окремі шкіряні штанини, які одягаються поверх джинсів	<i>Чапси</i>
Тонкі пасма шкіри, які використовуються як декор на одязі	<i>Лапиша</i>
Він же «циліндр», «шльомак» або (рос. «наплешник») – шлем	<i>Горшок</i>
Окуляри	<i>Таблетки тощо</i>
Дівчина, подруга байкера	<i>Красуня, мамзель, челка, тьотка, кошелка</i>

Дозвілля	<i>Мутити тартил, опилювати клумбу</i> (залицятися до дівчат з метою встановлення недовгих стосунків)
Бути у стані великого алкогольного сп'яніння, лежати долі з розкинутими руками	<i>Хреста давити</i>
Напитися	<i>Набубенитися</i>
Вечірка з великою кількістю людей і спиртного	<i>Грандзабухатор, півінг, водкінг, шашликінг, бабінг, мотоциклінг</i>
Байкерські конкурси	<i>Бочка, сосиска тощо</i>
Ця «хвороба» виявляється при зіткненні незахищених частин тіла з асфальтом	<i>Хворіти хворобою асфальту</i>

Байкерський сленг – цікаве лінгвістичне явище, оскільки не обмежений івовою і часово-просторовою категоріями і має досить широку референтну групу, особливістю якої є очевидна маскуліність самої культури і субмови, якою досліджувана нами культура послуговується. Але, як і будь-який соціальний діалект, байкерський сленг за своєю природою є лише лексиконом, який живиться соками загальнонаціональної мови, ґрунтується на її фонетичній і граматичній основах. Тому формування словника сленгу відбувається тими ж шляхами, що притаманні мові взагалі, і українській зокрема. Відмінність виявляється лише в пропорціях і комбінаціях:

а) перше місце посідають **іншомовні запозичення**, у переважній більшості англіцизми, причому у вигляді кальки або напівкальки: *чопнер* (від англ. *to chop* – відрубувати), *диггер* (від англ. *to dig* – копати), *стріппер* (від англ. *to strip* – знімати, роздягати, оголювати) тощо – це все назви моделей мотоциклів; *кастомайзер* – той, хто виготовляє мотоцикли на замовлення. Велику роль також відіграє афіксація англomовних коренів: *кіксанути, ботанити*. Цей спосіб часто поєднується з активним використанням адаптованої (найчастіше латиницею) абрeвіації: *вим'я* (Yamaha V-MAX), *Сибір* (Honda CBR), *фазер* (Yamaha FZR), *ІЖжога* (Іж) тощо. Не менш продуктивною є англomовна суфіксація, а саме використання афікса -ing: *півінг, водкінг* і т. ін.;

б) ще одним потужним джерелом словотворення в байкерському сленгові є **метафорика** (*опилювати клумбу* – гуляти по дівчатах) і **метоніміка** (*гачок, зародок* – спортивний мотоцикл). У метафориці найчастіше наявне гумористичне потрактування означуваного. Наприклад, *консерви* – круглі окуляри мотоцикліста, *пожирач рису* – японський мотоцикл тощо;

в) частково характерним для байкерського словотворення є **запозичення блатних арготизмів**: *звіздонутися* – впасти, потрапити в аварію, *гробанутися* – впасти з мотоцикла, загинути; *мутити* – щось задумати, запланувати якусь «темну» справу; *мамзель* – дівчина;

г) розвиток **полісемії**: *банка* – гараж; коробка передач; посуд для рідини, зокрема для пива; *табло* – обличчя неприємної людини; панель приборів; *качан* – голова; насос; амортизатор; поршень; «накачаний чел» (тобто п'яний байкар);

ґ) **антономазія** (власна назва замість загальної): *хедешник* – фанат Harley Davidson; *Mad Max* – він же «пуляльщик», водій «без башні»;

д) **апокопа** (усічення коренів): *моц, мот* (мотоцикл);

е) **складання коренів**: *спортбайк, совкоцикл, Восходна* і т. ін.;

є) заміна слова **паронімом**: *бикер* замість *байкер*, *кустом* замість *кастом* («самопал», виготовлений на замовлення мотоцикла);

ж) каламбурна підміна: *ендурь* замість *ендура* (мотоцикл, що вирізняється своєю легкістю, здатністю розвивати велику швидкість як на спортивних заїздах, так і у звичайних дорожніх умовах).

Висновок

Проведене аналітичне дослідження лексикона байкерського сленгу дає змогу зробити висновок, що він не може задовольнитися статусом паразитичного лінгвістичного утворення на тілі української мови, оскільки послуговується тими ж способами і джерелами словотвору, що й загальнонаціональна мова (у трансформованих пропорціях). Сленг не засмічує мову, а органічно її збагачує, додаючи усному мовленню того колориту і можливого ступеня творчості, який був табуйований за часів радянщини.

Байкерський сленг характеризується надлишковістю англomовних запозичень, причому легко усвідомлюваних самими мовцями. Байкери пам'ятають про те, що *круїзер* і *хаябуса* (модель Сузукі, з япон. «сокіл») є іншомовними словами, але активно їх відміняють, створюючи певний комічний ефект, притаманний сленгові взагалі. Майже повністю адаптований *байк*, хоча багато хто з мотобратії послуговується ближчою назвою *мотоцикл* (частіше усічені форми: *мотиль*, *моцик*, *моц* тощо): референції до «заморського» походження цього слова майже повністю стерлися в пам'яті україно- і російськомовних байкерів.

Що ж до експресивності та іронічності (навіть самоіронічності, що є сусідом стьобу) такого мовлення, яке безперечно спричинює поширення спрощених мовних конструктів, то слід заспокоїти «пуристів»: усі соціальні діалекти, на відміну від територіальних, ніколи не бувають первинним способом комунікації, а використовуються зазвичай у певних ситуаціях, у межах референтної групи. Відомий вислів: «Бруд – це речовина не на своєму місці» (масляна пляма на рукаві, молоко на плиті). Отже, поки сленгом спілкуються в неофіційній, невимушеній ситуації, ніякого акту «забруднення» мови не відбувається.

Слід зазначити недокривність байкерського словотвору на базі українських коренів і наявність великої кількості перекладної лексики (з російської мови). Це пояснюємо середнім віковим показником українських байкерів – 30–40 років – людей, вихованих у російськомовному просторі. Але підростає покоління їхніх україномовних заступників, ніяк не стримуваних у словотворі. Тож недалекі часи, сподіваюсь, коли новенька модель Kawasaki на мотовиставці стоятиме під табличкою «бігун» (замість «кросер»), а неперевершений Harley – під моторошно привабливою і погордливою назвою «тесак» (замість «чоппер»).

Джерела

1. Інтерв'ю з носіями байкерського сленгу в Україні (клуб-магазин Yamato).
2. Береговская Э. М. Молодежный сленг: формирование и функционирование // Вопросы языкознания. – М., 1998. – № 3.
3. Культпросвет // Мото. – 2005. – Январь. – № 148. – С. 91–93.
4. Поливанов Е. Д. Стук по блату // За марксистское языкознание. – М., 1931.
5. Радзиховский А. А., Мазурова А. И. Сленг как инструмент остранения // Язык и когнитивная деятельность. – М., 1989.
6. Словарь байкера // www.motohram.ru
7. Словарь байкера // www.biker.spb.ru
8. СловаРик. Пособие для новобранцев // Мото. – 2001. – Январь. – № 100. – С. 60–62.
9. Энциклопедия байкера // www.motolife.ru
10. A Dictionary of Slang // www.peevish.co.uk
11. Biker Slang. The dictionary // www.epicsingletrack.com

Жаргон українського ньюзруму

Новий український жаргон – мова журналістів ньюзруму

Будь-яка жива мова – це організм, якому властиві цикли розвитку. Мовний організм – субстанція, безперечно, жива й тому постійно оновлювана, представлена результатами своєї життєдіяльності. Інша річ, що досить часто ми не звертаємо належної уваги до тих процесів, що відбуваються в мові на наших очах, не фіксуємо синхронічних трансформацій, свідками яких є. Тобто наразі йдеться про функціонування української мови в її розмовній іпостасі. Розмовно-побутове мовлення – доволі специфічний предмет лінгвістичних студій, якому, на жаль, фахівці не приділяють належної уваги. З одного боку, саме вивчення сучасного розмовного мовлення може дати ґрунтовний матеріал для осмислення тих соціокультурних процесів, що відбуваються в українському суспільстві, що, своєю чергою, може вказати на те, яким чином українська мова відображає найновіші реалії позамовної дійсності, якою мірою її ресурси є придатними. Також важливо зрозуміти механізми поповнення мовного складу: в який спосіб відбувається творення нових лексем, яка їхня природа, в якому середовищі відбуваються ці процеси. Все це засвідчуватиме життєздатність української мови, потугу її внутрішніх ресурсів, адже будь-яка мова весь час перебуває у стані розв'язання антиномії «старого» й «нового». Яким вдалим є розв'язання – свідчення про функціональні можливості, статус і рівень розвитку мови.

Український жаргон – один із можливих маркерів соціокультурної ситуації, адже жаргонні слова – «маячки» тих соціокультурних процесів, що мають місце в певному середовищі. Жаргон виникає в групах людей, належних до однієї спільноти. Як зазначає Л. Масенко: «Соціолект, або жаргон, виконує такі функції: об'єднує особу з групою, водночас вирізняючи відповідну групу поміж інших, а також стає мовним знаряддям інтерпретації дійсності. Соціолект, як кожна мова, в певний спосіб інтерпретує дійсність, накреслюючи образ світу згідно з системою суспільних вартостей, які приймає група. Так, молодіжний жаргон виражає жартівливе, ігрове трактування дійсності. Злочинні угруповання створюють свою брутальну мову, яка підтримує брутальну поведінку. Отже, функції соціального діалекту тотожні функціям загальнонародної мови, але якщо остання консолідує всю національну спільноту, відрізняючи її від інших націй, то об'єднавча функція соціолекту діє на вужчому, груповому рівні, виокремлюючи всередині соціуму групи людей за певними ознаками – професією, родом діяльності, інтересами, віком тощо»¹.

Кожний винахід нашого світу має віднайти своє *мовне поняття*, своє місце в мовній ієрархії, свій лексичний код. Жаргон постає, незважаючи на те, що це лише один із сегментів розмовно-побутового мовлення, доволі показовим матеріалом для аналізу мовної ситуації на синхронічному зрізі. У цій мовній системі зібрано менші підсистеми, як-от: жаргон військових, жаргон моряків, жаргон представників технічних професій, жаргон журналістів, жаргон лікарів, жаргон студентів тощо. Кожен із цих сегментів репрезентує певне мовне середовище;

¹ Масенко Л. Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – С. 94.

середовище людей, об'єднаних за професійними показниками. Тобто аналіз жаргонної лексики – це аналіз різних верств суспільства, різних його сегментів. Своєю чергою, розуміння соціокультурної ситуації дасть можливість краще зрозуміти й функціонування мови в різних секторах суспільства.

Спілкування в різних професійних колах – один із найцікавіших матеріалів для соціолінгвістичного аналізу, адже саме в такому живому середовищі творяться нові лексеми, творяться активно й у різний спосіб. У Росії, наприклад, існує портал www.jargon.ru, на якому зібрано матеріали про всі новотвори з різних соціальних сегментів, ці новотвори фіксують щодня адміністратори порталу. Подібні процеси відбуваються й на інших сайтах (www.gramota.ru), де фахівці-мовознавці щотижнево проводять моніторинг найбільших періодичних видань у Росії, виявляючи нові лексеми, до яких удаються журналісти. В такий спосіб щороку в цій країні видають словники новотворів. Подібні проекти лише сприяють зміцненню мови, поширюючи її позитивний імідж у суспільстві й зовнішньому середовищі, адже мова, яка так легко творить лексеми на позначення нових понять, безперечно, матиме майбутнє. Аналогічні розробки є й у Великобританії, на сайтах відділів лінгвістики найбільших університетів.

В українському мовознавстві, на жаль, немає чіткої сформованої системи відстеження новотворів, їхньої фіксації й оприлюднення з певним інтервалом. А слова, безперечно, творяться, що вказує на внутрішньолінгвістичні потуги української мови. Головне – вміти зібрати цей соціолінгвістичний матеріал і зробити адекватні висновки про сучасну мовну ситуацію.

У цій роботі йдеться про спробу зібрати такі новотвори й визначити механізми їхнього творення (вказати на етимологію) та функціонування. Проте ми обмежимося лише однією сферою – розмовно-побутовим мовленням, представленим жаргонною лексикою. Сфера, в якій було здійснено вивчення жаргонних новотворів, – це *майже* журналістика. Чому «майже»? Річ у тому, що було досліджено особливості творення й функціонування жаргону українського *нюзруму*. Безперечно, останнє поняття саме по собі також належить до неологізмів у царині наукової термінології, адже позначає нову систему творення новин.

Тому для початку варто пояснити, що таке *нюзрум*. Усе почалося з нового проекту Національного університету «Киево-Могилянська академія». 5 листопада 2007 р. в НаУКМА відбулося відкриття проекту «Журналістика цифрового майбутнього». Корпоративний Благодійний Фонд компанії СКМ «Розвиток України» разом із Києво-Могилянською академією відкрили проект «Журналістика цифрового майбутнього». Й одразу ж розпочали навчання перші 25 студентів. Цей курс має тривати десять місяців, і після успішного закінчення слухачі отримують сертифікати. Це програма післядипломної освіти не спрямована на здобуття учасниками додаткового ступеня чи кредитів.

У рамках програми передбачено модуль ознайомлення слухачів із успішним закордонним досвідом використання нових медіа та впровадження конвергенції. Основний акцент навчальної програми – ознайомлення з сучасними цифровими технологіями, новими моделями для медійного бізнесу та вироблення якісного контенту для різних типів медіа. Універсальність програми в тому, що слухачі матимуть нагоду не лише вдосконалити свої знання та навички у традиційному для них медіа, а й працюватимуть у мультиплатформному середовищі, що поєднуватиме традиційні та нові медіа. Це відповідає вимогам часу та запитах аудиторій, піднімає рівень знань та навичок учасників, підвищує їхню конкурентоспроможність на ринку.

Ця програма має поєднати всі ці типи медіа через призму застосування цифрових технологій. Це не буде дублюванням вузькопрофільних тренінгів для медіапочатківців, як роблять багато українських чи міжнародних організацій. Це буде синтез основних навичок та новітніх знань (докладніше можна ознайомитися на сайті <http://dfj.com.ua>).

Саме поняття «нюзрум» – лексичний новотвір, перенесений в українській транслітерації з англійської мови (*newsroom*), що позначає те місце, де журналісти створюють новини. Хоча, як стверджували організатори вищезазначеної програми, цей термін було розширено, тож він наразі позначає цілісний комплекс творення новин, тобто і журналістів, й технічні матеріали, й технології, – все це є складовими нюзруму. Цю кімнату, розроблену за всіма новітніми вимогами, було створено й у Києво-Могилянській академії. Зауважу, що викладацький склад цієї програми поєднує фахівців із журналістики зі Сполучених Штатів Америки й України.

Наведу для прикладу перелік курсів із прізвищами викладачів: «Нові медіа: сучасний стан та перспективи розвитку. Відмінності між традиційними та новими медіа. Аудиторії нових медіа. Нові вимоги до контенту та нові інструменти для збору та обробки інформації. Принципи конвергованої журналістики та професійні стандарти» – викладачі: August E. Grant, Roger Cooper, Гліб Вишлінський; «Новини в мультимедійному світі. Тексти для традиційних і нових медіа. Одна історія для багатьох медіа. Формати цифрових новин. Основні вимоги до текстів. Етичні стандарти новин» – викладачі: Tim White, Martyn Hindley; «Мультимедійне відображення контенту у web 2.0. Створення, підтримка та просування власного блогу» – викладачі: José Luis Orihuela, Сергій Каразій, Максон Пуговський; «Аудіо на Інтернеті: від подкасту до радіостанції. Аудіоблоги. Основні аудіо пакети. Обладнання. Аудіо банки та інші ресурси» – викладачі: Tim White, Martyn Hindley, Сергій Каразій.

Таке зіставлення потрібне для того, щоби зрозуміти «двомовність» програми: курс розроблено із залученням фахівців із американських університетів, які мають за певний час передати свій досвід українським колегам. Але перед тим, як безпосередньо перейти до аналізу жаргону, що сформувався в цьому середовищі, треба добре усвідомити, що здебільшого всі нові поняття, всі нові реалії журналістської професії за кордоном (у США) було передано англійською мовою. Були розроблені спеціальні презентаційні курси. Забігаючи наперед, зазначу, що саме така *двомовність* і спричинила специфіку створеного жаргону, адже викладачі програми – переважно американці (носії американського варіанта англійської мови), а слухачі – українськомовні журналісти, які вже мають досвід роботи в столичних ЗМІ (телебачення, радіо, *преса*), отже, не є *новачками*. Ці журналісти вже також мають свої правила роботи, свої мовні преференції в оформленні матеріалів, зокрема це стосується журналістів друкованих ЗМІ. Багато з них мають глибоке знання української мови, мовний смак.

Отже, можна розпочати аналіз лексики, яку впродовж перших місяців було створено в цьому середовищі. Наведу лише кілька прикладів, які потім спробую пояснити щодо принципів творення й функціонування: *абордаж*, *ангел*, *міксер*, *тампакс*, *гуля* (*й дуля*), *бекон*, *попса*, *діарея*, *ківерди*, *лейкопластир*, *піджин*. Оразу можна помітити, що всі ці лексеми побутують в українській мові, маючи певні закріплені в словнику значення. Серед наведених слів можна зауважити, що всі ці лексеми мають іншомовне походження. Переважна більшість – слова з категорії загальних, і лише *тампакс* співвідноситься з торговельною маркою, активно свого часу рекламованою на українському ринку. Слова не мають спіль-

ної належності до якоїсь лексичної групи: деякі з них – із побутової сфери, інші – з термінологічної (медичної, лінгвістичної). Але зауважу, що в жаргоні, який сформувався в робочих групах, усі ці та інші лексеми позначатимуть абсолютно відмінні від усталених поняття. Тобто відбуватиметься «перейменовування», зміна семантики. Причому творення цих слів відбувалося за доволі невеликий проміжок часу (близько місяця).

Отже, якщо взяти перше слово *абордаж*, то в аналізованому жаргоні воно позначає «ситуацію, коли під час випуску новин усе йде незаплановано, все летить шкереберть, зірвалася трансляція, зламався підкажчик, не готові репортажі тощо». Звідки ж походить це слово? Відповідь проста: одним із доволі поширених у американській журналістиці є слово «abortion» (викидень). Отже, коли щось із запланованої ситуації «вилітає», тоді американські журналісти вживають «abortion». Чуючи постійно це слово від американських колег, українські журналісти замінили його на співзвучне «абордаж». Отже, саме співзвучність лежить в основі творення цієї лексеми.

Щодо *ангела*, то цей новотвір у жаргоні означає «елемент інформації в репортажі, який журналіст обирає для акцентування. Це може бути інформація під новим кутом зору, яка провадить найостанніші деталі; або під місцевим кутом зору, акцентуючи на значущості події для місцевої аудиторії». Походить лексема від англійського слова «angle» (кут), тобто той ракурс і певний фрагмент, який має бути висвітлено. Як бачимо, в основі цього новотвору – також співзвуччя.

Щодо *міксеру*, то в нових умовах це слово почало означати таке: «пулт для зміни звуків зі студійних мікрофонів і інших носіїв». В англійській журналістській термінології існує таке поняття, як «Audio mixer». В українському жаргоні перше слово було випущено, а друге транслітеровано як «міксер». Хоча можна припустити, що в основі цього нового жаргонізму може бути як зовнішня співзвучність, так і внутрішня семантика слова, адже *міксер* – це прилад для змішування, «міксу». Те, що змішує, і є міксером.

Щодо *тампаксу*, то в журналістському жаргоні воно позначало доволі поширеного виробника телевізійного обладнання. Походить від назви американського виробника апаратури для професійної журналістики «Ampex». Отже, в основі називання – також потреба віднайти в українській мові фонетично близьке. Використання назви торговельної марки може засвідчувати, який вплив на підсвідомість може мати реклама, адже саме завдяки численним роликам це слово вкоренилося в масовій свідомості. Жаргонізм вживають як журналісти, так і журналістки.

Щодо жаргонізму *дуля (гуля)*, то це слово означає в мові журналістів «фрагмент репортажу, який забули проілюструвати». Отже, в цьому випадку було зафіксовано дві лексеми на позначення того самого явища. Походить жаргонізм від аналогічної англійської назви «Black Hole» (*чорна дірка*). Якщо врахувати принцип співзвуччя, то, безперечно, слово *гуля* побудовано саме за звуковою аналогією. Але якщо розглянути лексему «дуля», то в такому разі саме семантика є визначальним принципом віднаходження доволі вдалого українського відповідника, що позначає порожнє місце в репортажі. Таким чином, уже можна помітити два основні критерії, які було покладено в основу творення професійної жаргонної лексики в умовах англо-українського білінгвізму.

Щодо жаргонізму *лейкопластир*, то в мові журналістів він позначає назву для старшого журналіста, який перевіряє пошту і стрічки агентств, щоб відібрати значущі теми. Англійською мовою це буде «copytaster». Отже, тут чітко вимальовується, що за основний принцип усе ж таки взято семантику, адже

англійська лексема позначає людину, яка перевіряє стрічки агентств. Саме слово «стрічка» і є визначальним у творенні українського жаргонного відповідника. Проте, мабуть, і звукову гру також не варто відкидати.

Жаргонізм *діарея* в українському варіанті позначає новинну подію, що висвітлюється за попередньою домовленістю. Традиційно в українській термінології існує поняття «поточна подія». Але етимологічно це слово походить від англійської словосполучки «Diary story» (щоденникова історія). Отже, в перенесенні на українську мову друге слово було пропущено, а натомість перше трансформувалося у «діарею», слово з медичної тематики, що позначає доволі делікатну хворобу. Отже, семантика українського жаргонізму має жартівливий відтінок. Як зазначає Л. Масенко: «Лексика корпоративних жаргонів за своїм призначенням суттєво відрізняється від професійної лексики або термінології. Появу спеціальної професійної лексики зазвичай викликає потреба назвати якийсь предмет або явище, з яким виробник має справу у своїй діяльності. Нерідко це стосується якогось специфічного предмета, маловідомого або зовсім невідомого іншим. Лексика ж групових жаргонів позначає переважно вже відомі предмети, якості, стани. Тут ми маємо справу не з понятійними, а з експресивно-оцінювальними синонімами, найчастіше стилістично зниженими. Головним чинником виникнення деяких групових соціолектів є експресія. Так утворюються жаргони у відкритих молодіжних середовищах – учнівських, студентських, у групах, пов'язаних із мистецькою діяльністю»¹.

Таким чином, для творення жаргонізмів із царини українського *нюзруму* важлива не лише звукова відповідність і близькість до слова-оригіналу (хоча досить часто саме ці критерії спершу є визначальними), а й внутрішня форма слова, яка в нових реаліях часто вміщує і знижений, жартівливий компонент, що забезпечує легке запам'ятовування нової лексики та її активне функціонування в розмовах між колегами. Також важливим чинником є експресія, якою мовець наділяє певну лексему. Більшість аналізованих слів не мають нейтрального забарвлення. Сама ж потреба в формуванні жаргону українського *нюзруму* (в ситуації білінгвізму, коли учасники програми певний час перебувають під впливом іноземної мови) коріниться в небажанні використовувати іншомовні терміни (аналізована двомовна ситуація активно підштовхує до проникнення чужих слів в українську сферу вжитку), але творчий підхід і володіння українською мовою допомагають віднайти потрібне українське слово, забезпечуючи, з одного боку, мовну стійкість, а з іншого, – активне використання внутрішніх ресурсів української мови.

Далі подано перелік слів, які вдалося зафіксувати з царини нового шару жаргонної лексики – жаргону українського *нюзруму*.

Словничок українського нюз-жаргону

A-Close (фінал «А») – **аклос** – останній яскравий репортаж першого блоку випуску новин. Він може бути гострий або ж повідомляти навіть про щось сумне, цей репортаж примушує глядачів замислитися або викликає емоції.

Anchor (амер.) – **анкор** – телеведучий (-а), що веде головну програму новин.

Anchor-рак (репортаж від ведучого) – **пакет анкора** – репортаж, написаний кимось, але озвучений ведучим.

¹ Масенко Л. Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2005. – С. 95.

Autocue – **аутодафе** – механічний або електронний пристрій-підкажчик, що допомагає ведучим одночасно читати сценарій і дивитися в об'єктив камери.

Back on (відводка – англ.) – **бекон** – висловлювання ведучого після репортажу, включення чи інтерв'ю.

Bat Phone (балакучий телефон) – **вампір** – пряма лінія між продюсером і ведучими для конфіденційних консультацій.

Betacart – **батя** – комп'ютеризована карусельна система для транспортування відеокасет.

Bi-directional mike – **біді** – двосторонній мікрофон, що фіксує звук.

BOPSA – **попса** – зйомки з офіційних засідань, нарад, презентацій. Жаргон «Bunch Of People Standing (and/or Sitting) Around» перекладається буквально, як «купка людей, що стоять (сидять) довкола».

Brief – **бріф** – 1) інструкція для репортера, як висвітлювати подію; 2) репортерська літучка.

Brick (цеглина) – **брік** – акумулятор до відеокамери.

Chafe (амер. – гнів, роздратування) – **шафа, повна шафа** – стан у ведучих/продюсерів через брак часу, коли щось не вдається в потрібний проміжок часу.

Delay – **діла** – кількасекундна затримка на прямих телефонних включеннях у передачах, як правило, для відсіювання непристойних дзвінків.

Hand-out – **хендя** – безкоштовний публічний матеріал, що надається для ЗМІ.

Jingle – **джунглі** – записаний музичний фрагмент, що звучить для представлення окремих передач, репортажів чи самого ведучого. Також відомі інші терміни Stab, Sounder.

Key words – **ківерди** – ключові слова в репортажі.

Newsmix – **нюзмікс** – стисле резюме випуску новин, в якому разом подаються місцеві й міжнародні новини.

Pigeon – **піджин** – кур'єр, зобов'язаний доставити відеокасету зі зйомками з місця події до нюзруму.

- Bilaniuk Laada*. Contested tongues: language politics and cultural correction in Ukraine. – Ithaca: Cornell University Press, 2005.
- Crystal David*. The Cambridge encyclopedia of language. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge University Press, 1987.
- Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. – T. 2. Współczesny język polski / pod red. J. Bartminkiego. – Wrocław, 1993.
- Grabias Stanisław*. Si zawodowe odmiany ję socjolekty // Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. – T. 2. – Wrocław, 1993. – S. 223–241.
- Grabias Stanisław*. Język w zachowaniach społecznych. – Lublin, 1997.
- Ажнюк Богдан*. Уроки двомовності: Фінляндія // Державність української мови і мовний досвід світу: Матеріали Міжнародної конференції. – К., 2000. – С. 22–23.
- Андрухович Ю.* Мала інтимна урбаністика // Критика. – 2000. – Ч. 1–2. – С. 9–11.
- Ахманова О. С.* Словарь лингвистических терминов. – М., 1966.
- Балли Шарль*. Французская стилистика. – М., 1961.
- Беликов В. И., Крысин А. П.* Социолінгвістика. – Л., 2001.
- Белл Р. Т.* Социолінгвістика: Цели, методы и проблемы. – М., 1980.
- Белодед И. К.* Всяк сущий в ней язык... – К., 1981.
- Бестерс-Дільгер Юліане*. Мовна політика у засобах масової інформації // Мовна політика та мовна ситуація в Україні. Аналіз і рекомендації. – К., 2008. – С. 234–277.
- Біланюк Лада*. Підсвідоме ставлення до мов – дзеркало мовної політики // Урок української. – 2001. – № 7. – С. 5–8.
- Бідер Герман*. Про раннє формування основ української соціолінгвістичної термінології (1820-ті рр. – 1920-ті рр.) // Ucrainistica: 36. наук. праць. – Кривий Ріг, 2009. – С. 17–31.
- Бодуэн де Куртенэ*. Избранные труды по общему языкознанию. – М., 1963. – Т. II.
- Бойків І., Ізюмов О., Калишевський І., Трохименко М.* Словник чужомовних слів (Репринт з видання 1955 р., перше видано в Харкові 1932 р.). – К.: Музей Івана Гончара, видавнича фірма Родовід, 1996.
- Больман Івон*. Мовні війни в Європі. Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин. – К., 2007.
- Брайт Уильям*. Введение в параметры социолінгвістики // Зарубежная лингвистика. I. – М., 1999.
- Брацкі Артур*. Суржик – опис і визначення рамок явища // Студії з україністики: 36. наук. праць. – Вип. VIII. Скарби культури – безсмертя нації. – К., 2007.
- Брежнев Л. И.* Ленинским курсом. Речи и статьи. – М., 1974. – Т. 4.
- Брицин В. М.* Соціолінгвістика // Українська мова. Енциклопедія. – Вид. 3-тє, зі змінами і доповненнями. – К., 2007.

- Бріцин В. М. Мовна ситуація в УРСР і актуальні питання розвитку соціолінгвістичних досліджень // Функціонування і розвиток сучасних слов'янських мов: 36. наук. праць. – К., 1991. – С. 4–24.
- Булаховський А. А. Вибрані праці в п'яти томах. – К., 1975. – Т. 1. Загальне мовознавство.
- Бурда Тетяна. Мовна поведінка особистості в умовах українсько-російського білінгвізму (молодіжне середовище м. Києва): Автореферат дис. ... канд. філол. наук. – К., 2002.
- Вайнрайх У. Языковые контакты. – К., 1979.
- Вахтин Н. Б., Головкин Е. В. Социолингвистика и социология языка: Учебное пособие. – СПб., 2004.
- Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпін, 2003.
- Вергеліс Олег. Труднощі переходу // Дзеркало тижня. – 1 березня 2008 р.
- Верещагин Е. М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма). – М., 1969.
- Верста І. М. Про ядро соціолінгвістичної термінології // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Миколаїв, 2007. – С. 18–22.
- Винник В. О. Жаргон // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2007. – С. 190.
- Винник В. О., Ставицька Л. О. Сленг // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2007. – С. 630–631.
- Винничук Юрій. Епоха розвинутого рагулізму // Post Поступ. – 2009. – № 9. – С. 5.
- Волокітін Д. З якого приводу може перехреститися Президент // Україна молода. – 1999. – 1 вересня.
- Вопросы совершенствования национальных языков в СССР. – Ташкент, 1987.
- Воропаєва Т. Українська мова як базова основа національної ідентичності // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство. – 2007. – № 11. – С. 13–17.
- Гак В. Г. К типологии форм языковой политики // Вопросы языкознания. – 1989. – № 5. – С. 105–133.
- Гак В. Мова і кордони // Радянська освіта. – 4 серпня 1989 р.
- Гак В. Г. Виступ під час дискусій, опублікований у праці: «Национально-языковые отношения в СССР: состояние и перспективы». – М., 1990.
- Генцель Г., Тэш С. Трасянка: у якій ступені яна «русская», «беларуская» або «агульная»? (На матеріалі мауленчай практики адной сям'і) // Веснік БДУ. – Серія 4. – 2007. – № 1.
- Герд А. С. Введение в этнолингвистику: Курс лекций и хрестоматия. – 2-е изд., исправл. – СПб., 2005.
- Гирич Ігор, Рибалко Олександр. Речники українськості і глашатаї «руськості» // Пам'ятки України. – 1998. – Ч. 3–4. – С. 167–170.
- Горбач Олекса. Арго в Україні. – Львів, 2006.
- Грицак Ярослав. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. – К., 1996.
- Губенко Д. Сучасна мовна політика Балтійських держав // Державність української мови і мовний досвід світу: Матеріали Міжнародної конференції. – К., 2000.
- Гундорова Тамара. Український постмодернізм: питання критики культури // Авжеж. – 1993. – Ч. 26.
- Гюго В. Знедолені: У 2-х томах. – К., 1996. – Т. 2.
- Демченко В. Мовне середовище: екстралінгвістичний нарис про південь України. – Херсон, 2001.
- Державний комітет статистики України // <http://www.ukrstat.gov.ua>

- Державність української мови і мовний досвід світу: Матеріали Міжнародної конференції. – К., 2000.
- Дзедзельський Йосип. Українське і слов'янське мовознавство: Зб. праць. – Львів, 1996.
- Дзюбишина-Мельник Н. Я. Сучасний жаргон і сучасне розмовне мовлення // Наукові записки НаУКМА. – К., 2002. – Т. 20: Філологічні науки. – С. 14–18.
- Експертна доповідь «Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку». – К., 2007.
- Енциклопедія українознавства. – Львів, 1993–2000. – Т. 1–10.
- Єрмоленко С. Я. Розмовна лексика // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2007. – С. 583–584.
- Жирмунский В. М. Национальный язык и социальные диалекты. – Л., 1936.
- Жуктенко Ю. О. Сучасні проблеми теорії та практики мовного планування // Мовознавство. – 1990. – № 4. – С. 10–17.
- Жуктенко Ю. О. Українська мова на лінгвістичній карті Канади. – К., 1990.
- Жовтобрюх М. А. Українізація // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2007. – С. 724–725.
- Заблоцький В. В. Мовна політика в Україні: стан та напрями оптимізації: Автореферат дис. ... канд. політ. наук. – Харків, 2007.
- Забужко Оксана. Музей покинутих секретів. – К., 2009.
- Забужко Оксана. Інтерв'ю (записала Анастасія Левкова). Дослідження забутого // Український тиждень. – 2010. – № 1–2. – С. 48–51.
- Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення. – К., 1965.
- Залізняк Ганна, Масенко Лариса. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та майбутній. – К., 2001.
- Залізняк Ганна. Мовні орієнтації та цивілізаційний вибір українців // Мовна політика та мовна ситуація в Україні. Аналіз і рекомендації. – К., 2008. – С. 132–166.
- Зинченко В. Г., Зусман В. Г., Кирнозе З. И. Межкультурная коммуникация. От системного подхода к синергетической парадигме. – М., 2007.
- Калиновська Оксана. Мовна ситуація в сфері освіти // Мовна політика та мовна ситуація в Україні. Аналіз і рекомендації. – К., 2008. – С. 196–233.
- Кись Роман. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму). – Львів, 2002.
- Кись Роман. Чи змарновані смислові ресурси Майдану? Сенс сенсоутворення. – Дрогобич, 2007.
- Кочерган М. П. Загальне мовознавство. – К., 2003.
- Крилова І. М. Мовна ситуація у вищих навчальних закладах України (соціолінгвістичний аналіз) // Актуальні проблеми соціолінгвістики. – К., 1992. – С. 44–45.
- Круглов О. Деякі аспекти мовного планування в Україні // П'ятий міжнародний конгрес українців. Мовознавство. – Чернівці, 2003.
- Кубайчук Віктор. Хронологія мовних подій в Україні (Зовнішня історія української мови). – К., 2004.
- Кушпет Володимир. Старцівство: мандрівні співці-музиканти в Україні (XIX – поч. XX ст.). – К., 2007.
- Лазаренко Л. Досвід мовних політик світу й українська перспектива // Українська мова. – 2002. – № 4. – С. 14.
- Левкова Анастасія. Українська мова в сучасній масовій культурі: Кваліфікаційна робота на здобуття ступеня бакалавра філології. – К., 2008.
- Лесюк Микола. Доля моєї мови. – Івано-Франківськ, 2004.

- Лизанчук Василь. Навічно кайдани кували (факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні). – Львів, 1995.
- Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
- Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1.
- Литвиненко Анна. Чернівецькі інтерв'ю. (Про мовно-культурну ситуацію в мовно-етнічному середовищі зрусифікованого міста) // Урок української. – 2007. – № 7–8. – С. 8–11.
- Магрицька Ірина. «На нашій, не своїй землі...» (Українство на Півдні і Сході України). – К., 2009.
- Макаров А. Малая энциклопедия киевской старины. – К., 2002.
- Макаров Юрій. Назвати кішку кішкою // Український тиждень. – 2008. – № 7. – С. 2.
- Маланчук В. Е. Исторический опыт КПСС по решению национального вопроса и развитию национальных отношений в СССР. – М., 1972.
- Мартине Андре. Распространение языка и структурная лингвистика // Новое в лингвистике. – М., 1972. – Вып. VI. Языковые контакты.
- Масенко Лариса. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір. – К., 2004.
- Масенко Лариса. Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз // Мовна політика та мовна ситуація в Україні. Аналіз і рекомендації. – К., 2008. – С. 96–131.
- Матвеев В. І. Мовна ситуація у студентському середовищі (на прикладі Київського педагогічного інституту іноземних мов) // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – № 6. – С. 11.
- Мейс Джеймс. Україна як постгеноцидна держава, або Як успадковані від СРСР структури блокують будь-які реальні реформи // На щедрий вечір: Збірник на пошану Євгена Сверстюка. – Луцьк, 2004.
- Мельничук О. С. Диглосія // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2007. – С. 146.
- Методологические проблемы языкознания. – К., 1988.
- Мечковская Н. Б. Общее языкознание: Структурная и социальная психология языков. – М., 2001.
- Михальченко В. Ю., Крючкова Т. Б. Социолінгвістика в Росії // Вопросы языкознания. – 2000. – № 5.
- Мінчак Галина Богданівна. Конотативна семантика сучасних ідеологічно забарвлених номінативних одиниць: Дис. ... канд. філол. наук. – К., 2003.
- Мітрофанова Оксана. Політика Франції у сфері мови // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матеріали наукової конференції. – К., 2002.
- Мова і час (Розвиток функціональних стилів української мови). – К., 1977.
- Мовна політика та мовна ситуація в Україні. Аналіз і рекомендації. – К., 2008.
- Мозер Міхаель. Причинки до історії української мови / За ред. С. Вакуленка. – Харків, 2008.
- Муромцева О. Г. Галичанізм // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2007.
- Мячкоўская Н. Трасянка ў кантынуума беларуска-рускіх ідыялектаў: хто і калі размаўляе на трасянцы? // Веснік БДУ. – Серыя 4. – 2007. – № 1.
- Национально-языковые отношения в СССР: Состояние и перспективы. – М., 1989.
- Негребецький О. Адаптація чужомовних телепрограм українською (Стилістичні аспекти) // Урок української. – 2000. – № 5–6. – С. 15–17.
- Нечуй-Левицький І. Сьогочасна часописна мова на Україні // Україна. – 1907. – Ч. 1.
- Никольский Л. Б. Роль языка в развивающихся странах (предпосылки лингвосоциологии) // Народы Азии и Африки. – 1974. – № 2.

- Нікітіна Наталія.* Усне мовлення українських політиків // Урок української. – 2006. – № 10.
- Німчук В. В.* Проблеми українського правопису ХХ – початку ХХІ ст. – К., 2002.
- Німчук В. В.* Державна мова // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2007. – С. 140–142.
- Новое в русской лексике. Словарные материалы-78 / Под ред. Н. З. Котеловой. – М., 1981.
- Новые слова и значения: Словарь-справочник / Под ред. Н. З. Котеловой, Ю. С. Сорокина. – М., 1971; 2-ге вид. – М., 1984.
- Общее языкознание: Формы существования, функции, история языка. – М., 1970.
- Паніна Н.* Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг. – К., 2005.
- Піторак Г. П.* Державна мова у Великому князівстві Литовському і проблема розмежування українських та білоруських писемних пам'яток // Мовознавство. – 2005. – № 3–4.
- Плахута Є.* Цілі мовної політики держави: українські проблеми на тлі досвіду Латвії та Білорусі // Державність української мови і мовний досвід світу: Матеріали Міжнародної конференції. – К., 2000. – С. 43–52.
- Погрібний Анатолій.* Світовий мовний досвід та українські реалії. – К., 2003.
- Пономарів О. Д.* Стилїстика сучасної української мови. – К., 1992.
- Поповченко О. І.* Словник жаргону злочинців. – К., 1996.
- Прадід Ю. Д.* Мовна політика Центральної Ради // Українська мова. – 2002. – № 3. – С. 15–22.
- Прадід Ю. Д.* Мовне питання в українських конституціях ХХ ст. // Мовознавство. – 2002. – № 1. – С. 17–22.
- Приблїткова Ірина.* У пошуках нових ідентичностей: Україна в етнорегіональному вимірі // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 3. – С. 60–78.
- Радевич-Винницький Я.* Україна: від мови до нації. – Дрогобич, 1997.
- Радчук Віталій.* Мова в Україні: стан, функції, перспективи // Державність української мови і мовний досвід світу: Матеріали Міжнародної конференції. – К., 2000. – С. 362–374.
- Радчук Віталій.* Українська мова в колі інших на зорі третього тисячоліття: перспектива розвитку // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матеріали наукової конференції: 28–29 травня 2001 року. – ВПЦ «Київ. ун-т», 2002. – С. 150–161.
- Радчук Віталій.* Ще раз про Хартію, або Ціна буквализму й домислу // Урок української. – 2006. – № 5–6. – С. 58–62.
- Радчук Віталій.* Укрслиш – мова майбутнього? (Взаємодія мов і переклад) // Урок української. – 2006. – № 3–4. – С. 22–27.
- Райс Емануїл.* Володимир Свідзинський // Сучасність. – 1961. – Кн. 4.
- Розенцвейг В. Ю.* О языковых константах // Вопросы языкознания. – 1963. – № 1.
- Росетти А.* Смешанный язык и смешение языков // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1972. – С. 112–119.
- Російсько-український словник. – Т. 1. / За ред. А. Кримського. – «Червоний шлях», 1924.
- Руденко Л.* Українське кіно під двоголовим орлом // ТелеКритика. – 2007. – № 1–2.
- Русанівський В. М.* Прогностичні функції соціолінгвістики // Мовознавство. – 1989. – № 1. – С. 9.
- Русский язык. (Энциклопедия). – М., 1979.

- Савчук Ганна Василівна. Інтонаційна організація судового дискурсу (експериментально-фонетичне дослідження): Автореферат дис. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 2009.
- Саплін Ю. Ю. Фактори вибору мови спілкування в умовах близькоспорідненого білінгвізму // Мовознавство. – 1988. – № 4. – С. 50–55.
- Саплін Ю. Ю. Мовний конфлікт як взаємодія особистостей, соціальних стратегій та комунікативних культур // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матеріали наукової конференції: 28–29 травня 2001 року. – К., 2002. – С. 106–111.
- Семчинський С. В. Загальне мовознавство. – К., 1996.
- Сербенська О. А. Культура усного мовлення: Практикум. – К., 2004.
- Скляр В. Мовна асиміляція (зросійщення) українців у незалежній Україні // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство. – 2007. – № 11. – С. 51–52.
- Скляр Володимир. Реалії етнічного складу населення України // Слово Просвіти. – 2007. – № 42.
- Скляр Володимир. Етномовні процеси в просторовому вимірі України: 1989–2001 рр. – Харків, 2009.
- Скляр Володимир. Еволюція етномовних процесів в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.: Автореферат дис. ... докт. істор. наук. – К., 2010.
- Словарь української мови / Упорядкував Борис Грінченко. – Т. 1–4. – К., 1907–1909.
- Словник української мови: В 11 т. – К., 1970–1980.
- Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. – К., 1975.
- Ставицька Леся. Мова і стать // Критика. – 2003. – № 6. – С. 29–34.
- Ставицька Леся. Гендерна лінгвістика: українська перспектива // Українська мова. – 2004. – № 3. – С. 58–66.
- Ставицька Леся. Арго, жаргон, сленг. Соціальна диференціація української мови. – К., 2005.
- Ставицька Леся. Мовна ситуація в Україні очима американського філолога // Українська мова. – 2007. – № 1. – С. 106–110.
- Ставицька Леся, Труб Володимир. Суржик: міф, мова, комунікація // Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти. – К., 2007. – С. 31–120.
- Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). – К., 2005.
- Тараненко Олександр. Юридичний статус мов і мовна дійсність в Україні // Мова державна – мова офіційна: Матеріали наукової конференції. – К., 1995. – С. 6–12.
- Тараненко Олександр. Українська мова на сучасному етапі (кінець 1980-х–1990-ті роки): старі і нові проблеми // Третій міжнародний конгрес українців 26–29 серпня 1996 р. – Харків, 1996. – С. 24–34.
- Тараненко Олександр. Мовна ситуація // Najnowsze dzieje języków słowiańskich / Укр. мова / red. naukowy Svitlana Jermolenko. – Opole: Uniw. Opolski, Inst. filologii polskiej, 1999. – S. 31–66.
- Тараненко Олександр. Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні (на загальнослов'янському тлі) // Мовознавство. – 2003. – № 2–3. – С. 37.
- Тараненко О. О. Просторіччя // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2007. – С. 558–560.
- Теоретические проблемы социальной лингвистики. – М., 1981.
- Тищенко Костянтин. Державні мови та етносоціальні стосунки // Мова державна – мова офіційна: Матеріали наукової конференції. – К., 1995. – С. 133–136.

- Тищенко Костянтин. Основи мовознавства: Системний підручник. – К., 2007.
- Тітлей Марк. Новий підхід до теорії молодіжної субкультури // *І.* – 2002. – Ч. 24. – С. 109–126.
- Ткач Людмила. Українська літературна мова на Буковині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. – Частина І: Матеріали до словника. – Чернівці, 2000.
- Ткач Людмила. Українська літературна мова на Буковині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. – Частина 2: Джерела і соціокультурні чинники розвитку. – Чернівці, 2007.
- Ткаченко Орест. Проблема мовної стійкості та її джерел // *Мовознавство.* – 1990. – № 4. – С. 3.
- Ткаченко О. Б. Українська мова і мовне життя світу. – К., 2004.
- Товстенко Вікторія. Просторіччя в українській мові як структурно-функціональне явище. – К., 2003.
- Толстой Н. И. История и структура славянских литературных языков. – М., 1988.
- Толстой Н. И. Этнолингвистика в кругу гуманитарных дисциплин // *Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология.* – М., 1997.
- Трач Надія. Мовна політика та мовна ситуація у сфері судочинства та діловодства в Україні // *Мовна політика та мовна ситуація в Україні. Аналіз і рекомендації.* – К., 2008. – С. 278–315.
- Трифонов Р. А. Роль мовної дискусії початку ХХ ст. у процесі формування літературних норм української мови: Автореферат дис. ... канд. філол. наук. – Харків, 2000.
- Труб В. Явище «суржику» як форма просторіччя в ситуації двомовності // *Мовознавство.* – 2000. – № 1.
- Туманян Э. Г. Язык как система социолингвистических систем. – М., 1985. – С. 57.
- Тютюнник Григор. Талант чесний і мужній. (До 90-річчя з дня народження А. В. Головка) // *Українська мова і література в школі.* – 1987. – Ч. 12.
- Украинско-русское двуязычие. Социолингвистический аспект. – К., 1988.
- Українська мова. Енциклопедія. – Вид. 3-тє, зі змінами і доповненнями. – К., 2007.
- Українська мова у ХХ сторіччі: Історія лінгвоциду / За ред. Л. Масенко. – К., 2005.
- Українська радянська енциклопедія. – К., 1977–1985. – Т. 1–12.
- Український гуманітарний огляд. – К., 1999. – Вип. 2.
- Усне побутове літературне мовлення. – К., 1970.
- Успенский Б. А. Языковая ситуация Киевской Руси и её значение для истории русского литературного языка. – М., 1983.
- Фаріон Ірина. Мовна норма: знищення, пошук, віднова. – Івано-Франківськ, 2009.
- Фішман Джошуа. Не кидайте свою мову напризволяще. – К., 2009.
- Хауген Э. Языковой контакт // *Новое в лингвистике.* – М., 1972. – Вип. VI. Языковые контакты.
- Хвиля Андрій. Знищити коріння українського націоналізму на мовному фронті. – Харків, 1933.
- Хмелько В. Є. Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості й тенденції змін за роки незалежності // *Наукові записки НаУКМА.* – К., 2004. – Т. 32: Соціологічні науки. – С. 3–15.
- Хобзей Наталя, Сімович Ксеня, Ястремська Тетяна, Дидик-Меуш Ганна. Лексикон львівський: поважно і на жарт. – Львів, 2004.

- Хрущов М. С. Про програму Комуністичної партії Радянського Союзу (Доповідь на XXII з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу 18 жовтня 1961 р.). – К., 1962.
- Ціхоцький І. Л. Мовна характеристика персонажів у прозі Івана Франка: Автореферат дис. ... канд. філол. наук. – Львів, 2004.
- Цыхун Генадзь. Краєлізаваны продукт (Трасянка як аб'єкт лінгвістичнага даследавання) // *Arche* (Пачаток). – 2000. – Ч. 6.
- Чемес Валерій. Зміна мовної ситуації і проблема моделювання її динаміки // Державність української мови і мовний досвід світу: Матеріали Міжнародної конференції. – К., 2000. – С. 419–434.
- Чемес Валерій. Про одну показову кореляцію суб'єктивного і об'єктивного в соціолінгвістичному дослідженні // Українське мовознавство. – К., 2000. – Вип. 22. – С. 125–128.
- Чемес Валерій. Персоналізація суб'єктивного уявлення про еталонний зразок національної мови (за матеріалами анкетування київських студентів) // Українське мовознавство. – К., 2001. – Вип. 23. – С. 106–120.
- Чемес Валерій. Суб'єктивне і об'єктивне в оцінці проблем вживання державної мови представниками різних соціальних груп мовців (зіставний аспект) // Наукова спадщина професора С. В. Семчинського і сучасна філологія: Збірник наукових праць. Частина друга. – К., 2001. – С. 526–533.
- Чередниченко Олександр. Про мову і переклад. – К., 2007.
- Черникова Л. Модернізація системи загальної середньої освіти // Управління освітою. – 2007. – № 9. – С. 15–22.
- Швейцер А. Д. Современная социалингвистика: Теория, проблемы, методы. – Изд 2-е. – М., 2009.
- Шевельов Юрій. Внесок Галичини у формуванні української літературної мови // Українознавча бібліотека НТШ. – Число 7. – Львів; Нью-Йорк, 1996.
- Шевельов Юрій. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. – Чернівці, 1998.
- Шевельов Юрій. Вибрані праці у двох книгах. – К., 2009. – Кн. I. Мовознавство.
- Шерех Юрій. Нарис сучасної української літературної мови. – Мюнхен, 1951.
- Штець Микола. Національна мова українців Східної Словаччини в світлі соціолінгвістики // Третій міжнародний конгрес українців 26–29 серпня 1996 р. Мовознавство. – Харків, 1996. – С. 34–38.
- Шумарова Н. П. Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму. – К., 2000.
- Щербицкий В. Воспитывать сознательных, активных строителей коммунизма. – М., 1974.
- Щур І. І. Словник комп'ютерного сленгу української мови. – К., 2006.
- Этнические процессы в современном мире. – М., 1987.
- Юзьо Обсерватор // *Post Поступ*. – 2009. – № 10 (41), грудень.
- Яворська Г. М. Прескрептивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада. – К., 2000.

Лариса Масенко

НАРИСИ З СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

Оригінал-макет – *Н. О. Єгоровець*

Підписано до друку 25.03.2010.
Формат 60 × 90¹/₁₆. Папір офсетний № 1.
Друк офсетний. Гарнітура «Warnock Pro».
Ум. друк. арк. 15,25. Наклад 1000 прим.
Зам. 10-10.

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва:
04655, Київ, Контрактова пл., 4.
Тел./факс: (044) 425-60-92.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua

Масенко, Лариса.

М37 Нариси з соціолінгвістики. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 243 с.

ISBN 987-966-518-537-6

У посібнику викладено історію соціолінгвістичних студій та головні теми, що становлять предмет соціолінгвістичних досліджень, як-то: форми існування мови, білінгвізм, мовна ситуація і мовна політика. Навчальний матеріал орієнтовано передусім на специфіку сучасної соціолінгвістичної ситуації в Україні.

Додані до книжки студентські есеї, написані впродовж 2002–2009 років, дають уявлення про мовну ситуацію міст, містечок і селищ різних областей країни.

Посібник призначено викладачам, аспірантам і студентам філологічних факультетів, але він може зацікавити й ширше коло читачів, яким не байдужі проблеми мовного життя сучасної України.

УДК 81'27
ББК 81